

T.C.
KİLİS 7 ARALIK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

HAZARLARDA DEVLET YÖNETİMİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HASAN KOCARIK

KİLİS

TEMMUZ 2013

T.C.
KİLİS 7 ARALIK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

HAZARLARDA DEVLET YÖNETİMİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HASAN KOCARIK

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Hamza ALTIN

KİLİS

TEMMUZ 2013

T.C.
KİLİS 7 ARALIK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH A.B.D.

Hazarlarda Devlet Yönetimi

HASAN KOCARIK

Bu tez tarafımızca okunmuş, kapsamı ve niteliği açısından bir Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

(Unvanı, Adı ve SOYADI)

İmzası

Yrd. Doç. Dr. Hamza ALTIN (Danışman)

_____

Yrd. Doç. Dr. Erdiñ GÜLCÜ (Jüri Başkanı)

_____

Yrd. Doç. Dr. Ali GÜRSEL (Üye)

_____

Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı

SBE Müdürü

(Unvanı, Adı ve SOYADI)

T. C.
KİLİS 7 ARALIK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu ve bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi beyan ederim.(30.07.2013)

(imza)

Hasan KOCARIK

ÖZET

HAZARLARDA DEVLET YÖNETİMİ

KOCARIK, Hasan

Yüksek Lisans Tezi, Tarih ABD

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Hamza ALTIN

Temmuz 2013, 152 sayfa

Hakanlığa ad veren Hazarların Türk olduğu ve Orta Asya'dan geldikleri kesindir. Hazarları diğer Türk devletlerinden ayıran iki önemli özellik vardır ki bunlar Hazarların Museviliği seçen ilk ve tek Türk boyu olması ve tabii ki konumuzun özünü barındıran devlet yönetimindeki farklılıklarıdır. Hazarların devlet yönetimi Batı Göktürk kağanlığından miras kalmakla birlikte Hazarlara has bir özellik taşımaktadır. Bu sistem de, Hazar Hakanı devletin var olma sebebi, Hakan Bek'in iktidar dayanağıdır. Ancak Hazar hakanı devlet yönetimine katılmaz, icra yetkisi yok denecek kadar azdır. Onun yerine ülkeyi yöneten, seferlere çıkan, savaşlar yapan Hakan Bek yani Hazar Kralıdır. Hakan Bek bu yetkileri Hazar Kağanı yerine uygular. Bu sistem değişikliğinin ne zaman ve nasıl olduğu tam olarak bilinmemekle birlikte, Göktürk Devleti zamanında oturan ama yönetmeyen kağanların bir diğer adıyla “ev kağanlarının” varlığını bilmekteyiz. Buradan yola çıkarak Hazarlardaki bu sistem değişikliğinin Göktürklerden gelen bir anlayışın tezahürü olduğu kanısına varmaktayız. Bu yönetime çifte krallık demek mümkün ancak Cassel'e göre, Hazarlar 'da ki çift yönetim sistemi ile Satranç oyunu arasında büyük benzerlik vardır. Satranç oyununda Şah ve vezir vardır, Şah tek başına durup etrafındaki hizmetkârları taraflarından korunur, gücü azalır. Ancak adım adım ilerleyebilir, vezir ise tahta üzerinde en güçlü olanıdır. Bütün tahtaya o hâkimdir. Fakat vezir yenildiğinde oyun bitmediği halde Şah, mat edilince oyun biter. Hakan satranç tahtasındaki Şah'a, Beg ise Vezir'e benzer, bütün yetkiler Beg'in olduğu halde, devleti, Hakan temsil eder.

Anahtar kelimeler: Türkler, Hazarlar, Devlet Yönetimi, Kafkasya, Ortaçağ, Hazar Denizi

ABSTRACT

STATE MANAGEMENT in KHAZARS

KOCARIK, Hasan

M. A. Thesis, Department of History

Supervisor: Assist.Prof. Dr. Hamza ALTIN

July 2013, 152 pages

It is certain that Khazars who named the Khan state are Turk and came from Central Asia. There are two features that make Khazars distinguishable from other Turkish governments; one is the Khazars are the first and only Turkish tribe opting for Judaism and the differences in state management, which at the same time make up the core of this study. Heritaged from the Western Gokturks, though, the state management in Khazars has traits peculiar to Khazars. In this system, the Khan of the Khazars is the reason for the existence of the government and the power source of Khan Bek. However, Khazan Khan isn't involved in the state management and has almost no execution authority. The one who governs the country, attends to battles and fights on his behalf is Khan Bek i.e.the King of the Khazars. That is, Khan Bek uses these authorities on behalf of the Khan of Khazars. Although we do not definitely know when and how this shift in the system happened, we are aware of the existence of "home Khans", who would hold the throne but not govern, in Gokturk times. Based on this, we believe that the system shift in Khazars is a result of Gokturk view. According to Cassel, there are great similarities between mutual ruling system in the Khazars and chess. In chess, there are the King and Vizier. While standing alone, The King is protected by its servants around and loses power. Although the King can only move step by step, the Vizier is the strongest one on the board. The Vizier holds the control over the board. However, the game doesn't end by the defear of the Vizier; rather, when The King is checkmated. The Khan is similar to The King in chessboards whereas the Beg to Vizier; that is to say, The Khan represents the country while The Beg holds all the control.

Keywords: Turks, Khazars, State Managment, Caucasia, Middle age, the Caspian Sea.

ONAY.....	i
ETİK KURALLARA UYULDUĞUNA DAİR BEYAN.....	ii
TÜRKÇE ÖZET.....	iii
İNGİLİZCE ÖZET (ABSTRACT).....	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
ÖNSÖZ.....	vii
KISALTMALAR.....	viii
KONU ve KAYNAKLAR.....	1
GİRİŞ.....	2
BİRİNCİ BÖLÜM.....	4
1.1. HAZAR TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ.....	4
1.1.1.Siyasi Tarih.....	4
1.1.1.1.Coğrafi Konum-Hazar Coğrafyası.....	4
1.1.1.2.Hazar Adı ve Menşei.....	10
1.1.1.3. Devletten İmparatorluğa.....	16
1.1.1.4. Altın Çağ-İmparatorluk Dönemi.....	23
1.1.1.5.Duraklama ve Çöküş Dönemi.....	30
1.1.2. Hazarlarda Kültür ve Medeniyet.....	34
1.1.2.1.Dil ve Sanat.....	34
1.1.2.2.Hazarlarda Din.....	36
İKİNCİ BÖLÜM.....	42
2.1.HAZARLARDA DEVLET YÖNETİMİ.....	42
2.1.1.Hazarlarda Yönetim Anlayışı.....	42
2.2.1.1. Kut Anlayışı.....	52
2.2.1.2.Aşina Boyu.....	54
2.2.2.Hazarlarda Merkez Teşkilat.....	56
2.2.2.1.Hakan (Kağan- İmparator).....	58

2.2.2.2. Hakan Bek (Melik- İşa- Kral)	76
2.2.2.3. Başkent	92
2.2.2.4. Hazar Sarayı	95
2.2.2.5. Hazar Meclisi	97
2.2.2.6. Hazarlarda Ordu	98
2.2.3. Hazarlarda Taşra (Yerel) Teşkilatı	104
2.2.3.1. Yerel Yöneticiler	104
2.2.3.2. Şehir ve Kasabalar	109
2.2.3.3. Hazarlarda Vergilendirme	110
2.2.3.4. Hukuk ve Adalet	112
2.2.4. Hazarların Yönetim Yapısı	113
2.2.4.1. Kabar (Kavar) İsyanı	113
2.2.4.2. İekli Üst Yönetim Modeli	118
2.2.5. Hazarların Tarihteki Yeri ve Önemi	141
SONUÇ	144
KAYNAKLAR	147
ÖZGEÇMİŞ	152

ÖNSÖZ

“Büyük devletler kuran ecdadımız, büyük ve şümüllü medeniyetlere de sahip olmuştur. Bunu aramak, tetkik etmek, Türklüğe ve cihana bildirmek bizim için birer borçtur. Türk çocuğu ecdadını tanıdıkça daha büyük işler yapmak için kendinde kuvvet bulacaktır.” diyor büyük önder M. K. ATATÜRK. Biz de büyük önderin bu sözünden yola çıkarak Türk tarihinin bir parçası olan Hazar tarihini ve özellikle de tez konusu olarak “Hazarlarda Devlet Yönetimi’ni” seçerek bize düşen bu borcu ödeme gayretindeyiz.

Türk tarihini araştırırken yazılı kaynakların sınırlılığı Hazar tarihi içinde geçerlidir. Hazarlar arkalarında neredeyse hiç kaynak (Kısa ve uzun mektup hariç) bırakmadan tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Çalışmamız da bizi zorlayan en önemli husus bu olmuştur. Ancak araştırmacıların Hazar tarihi üzerindeki ciddi çalışmaları bu noksanlığı gidermede önemli bir adım olmuştur. Hazar tarihi hakkındaki bilgilerimizi Arap, Bizans, Macar, Ermeni, Çin ve diğer komşu devlet ve halklardan öğrenmekteyiz.

Hazar tarihini aydınlatan kroniklerin başında İslam seyyah ve coğrafyacıları gelmektedir. Onları Bizans kaynakları, Çin kaynakları ve kısa-uzun mektupları izlemektedir. Kaynaklar bazı noktalarda birbirleri ile çelişse de yeni bulgular çıkıncaya kadar doğru kabul etmekle birlikte temkinli yaklaşmak zorundayız.

Bu çalışma ile amacımız Hazar tarihi ile ilgili olan mevcut değerli ve dağınık bilgileri bir kapak altında toplamak “Hazarlarda Devlet Yönetimini” bilinen bilgiler ışığında derleyip ve objektif bir değerlendirme ile yeniden ortaya koymaktır. Bu çalışmanın Türk ve Hazar tarihine, ilim dünyasına, yeni araştırmacılara ışık tutacağı ve meraklılarına katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

Tez çalışmam da yardım ve desteklerini esirgemeyen tez danışmanım değerli hocam Sayın Yrd. Doç. Dr. Hamza Altın’a, Tarih bölüm hocalarıma, Sosyal Bilimler Enstitüsü ve Türk Tarih kurumu çalışanlarına, çevirilerde yardımlarını gördüğüm İngilizce Öğretmeni Fatma Uyar’a, İlahiyatçı Hammut Bağ’a ve Rusça Öğretmeni Mümin Doğu’ya her konuda yanımda yer alan aileme teşekkür eder, saygılarımı sunarım.

Hasan KOCARIK

Temmuz-2013/Kilis

KISALTMALAR

	Uluslararası	Türkçe
Adı geçen eser	op.cit.	a.g.e.
Adı geçen makale		a.g.m.
Baskı	ed.	B
Bakınız	be.	bkz.
Belleten		Bl.
Cilt	vol.	C.
Çeviren	Trans.by	Çev.
Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler	et.al.	vd.
Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü		GÜ.SBE
İslam Ansiklopedisi		İA
Milattan Sonra	AD	MS
Milattan Önce	BC	MÖ
Sayı		S.
Sayfa/sayfalar	p./pp.	s./ss.
Türkler Ansiklopedisi		TA
Tarih Araştırmaları Dergisi		TAD
Türk Tarih Kurumu		TTK
Türk Tarih Kurumu Yayınları		TTKY
Türk Kültürü Dergisi		TKD
Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi		TDAD
Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi		TDVİA
Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi		USAD
Yeni Türkiye Yayınları		YTY
Yüzyıl	Century	Yy/yy

KONU ve KAYNAKLAR

Çalışmamızın adı “Hazarlarda Devlet Yönetimi” dir. Bu başlık altında Hazarların devlet yönetimini tüm yönleriyle ortaya koymaya çalışacağız. Devlet yönetimlerini devlet anlayışlarını taşıdıkları özellikleri ve diğer yönetim modelleriyle olan benzerlikleri ve farklılıklarını değerlendireceğiz.

Hazar tarihini incelemek oldukça zordur. Çünkü Hazarlardan kalan kaynaklar sınırlı ve azdır. Hazarlar hakkındaki bilgilerimizi komşu kavim ve devletlerin tuttuğu kayıtlardan, dönemin seyyahlarının seyir notlarından ve yine o dönem de yaşamış müelliflerin kaleme aldığı eserlerden öğreniyoruz. Ne yazık ki ister Doğulu isterse Batılı olsun, bu kaynakların tarafsızlığından şüphe ile bakmak zorundayız. Araştırmamızı da bu perspektif içerisinde değerlendirmeliyiz. Dönemin kronikleri arasında Bizans, Arap, Ermeni, Gürcü, Macar, Rus, Çin, Pers gibi milletlerin dillerinde yazılmış eserlere rastlıyoruz.

Hazarlardan bize kalan Kral Joseph’in kaleme aldığı (Kısa Mektup), Endülüs’teki Yahudi vezir Hasdai’nin aynı krala yazdığı (Uzun Mektup)’a bir cevap olarak yazılmıştır. Bu Mektuplar aynı zamanda ‘Hazar Yazışmaları’ olarak da bilinmektedir. Bunun dışında Hazarlara ait vesikalar yoktur. Yine dönemin Arap seyyah ve müelliflerinin (İbn Fadlan, Mesudi, Gerdizi, İstahri, Taberi gb.) verdiği bilgilerde Hazar tarihine katkı sağlamaktadır. Bir başka müellif ise Ermeni tarihçi Kalankatlı Moses’dir. O da Hazar tarihi üzerine notlar tutmuştur. Bizans tarihçileri arasında Th. Thepohanes de Hazar tarihi açısından önem arz etmektedir. Bir de ‘Cambrige Belgeleri’ isimli bir kaynak vardır. Bu kaynakta bizim araştırmalarımıza ve mukayeselerimize katkı sağladı.

Bütün bu birinci el kroniklerin yanında 20.yy’dan bu yana araştırmacıların kitap ve makaleleri bizim başucu kaynaklarımız arasında yer almıştır. Burada bütün bu kaynakları sıralamayız ama bir kaçının ismini zikretmekte fayda vardır. Hazar tarihi üzerine Arkeologlar, Antropologlar, Sanat Tarihçileri, Türkologlar önemli eserler ortaya koyarak Hazar tarihini aydınlatmaya çalışmışlardır. Bu mütehassısların yabancı olanları arasında V.V. Grigoriev, L. N. Gumilev, M. İ. Artamonov, J. G. Frazer, L. Rasonyi, A. Alföldi, O. Pritsak, v. F. Minorsky, K. Czegledy, C. Zuckerman, gb. isimleri saymak mümkündür. Yerli mütehassıslar arasında ise İ. Kafesoğlu, Z. V. Togan, H. İnalçık, B. Ögel, A. N. Kurat, M. U. Yücel, Şerif Baştav, Ş. Kuzgun gb. isimleri başta sayabiliriz.

Hazarlar ve Hazar tarihi geçmişten günümüze kadar hep artarak ilgi ve araştırma konusu, odağı olmuştur. Hazarların Yahudiliği devlet dini yapmaları, devlet yönetiminde uyguladıkları sistem hep dikkat çekmiştir. Bu yönetim modeline kimileri “Çifte Krallık” kimileri “İkili Teşkilat” kimileri de “İkili Üst Yönetim” olarak adlandırmıştır. Bizde çalışmamız da “Çifte Krallık” ve “İkili Teşkilat” isimlendirmesinin tarihi eksikliği ve yanlışlığı üzerinde durarak “İkili Üst Yönetim” adlandırmasını tercih ettik.

GİRİŞ

Doğuda Hazar Denizi'nden, batıda Tuna nehrine kadar uzanan, Altay bozkırlarının bir nevi devamı niteliğindeki Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar (Güney Rusya Bozkırları) tarih öncesi ve tarihi devirlerde birçok kültüre ve kavime ev sahipliği yaptı. Bu bozkırın Orta Çağ'da ki ev sahipleri ise hiç şüphesiz tarihin her devrinde kendini gösteren ve büyük siyasi teşekküller kuran Türk'lerin bir kolu olan Hazarlardır.

Doğudan ve kuzeyden gelen savaşçı kavimlerin geçiş sahası olan Derbend seddinin kuzeyindeki bu istikrarsız bölgede, nihayetinde güçlü bir devlet, daha doğrusu bir kağanlık kurmayı başaran Batı Türklerinin yönetici uruğu Aşına'nın sadık hizmetkârları Hazarlar; devlet teşkilatları, askeri organizasyonları, ticari yapıları ile büyük bir hâkimiyet alanına sahip oldular.

Adları Bizans, Çin, İran, Arap, Ermeni, Süryani, Gürcü kaynaklarında daha evvel geçmesine rağmen Hazarlar, gerçek anlamda, kağanlık statüsüne haiz olduktan sonra güçlü bir devlet olarak sahnede yerlerini aldılar. Kuruluş devrinin ardından devlet kısa sürede imparatorluğa dönüştü. VII.-XI. asırlar arasında Karadeniz'in kuzeyinde büyük bir siyasi teşekkül oluştu. Dönemin büyük devletleri olan Bizans, Sasani, Çin ve Araplara denk bir güce ve kudrete sahip oldular.

VIII. ve IX. asırlar tam bir Hazar hâkimiyetini göstermektedir. Bu dönemde Hazarlar ile Bizans ve Arap mücadeleleri yaşandı. IX. yüzyılın içinde iç isyan özelliği taşıyan Kabar ya da diğer adıyla Kabar İsyanı gerçekleşti. Bu isyanın çeşitli nedenleri olmakla birlikte Hazar tarihi derinden etkiledi. Bu isyan kimilerine göre dini ve kimilerine göre ise siyasi niteliklidir. Üçüncü görüşe göre hem din hem de siyasi faktörler bir arada sayılmaktadır. İsyanın tam tarihi, ne kadar sürdüğü ve çıkış sebebi ne yazık ki tam olarak bilinmemektedir. Kral Obedya'nın reformları bu döneme denk düşmektedir. Bu olaylarla beraber Hazarların resmi din olarak IX. yüzyılın içerisinde Museviliği seçtiği kesindir. Böylece Hazarlar bölgede istiklallerini koruyarak güçlendiler. Hazar tarihinin bu önemli konusunda tam bir açıklık hala yoktur. Yeni çalışmalar yeni araştırmalar devam etmekte ve merak konusu olmayı sürdürmektedir. Bizler yıllar yılı Hazarları “Musevi Türkler” ve devletleşmemiş bir Türk boyu olarak bildik, okuduk.

Hâlbuki Hazarlar sadece siyasi bir teşekkül kurmakla sınırlı kalmayarak, kültür ve medeniyet tarihimize de katkı sağladılar. Bugünkü Türk dünyası araştırmacılarına,

tarihçilere göre 22.000 Türk boyu vardır. Böyle bir sayı hakikaten çok büyük ve geniştir. Hazarlarda bu geniş tarihin önemli bir parçasını oluşturmaktadır.

Hazarlar, X. asırdan itibaren iç ve dış nedenlerden dolayı devlet güç kaybetti ve yavaş yavaş yıkılma sürecine girdi. Son olarak Rus ve Peçenek darbeleri ile siyasi hayatlarını siyasi teşekkül dışında devam ettirmek zorunda kalan Hazarlar; jeopolitik, geopolitik konumları ile siyasi varlıkları ile ekonomik faaliyetleri, dili ve dini özellikleri ve en önemlisi de devlet yönetimleri büyük önem arz eden ve araştırılmaya değer bir devleti olarak karşımızda durmaktadır.

Biz üzerinde az durulan, dağınık bilgiler taşıyan bir konuda çalışma yapma gereği duyduk. Hazar Devleti'nin tarihi hakkında kısa bir malumat verdikten sonra "Hazarlarda Devlet Yönetimi" üzerinde ayrıntılı olarak duracağız. "Hazarlarda Devlet Yönetimi" adlı çalışmamız ile bu noksanlığı gidermeyi amaçlamaktayız. Çalışmamızın ilim dünyasına, yeni araştırmacılara ve konunun meraklılarına katkı sağlayacağı, örnek olacağı kanaatindeyiz.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.1. HAZAR TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

1.1.1.Siyasi Tarih

1.1.1.1.Coğrafi Konum-Hazar Coğrafyası

Hazarların yerleşim sahası Don-Volga (itil-idil) Kafkasya üçgenini içine alıyordu.¹ Hazar coğrafyasını anlatırken yanındaki komşu ülkelerden de bahsetmekte fayda vardır. Bilindiği gibi birçok milletlerden ve ülkelerden oluşan Kafkasya'yı tarihi araştırmalarda başka milletleri veya devletleri dışlayarak ele almak mümkün değildir. Kafkasya geniş anlamda sadece Kafkas ötesi değil aynı zamanda bozkır, Ön Kafkasya bölgesini de kapsar.

Kafkasya doğal coğrafi şartlar, birçok milletler ve dinler bakımından zor bir bölgedir. Kafkasya'da herhangi bir milletin tarihini Kafkasya'nın genel tarihini dışlayarak yazmak mümkün değildir.²

İslam coğrafyacılarından Mesudi, Kafkasya hakkında özetle şu bilgileri vermektedir. Mesudi, Kabh (Kafkas) dağının, büyük bir dağ olduğunu ve geniş bir alanı kapladığını seyir notlarına düşmektedir. Kafkasya birçok halkı ve ülkeyi barındırır. Bu dağda yetmiş iki millet yaşar ve her milletin kendi hükümdarı ve diğerlerine benzemeyen dili vardır. Dağda kollar ve ovalar yer almaktadır. Bab el-Ebvab (Derbent) şehri de bu kollardan biridir. Bu şehri İran şahı Anuşirvan kurarak şehirle Hazar Denizi arasında bir sur yaptırdı. Bu sur denizin içine doğru bir mil kadar sokulur ve Tabersaran (Tabasaran) kalesine kadar kırk fersah kadar derelerden tepelerden ve çukurlardan geçerek Kabh (Kaf) üzerinde uzanır. Bu sur üzerinde her

¹ Laszo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Çev. Metin K, TTKY, Ankara, 1993, s.111.

² K. Gadjiyev, *Geopolitika Kavkaza*, Medunarodnie Otnoşeniya, Moskova, 2003, s.11.

üç milde ve bazen güzergâhın durumuna göre daha az veya daha çok mesafede demir kapı yapılıdır.³

Her kapının arkasına o kapıyı gözeten bir halk yerleştirildi. Bütün bunlar bu dağa komşu olan Hazar, Alan, Türk kabileleri, Serir (Avar) vd. saldırılarına karşı koymak için yapıldı.

Bu devletler dışında Mesudi, komşu ülkeler olarak ayrıca Sirvan, Layzan, Laks, Hayzan, Bulgar, Burtas, Kurç (Gürcistan), Gumik ve Zirikeran (Zerihgeran) hakkında da bahsetmektedir. Serir ülkesinin başkenti Hunzahtır. Hükümdara ise filan şah denir. Serir altın taht anlamına gelirdi.⁴

Burada hem başken isminin Hazar kelimesine yakın oluşu hem de ‘serir’ kelimesinin altın taht anlamını taşıması ve daha sonraki Hazarlarda gördüğümüz Hazar Hakanı’nın altın tahtta oturması ve tepesinde altın nar olan bir Hakanlık çadırında yaşaması düşündürücüdür. Bu bağlamda bir Serir ve Hazar bağlantısının var olması kuvvetle muhtemeldir.

Sasani devletinin son hükümdarı Yezdigerd kendisi gelinceye kadar Serir hükümdarına hazinelerini ve mallarını korumasını emretti. Hükümdarın bin iki yüz köyü vardır. Bu köylerden istediğini kendisine köle olarak alabilir. Serir sarp ve sarp olduğu kadar da müstahkem bir ülkedir. Kafkasya vadilerinden biridir. Hazarlara karşı başarılı saldırılar gerçekleştirirler. Başarının sebebi Hazarların ovada onların ise dağda yaşamalarıdır.⁵

Ramazan Şeşen, Gerdizi’yi kaynak göstererek Serir hakkında şu bilgileri vermektedir: “Serir’de yirmi bin köy vardır. Dağları ve çiftlikleri bulunur. Hazar ülkesinden Serir ülkesine on iki fersah uzaklık bulunmaktadır, önce bozkırlar sonra büyük bir dağ ve büyük bir ırmak gelir. Üç gün yürüdükten sonra hükümdarın kalesine ulaşılır. Bu kale bir dağın başında olup 4x4 fersah genişliğindedir. Duvarları taştandır. Bunların hükümdarlarına Avar derler. Serir ülkesinin sağında Cendan (Cidan olabilir) denen bir ülke vardır. Bu ülke halkının üç dini bulunur. Cuma günü Müslümanlarla camiye giderler ve Cuma namazı kılarlar. Cumartesi günü Yahudilerle havraya giderler. Pazar günü ise kiliseye giderler. Niçin böyle yaptıkları sorulduğunda bu üç din mensupları bir birleriyle ihtilaf halindedirler. Herkes “ben hak üzereyim” diyor. Biz her üç din mensuplarına uyuyoruz. Belki hakkı birinde buluruz derler. Serir ülkesinden çıkılıp üç gün dağlarda, çayırda yürüdükten sonra el-Lan (Daryal,Alan) ülkesine ulaşılır. Bu ülkede ormanlar, ırmaklar ve dağlar mevcuttur. Dağın tepesinde Babü'l-Lan denilen kale inşa edilmiştir. Bu dağın altında düz bir yol

³ Mesudi, *Müruc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, Çev. Ahsen B, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004, s.65-85.

⁴ Mesudi, *a.g.e.*, s.65-85.

⁵ Mesudi, *a.g.e.*, s.65-85.

vardır. Buranın etrafı yüksek dağlarla çevrilidir. Gece ve gündüz bin adam nöbetleşe bu kaleyi korurlar.”⁶

Yukarıda bahsedilen bu ülkeler için Murad Eldarov, bunların Kafkas Albanya devletinin yıkılmasıyla ortaya çıktığını söylemektedir. Göçebe halkların Dağıstan Hazar denizi çevresinde siyasi birliği kurup saldırmaya başlaması ve güney bölgesinin Sasani İran’a katılmasıyla Kafkas Albanya’sı yavaş-yavaş dağılmaya başladı.

Bu devletin dağılmasıyla özellikle dağlık bölgelerde yeni devletçikler oluşmaya başladı ve Serir, Derbent, Laks Filan, Sandan, Tabasaran, Zerihgeran, Kaytag ve Gumık gibi ülkeler ortaya çıktı. Yeni oluşan devletlerden Derbent stratejik açıdan çok önemli bir konuma sahiptir. İlk önce Sasaniler daha sonra Araplar Derbent’i doğu Kafkasya’da yönetim merkezi olarak kullandı.⁷

Komşu olan Tabasaran devleti Sasaniler ve Arapların şiddetli sömürgesi altında kaldı. Bunun için yerli halk Tabasaran olsa da etnik farklılıklar vardı.

Günümüzde Lezgilerin yaşadığı Laks ülkesi güney Dağıstan’daki Samur nehri ve bugünkü Azerbaycan devletinin kuzey bölgelerini kapsıyordu. Derbent’in kuzeyinde ovalık dağ yamaçlarının olduğu yerde Kaytag devleti vardı. Kaytag’ın batısında dağlara doğru uzanan bölge Zerihgeran’a (Kubaçi) aitti. Zerihgeran zırh yapanlar anlamına gelmektedir. Gumık (Tuman) ise Dağıstan’ın merkez bölgesini kapsıyordu. Burada şimdi Lak milleti yaşamaktadır. Sandan ise bazı araştırmacılara göre bugünkü Akusa-Dargo bölgesini kapsamaktaydı. Serir ülkesi şimdiki Avarların yaşadığı bölgeyi kapsamaktadır. Serir ülkesi IX.- X. Asırlarda komşu ülkelerin topraklarını sınırlarına katarak genişledi.⁸

Yukarıda geçtiği gibi Mesudi (ö.956) Serir’de ait bin iki yüz köy mevcut olduğunu söylerken Gerdizi (1053) ise bunun yirmi bin olduğunu söylemektedir.⁹ Burada Gerdizi herhalde sonraki dönemi anlatmaktadır. Tarih boyunca Kafkasya (Hazarya’da) sadece etnik bakımından değişmekle kalmadı aynı zamanda Kafkas landsaftlarında da değişiklik oldu. Gumilev’e göre ikinci yüzyıla kadar ki Volga deltası bugünküne benzemiyordu. Çünkü o dönemde dağ ile tepeler arasındaki kuru bozkırlar sonraki zaman dilimine göre daha güneydeki Hazar Denizine dökülen Volganın tertemiz sularıyla yıkaniyordu. Volga suyu o dönemde daha azdı ve

⁶ Ramazan Şeşen, “İslam Coğrafyaslarına Göre Türkler”, *TKAE Yayınları*, Ankara, 1998, s.87-88.

⁷ Murad Eldarov, *İslamiyetin Hazarlar Arasında Yayılması*, EÜ.SBE. YLT, Kayseri, 2006, s.5.

⁸ Eldarov, *a.g.e.*, s.5.

⁹ Şeşen, *a.g.e.*, s.80-88.

bugünkü mansabında değil, Aktube ve Bozan üzerinden daha doğuya dökülüyordu. II.-III. yüzyıllarda Atlantik siklonları, güzergâhlarını kuzeye doğru değiştirdiler. Yağmurlar bozkırın zamanla çöle dönüşen kesimini yıkamaya son vererek, Volga – Oka nehirleri arasında bol sulu kama sahillerini beslemeye başladı. Özellikle kış yağışları dikkat çekecek ölçüdeydi. Nemli kar kütlelerinin erimesi sonucu, ilkbahar taşkınları meydana geliyordu. Güneyde yaklaşık Buzaçı yarımadasına (bugünkü Mangıslak) kadar uzanan şimdiki delta da o zaman şekillendi.¹⁰

Sığ sular kılçıklı büyük balıkları beslemeye başladı ve nehir kollarının sahilleri gür ormanlarla kaplanarak, tepeler arasındaki vadiler ise yemyeşil çayırlarla bezendi. Bu tabii değişiklik bölge halkına da yansdı. Bozkırlı Sarmatlar, Büveklerin sığır sürülerine rahat yüzü göstermediği hayvanların yemediği hatta iğrendiği rutubetli otlarla kaplı nehir sahilleri terk etti. Bunun üzerine Hazarlar, şimdi su seviyesi altı metre daha düşük olan Hazar sahillerine saçıldılar. Balık yönünden zengin nehirler su kuşlarını avlamak için bereketli topraklar buldular. Hazarlar, beraberinde nar fidanları da getirerek ve tabiatın bir lütfü olarak edindikleri yeni vatanlarına diktiler. Ancak şiddetli kış dikilen nar fidanlarının işini bitirdi. Onların yerine Dağıstan türleri tekrar-tekrar dikildi, çünkü Terek ve Volga Hazarları arasında ilişkiler kopmadan sürmekteydi.¹¹

Düşmanlarla çevrili olan Hazar ülkesi tabii bir kale idi. Hazarlar, çok ihtiyaç duymalarına rağmen bozkıra çıkma riskini almıyorlardı. Bozkırda yaşamadığı için Hazarlar göçebe değillerdi. Fakat onlar tabiatın sunabileceği nimetlerin ancak fazla olan kısmını balık, nar ve bahçe meyvelerini toplayabiliyorlardı. Gumilyev buna homeostaz (yani tabiat-canlı dengesi safhasında bulunması) demektedir. O dönemde Volganın aşağı akımlarında yaşayan etnoslar, homeostaz (halkların kendi etnik özelliklerini yaşadığı coğrafyada komşu halklar ile birlikte canlı tutması) idi.¹² şeklinde açıklama getirmektedir.

Murat Eldarov ise 1.-3. yüzyıllarda ırmağın taşmasının sadece aşağı tabakalarda olduğunu söylemektedir. Yukarı Volga'da ise su taşmasının herhangi bir izi olmamaktadır. Hatta 8. yy.'a kadar küçük yerleşim birimleri ve şehirler oluşmaya başladı. Arkeolojik araştırmalara göre Hazar denizinde aşırı su yükselmesi daha

¹⁰ L. N. Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları* C.1, Çev. Ahsen B, Selenge Yayınları, İstanbul, 2003, s.45,46.

¹¹ Gumilev, *a.g.e.*, s.45,46.

¹² Gumilev, *a.g.e.*, s.45,46.

sonraları 14. yy'da başladı.¹³ Dağlık bir bölge olan Kafkasya topoğrafik bakımından çok farklı özellikler sergiler. Büyük Kafkas dağlarını güney-kuzey doğrultusunda aşan en önemli iki geçit Daryal ve Derbenttir. Daha güneyde Küçük Kafkas dağları ve aralarında küçük ovalar geniş çöküntüler ve dik yamaçlı volkanik tepeler bulunmaktadır. Trans Kafkasya bölgesinin batısındaki Kolhi ile doğusundaki Kura ve Aras havzaları verimli tarım topraklarına sahiptir.¹⁴

Kafkasya, Hazarlar, Bizans ve Sasani devletleri daha sonra da Müslüman Araplar için stratejik açıdan çok önemliydi. Asya ve Avrupa'yı birbirinden ayıran bu bölgeden önemli ticaret yolları geçiyordu. Kuzey Kafkasya'da muhtelif su ve kara anayolları uzanıyordu.

Bu yollarla Hindistan'a ve Uzak Doğu'ya gitmekle beraber daha çok Doğu ülkeleriyle ticari ilişkiler sağlanıyordu. Ticaret malları, Kuban ve Don nehirleri veya kara yoluyla Volga'ya, Dnyeper'e ve daha kuzeylere sevk olunmaktaydı. Don nehri ise Maniç, Kuma nehirleri ve gölleri sebebiyle ve Hazar deniziyle birleşirdi. Bu iki temel harici ticaret yolu, kara ve su, Kafkasya'yı kuzeyden güneye ve güneyden kuzeye doğru ayıran dâhili kara ticaret yoluyla tamamlanırdı. Bu yollardan biri Büyük Kafkas dağ silsilesi ortasındaki "Daryal Geçidi"nden diğeri de Hazar denizi sahili boyunca Derbentten geçirdi. Kara deniz sahili dağlık ve karadan geçilmesi zor olduğu için önemli bir rol oynamıyordu. Güneyden kuzeye ve kuzeyden güneye giden bu iki ana hat, Kafkasya'nın en eski kara ticaret yollarını teşkil ediyordu.¹⁵

Dağıstan'da yüksek dağlar ancak muayyen birkaç yerinden geçilebilirdi. Dağıstan'ın güney doğusundaki Derbentle batısındaki Daryal geçitleri bunların başındaydı. Tekerlekli vasıtalar ancak bu iki geçitten geçebilmekteydi. Yayaların zorlukla geçebilecekleri birkaç geçit daha vardır ki; onlar da bu iki geçit arasında yer almaktadır. Tarihte "Albanya" ve "Kaspien" kapıları diye adlandıran bu geçitlere Araplar kapılar kapısı anlamına "Babu'l Ebvab" dediler.¹⁶

Bu geçitler şunlardır: Babu'l-Ebvab, Babu'l-Alan, Babu'l-Sahib-üs-Serir(Babu'l - Kılan Sah), Babu'l - Sadran, Babu'l-Lazka, Babu'l- Karuyan (Çaruyan), Babu'l -Sol, Babu'l- Filan Sah, Babu'l -Aran Sah, Babu'l -Barka, Babu'l - Tadoran, ve Babu'l- Tabasaran Şah. Bu geçitlere Ebvab denmesinin sebebi

¹³ Eldarov, *a.g.e.*, s.6.

¹⁴ Davut Dursun, "Kafkasya", *İslam Ansiklopedisi*, TDV, İstanbul, 2001, s.157.

¹⁵ Ahmet Canbek, *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi (Eski Çağlardan XVII. Yüzyıla Kadar)*, Kuzey Kafkasyalılar Kültür ve Yardım Derneği Yayınları, İstanbul, 1973, s.18.

¹⁶ Eldarov, *a.g.e.*, s.8.

muhtemelen dağların mahdut geçit yerlerinde eskiden yapılan surlar ve bu surlarda kapıların bulunmasıydı. Ne zaman ve kimler tarafından yapıldıkları kesin olarak bilinmeyen ve şimdi Derbent alanındaki surlardan başka izleri hemen-hemen kalmayan bu kapı ve surları yapanlar hakkında değişik rivayetler vardır. Başta Mısır Firavunlarından Sezostris olmak üzere Zülkarneyn, Sasani hükümdarlarından Kubat ve Nusirvan isimleri bunlar arasında geçmektedir. Arapların Babu'l-Ebvab (Kapıların Kapısı) dedikleri Derbent'e İran'lılar "Derbent-i Hazaran", Türkler de "Demir kapı" diyordu. Hazar denizi ile Kafkas dağları arasına düşen bu geçidin bir buçuk kilometre olan en dar yerinde Derbent şehri kuruldu. Şehrin etrafı dört sıra surla tahkim edildi. Bu surlar denizden itibaren Tabasaran dağlarına doğru uzanmakta olup 8–12 metre genişliğinde idi.¹⁷

Bundan başka denize doğru çift mendirek halinde uzanan iki set daha inşa edilerek, bu suretle şehrin limanı da emniyet altına alındı. Daryal geçidi ise Dağıstan'ın batı sınırındadır. Araplar bu geçidi Babu'l-Alan diye adlandırıyor. Oğuznamelerde ise "Kapulu Kara Derbent Ağzı" olarak geçiyordu. Vladikafkas'dan Tiflise kadar uzunluğu yaklaşık 230 kilometredir. Eskiden bu geçidin Gürcistan'dan kuzeye doğru olan geçiş yerinde Arapların "Kalatu'l-Alan" dedikleri bir kale vardı. Bu kalede bulunan küçük bir kuvvetin, geçidi büyük kuvvetlere karşı müdafaa ettiği de rivayet edilmektedir. Derbent ve Daryal geçitlerinin arasında Avar geçidi vardı. Babu's-Sahibu's-Serir, "Taht Sahibinin Kapısı" ve "Geylan Şah Kapısı" adları verilen bu geçit, Buynaksk, Avar ve Ansok (Unsokolo) istikametini takip ederek Gürcistan'da Kahitya'ya gidilen yol üzerindedir. Geçit üzerinde uçurumlar, şelaleler, yüksek yamaçlarda kurulmuş köyler ve muhtelif eserler vardı. Çok eski zamanlardan kalmış, kimler tarafından yapıldıkları tespit edilememiş kuleler, "Hibat" bölgesinde "Rumazul-Habal" (Rumların Mezarı) denilen bir yer vardır. Zakatala'dan kuzeye doğru dağlara girdikten sonra, bir kolu "Turusurulu" üzerinden Gazi-Kumuk bölgesine, bir kolu da Anshu gölgesinde Avar geçidine çıkan bir patika üzerinde Karuyan (Çaruyan) geçidi vardı.

Daryal ve Avar geçidi arasında Çeçen bölgesinden Gürcistan'a çıkan patika üzerinde de Mamisuk geçidi vardır. Nüfuzu Derbent'ten Volga ve Don nehirlerine kadar olan Hazarlar bu geçitleri rahatlıkla kullanabiliyorlardı. Ancak bazı geçitler Hazarlar için pek güvenli değildi. Yukarıda geçtiği gibi Serirliler Hazarlara

---

¹⁷ Eldarov, *a.g.e.*, s.8.

saldırıyorlardı. Bu geçitler Hazarlar dışında Araplar, Sasaniler ve diğer ulusların da ilgisini çekiyordu. Sasaniler bu geçidi kontrol altına almak için Derbent Kalesini inşa ettiler.¹⁸

Müslümanları, Bizanslıları Yermuk'ta ve Farsları Kadisiye ve Nihavend'de mağlup ettikten sonra Kafkas ötesine gözlerini diktiler. Müslümanlar Nihavend Savaşından (642) hemen sonra Derbent'e kadar vardılar. Buradan Hazarları ve Bizanslıları çıkartıp Albanya'yı kendilerine bağladılar. Bu geçitler Araplar için de kuzeye açılan kapıydı ve kimse bundan vazgeçmeye razı değildi.¹⁹

1.1.1.2. Hazar Adı ve Menşei

Hazar adı; bu isim Arapça'da el'-Hazar; İbranice'de Hazar, Kozar; Latince'de Chazari, Gazari; Grekçe'de Khazaroi; Rusça'da Kozar; Gürcüce'de, Hazari şeklinde; Çince'de, Ko-sa ve Ka-sat şeklinde kullanılır.²⁰

Hazar kelimesinin anlamı konusunda belli başlı iki farklı görüş vardır. Bunlar:

Birinci Görüş: Kelime, 'gez' anlamına gelen "kaz" kökünden türemiştir. Kazar, gezer anlamına gelmekte olup, Anadolu Türkçesi'nde serbest dolaşan, bir yere bağlı olmayan demektir. Bu anlamıyla Hazar (Kazar, Gazar, Gezer) kelimeleri, göçebe ve göçer manasını ifade eder. Ayrıca Rusça da da "Kazar" ve Macarca'da "Huszar" atlı manasına gelişi ve bu kelimelerin Hazar kelimesine benzeyişleri yeni bir takım düşüncelere yol açar.

İkinci Görüş: Kelime küçük ve çekik gözlü manasına gelir. İslam orduları VII. yüzyılda Ermenistan'a girince küçük ve çekik gözlü, çok cengâver bir milletle karşılaşıyorlar. Sahih hadis kitaplarında bulunmayan ve Ebu Hüreyre'nin Hz. Ömer'den rivayet ettiği bir Hadis-i Şerifte Hz. Muhammed (s.a.v) Hz. Ömer'in sorusuna cevaben, "küçük gözlü bir kavim eğer Acemlerin seddini geçerse Allah, onlara hidayet verecek" duyurdu.²¹

Hazar adının göçebe ve serbest dolaşan manasına gelmesi, küçük ve çekik gözlü manasına gelmesinden daha uygun olur zannımızca. Çünkü Hazar kelimesi, İslam orduları Ermenistan'a gitmeden önce batılılar tarafından kullanılıyor ve

¹⁸ Eldarov, *a.g.e.*, s.8.

¹⁹ Gadjiyev, *a.g.e.*, s.15.

²⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Hazar Hakanlığı*, Türk Dili Kültürü, Ankara 1977. s.146.

²¹ Şaban Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, SE-DA Yayınları, Ankara 1985, s.14.

biliniyordu. Ayrıca çekik ve küçük gözlü olma, sadece Hazarlara has değil, daha başka pek çok Türk boyunun özelliğidir. Aynı özelliği taşıyan boylar arasında sadece bir tanesine, bu manada bir ismin verilmesi anlamsızdı. Bu noktada birinci ihtimal, ikinci ihtimale göre çok daha kuvvetlidir.

Bu iki ihtimalin dışında bir ihtimal daha vardır ki, bu pek de akla yatmamaktadır. Çünkü bu hususun dayanak noktası efsane ve müellifi olmayan kroniklere dayanmasıdır. Üçüncü ihtimale Şaban Kuzgun'un "Hazarlar ve Karay Türkleri" adlı eserinin 16.sayfasında yer vermektedir. Yazarın verdiği bilgilere göre; Hazar isminin bu anlamlarının dışında bir şahıs ismi olabileceği, bilahare bu şahıs isminin, bir kabileye ad olarak verilmiş olabileceği şeklinde bir görüşü ortaya atmak mümkündür.²² Çünkü insanlığın türeyişini anlatan kaynak eserler, Nuh (A.S.) un oğlu Yasefe ait bilgiler verirken, bazıları Yasef'in Hazar isimli bir oğlunun olduğunu, diğer bazıları ise Yasef'in oğlu Tiriş'in, Hazar isimli bir çocuğu olduğunu söylediler.

Yine bir başka kaynakta konu benzer şekilde yer almaktadır. Yasef'in diğer bir oğlu olan Türk, akıllı ve doğru kalbli olduğu gibi, Hazar ise sakin ve az konuşurdu.²³

Hazar Menşei: Hazarlar kimdir? sorusunu cevaplamak oldukça zor olmakla beraber kesin bir malumat vermek, tarihi kronikler ile mümkün gözükmemektedir. Hazarların menşeleri hakkındaki görüşleri incelediğimiz zaman, bu görüşlerin iki noktada toplanmış olduğu görüldü.

Birinci Görüş: Hazarlar'ın Türk olduğunu kabul eden görüşler: Bazı cılız itirazlara rağmen, tarihçilerin büyük çoğunluğu, Hazarlar'ın bir Türk boyu olduğunu kabul etmektedirler. İbni Miskavayh, Taberi, Mesudi, İbni Haldun, Karamani, Kazvini v.b. pek çok Arap tarihçisi, Hazarlar'ı Türklerden bir kabile olarak zikretmektedirler. H. Rosenthal, H.H. Millman, Dunlop, A.Kostker gibi Yahudi tarihçiler eserlerinde Hazarları Türk olarak kabul etmektedir.²⁴

Türk tarihçileri Hazarlar'ın Türklüğü konusunda ittifak halinde olmalarına rağmen, hangi Türk boyuna mensup olduğu konusunda ihtilafa düşüyor ve ayrı ayrı görüşler ortaya koyuyorlar. Z.V. Togan, Hazarların hakan sülalesini Göktürk'lere

²² Kuzgun, *a.g.e.*, s.14.

²³ Zekeriya Kitapçı, *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslamiyet'in Yayılması.*, Yedikubbe Yayınları, Konya,2005., s.24.

²⁴ Kuzgun, *a.g.e.*, s.18.

bağlarken²⁵, Ş. Kuzgun değişik araştırmacılarından aktardığına göre, örneğin Afet İnan'da aynı görüşe katılmaktadır. H. N. Orkun, İ. Kafesoğlu, H. Koşay gibi tarihçiler başka bir görüşü ortaya koymaktadırlar. Bunlar, Mesudi'nin Hazarlara, Farsça Hazaran, Türkçe Sabar denildiğini ifade etmesine dayanarak, Hazarlar'ı, Göktürk Hakanlığı'nın batı kolunu teşkil eden Sabirlerin halefleri olarak görüyorlar.²⁶ A. N. Kurat ise, Hazarlar'ın halis bir Türk kavmi olduğunu belirttikten sonra, onların önceleri Hun Hakanlığı'na tabi olduklarını ve Suvarlar'a çok yakın bir zümre olduklarını belirtiyor.²⁷ Yine bir başka araştırmacı Zekeriya Kitapçı aynı konuda şu sözleri söylemektedir: “Hazarlar, Turani Türk kavimlerinin en ulu ve en şerefliyelerinden biridir”.²⁸

Çin kaynaklarında, Göktürk devletinin en batıdaki kısmından (Tukiv-ho-sa-Türk Hazar) diye bahsedilmektedir. Diğer taraftan Çinin kuzey komşuları arasında “Ho-Sa” ismini de bulabiliyoruz. Tukiv veya Tüçü sadece bir kavim değil birkaç kavme verilen isimdir. İsmi ortaya çıkışı da Göktürk imparatorluğu ile yaşitti. “Ho-Sa” adı Çin kaynaklarında bulunduğu göre, eğer Göktürk imparatorluğunun kuruluşu ve gelişimi sırasında bu kavim daha doğuda bir yerde olsaydı, her halde, On Oklar, Tülösler ve diğer Türk boyları gibi, bunların da bir sebeple isimleri duyulurdu. Böyle bir durum olmadığına göre Hazarların, Göktürk imparatorluğu daha ortaya çıkmadan önce Kafkaslara geçmiş olduklarını düşünmek mümkündür. Daha önce neredeydiler diye bir soru büyük bir önem taşımayacaktır.

Zira bilindiği üzere Hazar denizinden Kingan dağlarına kadar uzanan bölge Türklere ait bozkırlardır. Hazarların da daha önce bu bölgenin bir yerinde bulunuyor olmaları muhakkaktır. Hazarların 558 senesini takip eden yıllarda Kafkaslarda hâkim duruma geçtiği, Göktürk imparatorluğunun batı kanadı haline geldiği ve Sasanilerle savaflara girdiği bilinmektedir. 586 yılından itibaren Hazarların, Bizans'ta iyice tanındıkları ve kendilerinin “Türk” diye anıldıkları çeşitli kaynaklarda bulunmaktadır.²⁹

Hazarlar, Barthold'un da belirttiği gibi Batı Türkleri'nin veya daha doğrusu

²⁵ Z. V. Togan, “Hazarlar”, *İslam Ansiklopedisi C.V.*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1977, s.397.

²⁶ Kuzgun, *a.g.e.*, s.19.

²⁷ Akdes Nimet Kurat, “Hazar Kağanlığı”, *Türkler Ansiklopedisi, C.II*, Yeni Türkiye Yayınları, s.746.

²⁸ Zekeriya Kitapçı, “Hazarlar Hakkında Yeni Tarihi Gerçekler”(Museviliğe Mahkum Edilmiş Müslüman Türk Kavmi), *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.155, İstanbul, Nisan 2005, s.111.

²⁹ Kamuran Gürün, *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi*, Karacan Yayınları, Ankara, 1981, s.232.

Batı Hunları'nın bir dalı olarak gördüğü bir Türk kavmiydi.³⁰Yine Rnene Grousset'de Hazarların kökenini Batı Göktürk Kağanlığı'na dayandırmaktadır.³¹ Tıpkı Bulgarlar gibi Hazarlarında Yukarı Asyada On Uygur federasyonu içerisinde Kazar yada Kasar biçimindeki adlarıyla yer aldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Hazarların Güney Avrupada On Uygurlardan kopan bir grupla geldiği varsayılabilir. Ancak bu da doğal olarak melezleşmiş bir başkasının adını almış ya da başkalarıyla ortak bir ad kullanıyor oldukları olasılıklarını ortadan kaldırmaz.³²

Son fakat aynı derecede önemli bir husus ta, Agusti Alemany'nin, Büyük Michael'e (12.yüzyıl) atıf yaparak verdiği bilgilerinde, Bulgarların ve Hazarların kökenine ilişkin tuttuğu kayıtlardır. Söz konusu kayıtlarda Hazarların "Bersilya" denilen Alan topraklarına yerleştikleri söyleniyor, bu görüş ise 6. yüzyıla ait bir kaynaktan ödünç alınmış gibi görünüyor. Aynı şekilde Simon de Koza'nın (13.yüzyıl) Hunların ve Macarların efsanevi kahramanı Hunar ve Mogar adlı iki kardeşin, Kara Bulgarlar (fili Belar) arasında ele geçirilen Alan prensi dula'nın kızları olan kadınlarla efsanevi evliliğinden bahsediyor.³³

Hakanlığa ad veren Hazarlar'ın yukarıda gördüğümüz tarihi seyir dolayısıyla, Sabar Türkleri'nin devamı olduklarını İbrahim Kafresoğlu'nun İslam yazarı El-Mesudi'den naklettiğine göre İranlıların "Hazar" dedikleri topluluk Türkler tarafından "Sabar" (Sebir) diye anılır. Sabar adı yerine Hazar tabirinin hemen aynı manaya gelmesi de bunu teyid eder.³⁴ Hazarları meydana getiren halkın yalnız eski Sabar Türkleri'nden ibaret olmadığı, aslen Sabar olan Semender ve Belencer adlı iki Hazar boyundan başka, hakanlık topraklarında yaşayan zümreler arasında türlü Türk gruplarının yer aldığı da şüphesizdir.³⁵ İkinci görüş aşağıdaki gibidir.

İkinci Görüş: Hazarların Türk olmadığı iddia eden görüşlerdir. Bu görüş çok olmamakla beraber bazı tarihçiler Hazarların Türk olmadığını iddia etmektedirler. Bu görüşe sahip olanların dayandıkları en önemli kaynaklardan biri İbnu'l- Esir'dir. Ş.Kuzgun'un İbnu'l-Esir'i kaynak göstererek bazı bilgiler veriyor. İbnu'l- Esir şöyle diyor, "H.514 yılında Gürcüler, İslam ülkelerine saldırdı ki onlar Hazarlardır." Bu ifadeye dayanılarak, Hazarlar Türk menşeli sayılmamak isteniyor. İfadeye dikkat edilirse

³⁰ V.V.Barthold, *Orta Asya Tarihi Hakkında Dersler.*, Çağlar Yayınları, Ankara 2004, s.90.

³¹ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. M. Reşat U, Ötüken Yayınları, İstanbul 1999., s.180.

³² Jean Pal Roux , *Türklerin Tarihi (Pasifikten Akdebnize 2000 Yıl)*, Çev. Aykut K.- Lale A.Ö, Kabcacı Yayınevi İstanbul , 2004, s.111.

³³ Agusti Alemany, "Batı Avrasya Steplerinde Türk ve Alan Halkları Arasında ki Tarihi Bağlantılar", www.tarihtarih.com/?Bid=1486214, (12.08.2013), s.1-5.

³⁴ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.167.

³⁵ Musa Salih Türk, "Hazarlar", *Türk Tarihi Ansiklopedisi*, Milliyet 1999, s.134.

müellifin “Hazarlar Gürcülerdir” demeyip, “Gürcüler Hazarlardır” dediği görülür. Müellif eserin çeşitli yerlerinde Hazarlardan bahsederken hiçbir şekilde Hazarlar'dan Gürcüler diye söz etmez. Sadece bir yerde “Gürcüler Hazarlardır” ifadesinin kullanılması, kitabın esas nüshasından diğer nüshalar yazılırken bir yazma hatası olabileceğini akla getiriyor.³⁶ Ayrıca bu ulusun resmi olarak ilk anılışı Basileus Herakleius'un Sasani İran'a karşı saldırıya geçmek için onlardan kırkbin kişilik bir süvari birliği istediği 626-627 yıllarında oldu. Bizans imparatoru ile Hazar liderlerinin Tiflis surları altında geçen görüşmelerini anlatan metin Hazarların tarihine güzel bir giriştir. Ama tarihleri bu olaydan eskidir, çünkü böyle bir görüşme ancak onların güç ve şöhrete ulaştıklarının bir kanıtıydı.³⁷

Türkler Ansiklopesidi'nin 2. cildinde sayfa 464'te Yakov Kuzmin-Yumanadi ve Pavel Kuleshov'un “Hazarlar” adlı ortak çalışmasında, Hazarlar'ın menşei ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır:

“Ne Avrupa'daki, ne de bir başka yerdeki tarih literatürü Hazarların etnik kökeni hakkında güvenilir bir kanıt ortaya koyabiliyor. Tarihin bu çözülmemiş probleminin ardındaki gerçek, tarihçilerin “Hazar” kelimesini kullandıklarında, kendisine has bir milletin varlığına işaret etmelerine dayanıyor. Aslında böyle bir millet hiç var olmadı. Hazarların çağdaşı olan yazarlar bile bu gerçeği dile getirdiler. Ancak sonraki tarihçiler bir şekilde kullandıkları kelimelere fazla dikkat etmediler.³⁸

Örneğin, Hazarların çağdaşı olan Arap seyyah ve coğrafyacı İbn Havkal, “Hazarlara gelince, bu isim başkenti İtil olan ülkeye verilen isimdir” der ve daha ileride şöyle açıklar: “ Bu ne bir milletin ne de bir halkın ismidir.” İstahri de “Hazar iklimin adıdır.” der. Eserinin Farsça tercümesinde ise bir ekleme yaparak “ Başkentine İtil denilen bölgenin adıdır” der. Bekri yaklaşık aynı ifadeyi tekrar eder ve “ Hazar, o ülkenin adıdır”³⁹der.

M. İ. Artamonov'da Kaşgarlı Mahmut'a dayanarak konuyu özetlemektedir. Kaşgarlı Mahmut, kendinden öncekilerin ifadeleri tasdik eder şekilde yazar ve : “Hazar, Türklerin yaşadığı yere verilen isimdir”der. Dolayısıyla, çağdaşları “Hazar” ismini dile getirdiklerinde, bir etnik gruba ya da bir millete değil, sadece bir bölgeye ve mecazi olarak o bölgede yaşayan insanlara işaret etmektedirler.” der ve devam eder

³⁶ Kuzgun, *a.g.e.*, s.19.

³⁷ Roux, *a.g.e.*, s.111.

³⁸ Yumanadi, Yakov Kuzmin-Kuleshov,Pavel, “Hazarlar”, Çev. Babür T, *Türkler Ansiklopedisi, C.2*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 466.

³⁹ Yusuf Ziya Yörükkan, *Müslüman Coğrafyacıların Gözyle Ortaçağda Türkler (Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler)*, Gelenek Yayıncılık, B.1, İstanbul 2004, s.33.

“...Aslında isim, Hazar Denizi'nden gelmektedir. Farsça konuşanlar ve aynı zamanda bu denizin civarında Ya da bölgelerdeki adalarda yaşayan insanlar, bu denizi Hazar denizi diye adlandırırlar. Önceleri, denizin kuzey kıyılarına sürekli değişen göçebe kabilelerin yerleştiği zamanlarda, Hazar bu bölgede görülen bütün göçebelerin ismiydi. Bu nedenle tarihsel anlamda 'Hazar' sözcüğü, aynı noktada Hazar bozkırlarını yurt edinmiş olan çok çeşitli göçebe ya da yarı -göçebelerin ismidir.” şeklinde anlatmaktadır.⁴⁰

Bizleri bu tip bir belirsizliğe iten neden hem müelliflerin yer yer yanlış bilgiler vermesi, hem tarihçilerin bu konuda yeteri kadar kroniğe ulaşıp, bilinmeyenleri gün ışığına çıkartmamaları hem de Hazarların kendileri hakkında (2 mektup dışında) neredeyse hiçbir şey yazmamalarıdır. Yeri gelmişken bu konuyu biraz daha açacağız.

M. İ. Artamonov'un Bizanslı yazarlardan aktardığına göre, Hazarlar'ı genellikle Türkler'e nispet ederler; Arap yazarlar da onları Türk olarak adlandırırlar. Hazarlar ise kendilerini Ugor, Avar, Guz, Barsil, Onogur, Bolgar, ve Savirler'le akraba sayarlar.⁴¹

Hazar kelimesinin bir devletin ya da bölgenin ismi olarak kabul edilmesi şöyle açıklanabilir. Hazar ülkesinde yaşayan Türklerin dışında diğer milletler de Hazar diye adlandırılıyorlardı. Onun için bu kelimenin bir millet olmaktan ziyade bir devletin ismi olarak kabul edilmesi mümkündür. Gumilev'e göre Hazar ülkesinde yaşayan Yahudiler Hazar diye adlandırılırdı. Bu doğal bir şeydi. Bir millet başka bir ülkede, o ülkeye mensup olan milletin ismini taşımaktadır, bir Korelin'in Fransa'da ben Rus'um demesi gibi. Yabancılar için Hazarlar, Hazarya'da yaşayan ve Hazar Kağanlığının hâkimiyet altında olan insanlardı.⁴²

Maalesef Hazarlar'dan kalma Hazarca yazılmış bir eser yoktur. Sadece Hazar Hakanı Yusuf'un (Joseph), Endülüslü Hasdai İbni Şarput'a İbranice olarak yazdığı bir mektup (kısa mektup) ile meçhul bir Hazar Yahudisi'nin İbranice yazdığı bir mektup (uzun mektup) vardır.⁴³ Bu iki mektup dışında daha öncede belirtildiği gibi Hazarlardan kalma ne bir kitap, ne de başka bir belge mevcut değildir.⁴⁴

⁴⁰ М.И.Артамонов, *История Хазар, Лехуитрад*, 1962, s.114.

⁴¹ Артамонов, *a.g.e.*, s.114.

⁴² L. N. Gumilev, *Zigzak İstorii*, Kristal Yayınları, Moskova, 2003, s.131.

⁴³ Kuzgun, *a.g.e.*, s.2,3.

⁴⁴ Togan, *a.g.m.*, s.398.

Bu Hazarların büyük Hakanı Yusufun mektubunda (kısa mektup), Hazar camiasını teşkil eden 10 uruğ (boy, kabile) içinde hakan sülalesinin mensup olduğu Uyur (yani Uygur) kabilesinden başka, Türk yahut Türkiş olarak kabul edilen bir kabile ve 7. olarak Hazar, 9. olarak Bulgar ve 10. olarak Sabir uruğlarıdır ki, bu 10 kabilenin dışında Burtas, Vnndır, Bezne (Peçne=Peçenek) ve Çermişler ile birlikte bir de ayrıca Suvar kavmi zikredilmektedir.⁴⁵Hazarlar, ilk ve orta çağlarda, Maveraünnehir ve Kafkasya tarihinde nemli rol oynayan bir kavimdir.⁴⁶

Sözün özü Hazarların menşei itibariyle Türk olup, Orta Asya'dan geldikleri muhakkaktır. Bu konuda çeşitli çalışmalar yapıp, ilim dünyasınca paylaşıldıkça daha da netlik kazanacaktır.

1.1.1.3. Devletten İmparatorluğa

7.-10. yüzyıllarda kuvvetli teşkilatı, canlı ticari faaliyeti, dini hoşgörüsü ve iktisadi refahı ile Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzey düzlüklerinde İtil (Volga)den, Özü(Dnyeper)'ye, Çolmar(Kama)'a ve Kiyef'e uzanan sahada siyasi istikrar sağlayan Hazar Hakanlığı, Doğu Avrupa tarihinde büyük rol oynayarak ve en mühim Türk devleti olarak görünmektedir.⁴⁷ Hakanlığa ad veren Hazarlar'ın Türk olduğu ve Orta Asya'dan geldikleri kesindir.

Hazarlar'ın Orta Asya'dan çıkarak Hazar Denizi ile Karadeniz arasına gelerek yerleşmiş olduklarını kabul edebiliriz. Ancak bu göçün ne zaman olduğunu tespit etmek çok zor güçtür. Milat öncesi yüzyıllardan başlayarak M.S. VI. yüzyıla kadar Hazarlara ait bilgiler veren Ermeni ve Gürcü kaynaklardaki bilgiler, çok karışık ve kapalı olduğundan, bazı çağdaş tarihçiler bu dönemi susarak geçiyorlar. Biz bu dönemle ilgili bilgileri ihtiyatla karşılamakla beraber, yine de kronolojik sıra ile belirtilecektir.⁴⁸

Hazar Devleti yanındaki komşu halkları içine alıp 558'de Dağıstan'da devlet kurdular. Seri'r, Lakz, Maskat gibi ülkeler de buna dâhil idi. Ancak bunlar içişlerinde serbest idi. Bu bir nevi federasyon gibi idi. Ayrıca Onogar, Sabir, Burgar, Kuturgar,

⁴⁵Togan, *a.g.m.*, s.399.

⁴⁶Peter B. Golden, *Khazar Studies (An Historico- Philological Inquiry into the Origins of the Khazars, Akademiai Kiado, Budapest 1980, 2 cild A IV/5432), Belleten, C.XLVI, S.181-184, s.146.*

⁴⁷Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.167.

⁴⁸Kuzgun, *a.g.e.*, s.23.

Tokuz, Oguz, Dirmar, Sariyor, Baraçolu (Barslu=Bersiliya), Kalau gibi birtakım kavimler de Hazar topluluğun içindeydiler.

Hazar devletinin kurulmasını araştırmacılar Türküt devletinin yıkılmasına bağlıyorlar. VI. asırda Orta Asya ve Doğu Avrupa'daki bütün Türk akraba topluluklar Hazar ve Bolgarlarla beraber Türklerle (Türküt) birleşip askeri-siyasi birliği kurdular. Hazarlar eskiden çok güçlü olan Aşina sülalesine ait idi. Türküt Devleti yıkıldıktan sonra Hazarlar Bersiliya'ya gittiler. Bersil halkı, Orta Asya'da hâkimiyeti kaybetmesine rağmen devlet geleneği ve uluslar arası otorite sahibi Türkütlerin varisi olan Hazarları kabul ettiler. Bersilliler Hazarları hoş karşıladılar ve Bersil ülkesinde yönetici hanedan olarak kabul ettiler.

Hazar Hakanları Borsil kızlarla evlenirdi. Borsil kızlarının çocukları doğal olarak yönetici olan Hazar hanedanının varisleri oldular. Aynı zamanda bunlar Batı Hazar çevresinde Türküt kağanlığının siyaseti devam eden varisleriydi.⁴⁹

Geçmişte yaşayan birçok farklı Hazar'ın var olmasına rağmen, bilimsel yazın sadece M.S. 650'den 965'e kadar varlığını sürdüren Hazar Hanlığı'ndaki yerleşimcileri bu isimle anmaktadır. Ancak bu Hanlık'ta yaşayan yerleşimcilerin bile farklı diller konuştuğu, Hun-Hazarlar, Göktürk-Hazarlar ve Yahudi-Hazarlar olmak üzere üç farklı etnik gruptan geldiği artık biliniyor.⁵⁰

Z. V. Togan'ın İslam müellifi İstahri'den aktardığına göre, , Hazarlar'ın Ak-Hazar ve Kara-Hazar diye iki sınıfa ayrıldığı zikreder; fakat Kara-Hazar ismini Türkçe olarak zikrettiği halde, Ak-Hazar ismini ancak Arapça tercümesi ile kaydetti.⁵¹Bunun bir bilgisizlikten mi yoksa İstahri'den sonra orijinal eseri kaydedenlerin mi yazdığı bilinmemektedir.

Gürcü kaynaklarına göre Hazarlar, Hazar bölgesine M.Ö. devirlerde geldiler. Gürcü hükümdarı Mirvan (M.Ö.167-123) Hazarlara karşı savaşarak, onlardan ülkesini korumak için Daryal geçitinde istihkâmlar inşa ettirdi. Hazarlar'ın tarih sahnesine daha net olarak çıkmaları M.S. 2. yüzyılın sonlarında olmuştur. M.S.198 yılında Hazarlar, Barsilialarla birlikte Ermenistan'a saldırdı. M.S.3.yüzyıldan itibaren 4. yüzyılın ortalarına kadar Ermenistan bölgesindeki Roma-Pers İmparatorlukları arasındaki savaşlarda Hazarlar daima Perslilerin yanında yer aldılar ve Roma İmparatorluğu'na karşı savaştılar. Perslilerin, Ermenistan üzerine istilacı bir

⁴⁹ Eldarov, *a.g.e.*, s.23,24.

⁵⁰ Mualla Uydu Yücel, "Hazar Hakanlığı", *Türkler Ansiklopedisi*, C. II, Yeni Türkiye Yayınları., Ankara, 2002, s.465.

⁵¹ Togan, *a.g.e.*, s.397.

siyaset izlemeye başlamaları üzerine 4. yüzyılın 2. yarısından itibaren Bizansla anlaşarak Perslerle savaşa başladılar. M.S. 363 yıllarında Bizans İmparatoru Julian'ın, Ermenistan'da Perslilerle yaptığı savaşta Hazarlar, Bizans'a yardım etti. Bu sırada Persliler'de, Kafkasya'da bulunan kabilelerle anlaşarak onların Hazarlar'a saldırmasını sağladılar.⁵²

Bu bağlamda bir Ermeni kaynağı (Movsesdasxurac'i), IV. yüzyılda Transkafkasya'ya yapılan Hazar akınlarını anlatır.⁵³ Kuzeylerinde yükselen güçlü Hun İmparatorluğu ile güneylerinde bulunan Pers İmparatorluğu arasında kalan Hazarlar çok sıkıştılar. M.S.434 yılında Atilla'nın Hun imparatoru olmasıyla durum daha da kötüleşti ve Hazarlar Atilla'ya tabi oldu.

M.S. 448 yılında Bizans İmparatoru II.Theodoius, Hazarları kendi safına çekerek onları Hunlara karşı ayaklandırmak ve böylece kendi ülkesini Hunlardan korumak için Hazar beylerine rüşvet olarak hediyeler gönderdi. Bir rivayete göre, Hun beyleri arasında bulunan Atilla'nın ajanı, bu durumu Atilla'ya bildirdi. Diğer bir rivayete göre, beyler arasındaki en yaşlı bey "Kuridah,"(Karidah, Kurudağ) hediyelerin dağıtılışı esnasında umduğu hediyein kendisine verilmemesi üzerine kızarak durumu Atilla'ya bildirdi. Durumu öğrenen Atilla, Hazarlar üzerine yürüyerek Bizans'la anlaşmak isteyenleri imha etti.⁵⁴

Bazı araştırmacılara göre Atilla, Hazarların başına bundan sonra kendi taraftarı Kuridah'ı geçirdi. Diğer bazı araştırmacılar ise, Atilla'nın Hazar ülkesinin tamamını Hun İmparatorluğu'na ilhak ettiğini onları yönetmeye ve en büyük oğlu Allak'ı memur ettiğini, Allak'ın yönetimi altında Hazarların, Atilla'nın yaptığı pek çok savaşa katıldıklarını bildirmektedir. Atilla'nın ölümü üzerine Hun İmparatorluğu dağılmış, Hazarlar tekrar güçlenerek Pers topraklarına saldırmaya başladılar.

M.S. 457 yılında Kafkasya'daki Pers savunmasını kırarak Kur ve Aras ülkesini ele geçirdikten sonra Hazarlar, İbery, Gürcistan ve Ermenistan'ın içlerine doğru yürüdüler. Çaresiz kalan Pers İmparatoru, Hazarlara karşı Bizans'tan yardım istemek zorunda kaldı. Bundan sonraki yıllarda Perslilerle yapılan savaş devam ederken, Pers kralı Kubad, Hazarlara ve diğer Türk boylarına karşı Derbend ve Kafkasya'daki geçitlerde bir dizi kaleler yaptırdı.⁵⁵

⁵² Kuzgun, *a.g.e.*, s.23.

⁵³ Peter B. Golden, *Khazar Studies*, Ed. Edmond Schütz, Akademiai Kiado, Budapest, 1980, s.61.

⁵⁴ Kuzgun, *a.g.e.*, s.23.

⁵⁵ Kuzgun, *a.g.e.*, s.23.

Arap kaynakları (Belazuri ve Yakubi), İran şahı Kavad ve Hazarlar'ın savaşlarını nakleder.⁵⁶

V.yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan Avarlar, bir süre Hazarları egemenlikleri altına aldılar. Pers kralı Anuşirvan Hazarlarla savaştı ve Hazarlara karşı “el Bab ve 'l-Ebvab”ı yaptırdılar.

Bu sıralarda Hazarlar iyice güçlendiklerinden Anuşirvan onları savaş yoluyla yenemeyeceğini anlayınca, hile yoluyla onları durdurmayı çalıştı.

VI. yüzyılın başlarında Orta Asya'dan gelen yeni Türk boyları, Avarları sıkıştırmaya başladı, bunun sonucu olarak Avarlar'ın bir kısmı batıya doğru göç etmeye başladığı gibi, bu olaydan Hazarlar'da etkilendi.⁵⁷

Bu tarihten sonra Hazarlar, Göktürk Devleti'nin içinde yaşamaya devam edecektir. Yukarıda da gördüğümüz gibi Hazarlar sırasıyla Asya Hun, Avrupa Hun, Avar ve Göktürk hâkimiyetleri altına gireceklerdir. Ta ki VI. yüzyılın sonlarına dek. 558'den sonraki yıllarda Sasanilerle savaşa giren Kafkasyalar hâkimi bir kavim olduğu bildirilen Hazarlar, 'Hazar' adı ile 586'da Bizans'ta iyice tanınıyordu, fakat aynı zamanda 'Türk' diye anılıyorlardı. Çin kaynaklarında ise “Türk-Hazar” adı ile zikredildiler.⁵⁸Yine I-X yy arası Hun-Hazar dönemi olarak kaynaklarda geçmektedir.⁵⁹

Bu son iki kayıt Hazar ülkesinin 576 yıllarında hâkimiyeti Karadeniz'e ulaşan Gök-Türk İmparatorluğu sahasının içine alındığını göstermekte ve topluluk adları kullanılışında Türk geleneğine uygun düşmektedir. Böylece Hazarlar, Gök-Türk Hakanlığı'nın batıda en uç kanadını meydana getirdiler.⁶⁰

Aynı konu da ünlü Rus tarihçi Rene Grousset 'Bozkır İmparatorluğu' adlı eserinin 180. sayfasında, “ Hazarlar, Barthold'un Batı Türkleri'nin veya daha doğrusu Batı Hunları'nın bir dalı olarak gördüğü bir Türk kavmiydiler” demektir.⁶¹

Türk'ün Ermeni tarihçi rahip Sebeos (VII. asır)'dan aktardığına göre, Göktürk hanedanı Aşina ailesinden bir başbuğun idaresinde bu durum 7. yüzyılın 2. çeyreğine kadar devam etti. Hazarlar, Batı Göktürk hakanının emriyle Sasanilere karşı Bizans'a

⁵⁶ Golden, *a.g.e.*, s.61.

⁵⁷ Kuzgun, *a.g.e.*, s.24-26.

⁵⁸ Türk, *a.g.m.*, s.134.

⁵⁹ Yunis Nesibli, “Ortaçağ Gürcü Kaynaklarında Türkler”, www.tarihtarih.com/?Bid=1490354, (12.08.2013), s.1.

⁶⁰ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.168.

⁶¹ Grousset, *a.g.e.*, s.266.

yardım da bulundular.⁶²

Bizler ancak Kök-Türkler'in kesin olarak tarih sahnesine çıkışları ile beraber Hazarlar'ın varlığından bahsedebiliriz. Hazarlar'ın, Kök-Türkler'den bağımsız olarak mı varlıklarını sürdürdüklerine, yoksa bölgeye Kök-Türkler'den tarafından mı getirildiklerine karar vermek güçtür.⁶³

Bazı tarihçiler, 558 yılından 620 yılına kadar dönemi Hazar Devleti'nin kuruluş devri olarak kabul ediyor. Hazarlar'ın Göktürk egemenliğinden çıkıp tam bağımsız bir devlet haline gelmeleri 620 yılından hatta 627 yılından sonra oldu. Çünkü kroniklerde yer alan Bizanslı tarihçi Teophanes'in 627'de Bizans'a yardım eden Ziebel'in hem hakan, hem de ülkenin ikinci rütbede yetkilisi olduğunu ifade etmesi, bu Hakan'ın o tarihte Göktürkler'e bağlı olduğunu gösterir.⁶⁴

Hazarların tam bağımsız bir devlet haline gelmesi 630 yılında Doğu Göktürk İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra oldu.⁶⁵ A. Nimet Kurat, Hazarların siyasi bir varlık olarak ortaya çıkışının, Sabir Türkleri'nin yıkılışından sonra olduğunu belirtiyor.⁶⁶ H.N.Orkun'a göre ise Hazarların, Göktürlere bağlılığının VIII. yüzyıla kadar sürdüğünü ileri sürüyor.⁶⁷

Hazarlar tam bağımsızlığına kavuştuktan sonra Bulgar ve Slavlarla savaşlar yapıyordu. M.S. 641 yıllarında Bulgarlara saldırarak onları Tuna'ya doğru göç etmeye zorluyordu.⁶⁸ Çünkü bu dönemde Karadeniz'in kuzeyinde Hazarlardan başka bir de Büyük Bulgar Türk Devleti kuruldu. 665 yılından sonrada bu devleti yıktılar. Böylece Hazarlar'ın toprakları iki katına çıktı.⁶⁹ Dinyeper ve Oka çevresindeki Slavları vergiye bağlıyor ve onları kuzeye doğru göç etmeye zorluyordu.⁷⁰

Hazarlar 679 yılında Bulgarları idareleri altına aldıktan sonra, 683 yıllarında İberya, Albaniya ve Ermenistan'a saldırıp, büyük ganimetler elde ederek geri döndüler. Bu arada 685 yılında Ermeni prensi Aşot, ülkesini istila etmeye çalışan Hazarlarla savaşarak, orduları geri çekilmeye zorladı.

VII. yüzyıl daha sona ermeden Hazarlar, Kırım'ı ele geçirip, Azak Denizi üzerinde tam bir hâkimiyet sağladılar ve böylece Hazar Denizinden, Dnyester'e,

⁶² Türk, *a.g.m.*, s.134.

⁶³ Golden, *a.g.e.*, s.62.

⁶⁴ Kuzgun, *a.g.e.*, s.27.

⁶⁵ Kafesoğlu., *a.g.e.*, s.148.

⁶⁶ Kurat, *a.g.m.*, s.742.

⁶⁷ Orkun, *a.g.e.*, s.144.

⁶⁸ Kuzgun, *a.g.e.*, s.28.

⁶⁹ Yücel, *a.g.m.*, s.447.

⁷⁰ Kuzgun, *a.g.e.*, s.28.

Kafkas Dağları'nın güney eteklerinden Oka nehrine kadar bütün bölgeyi ve Kırım'ı ellerine geçti.⁷¹

Hazar Devleti'nin kuruluş sürecinde, kuruluş tarihi ile ilgili olarak çeşitli tezler mevcuttur. Şimdi birlikte bu çeşitli görüşler üzerinde kısaca duracağız. Daha sonra da devletin yükseliş devrini inceleyeceğiz.

Bu konudaki ilk ihtilaf Şaban Kuzgun'un kitabında aşağıdaki şekliyle geçmektedir.

Birinci görüşe göre : "...Daha öncede bahsetmiş olduğumuz ve Z. V. Togan'ın tespit ettiği M.S. 558 tarihini Hazar Devleti'nin kuruluş tarihi olarak kabul ediyoruz. M.S. 630 tarihini ise bağımsızlığın kazanıldığı tarih olarak kabul ediyoruz.

M.S. 630 tarihinden itibaren VII. yüzyılın sonuna kadar olan dönemi imparatorluk öncesi dönem olarak değerlendiriyoruz".⁷²

Gök-Türkler'in batı kanadına bağlı, onların sözlerinden çıkmadan yaşıyorlardı. Başlarında Aşina soyundan gelme Yabguları olduğu için, hiçbir zaman matbuları tarafından horlanmadılar. Bazı Hakanlığı iç isyanlarla sarsılmaya başladı. Tulu ve Nuşipi boylarının liderlik yarışı devlete zafiyet getirdi. Zayıflama emareleri, bağlı kavimlerin isyanına, bağımsızlık savaşlarına yol açtı. Gök-Türkler (batı kanadı), Çin baskısının getirdiği bocalama yıllarından sonra, 630'da bu ezeli düşmanlarına teslim oldular. Hazarlar'ın bağımsızlığı da aynı tarihte başlıyordu.

İkinci görüşe göre: Sabarlar kimi yazarların Hazar dediği görülür. Bundan dolayı yine bazı Sabarlar'ın resmen devlet oluş-kuruş tarihi olan 468'i Hazarlar'ın da devlet kurduğu yıl sayarlar.

Üçüncü görüşe göre: Bazıları Sabarlar'ın 550-600 yılları arası silinmelerinden sonra Hazar Devleti'ni kurulmuştur sayar. Esas olan, bağımsız bir devlet olmaları ise daha berilerdedir.⁷³

Hazarların bağımsız devlet oluşlarına ilişkin başka görüşlerde var. Bunlara göre, esas alınması gereken tarih M.S. 650-651'dir. Ama: Batı Türk Kağanlığı parçalandıktan sonra, Çin, olanca ağırlığıyla üzerlerine giderek, devletin kendilerine teslimini mecbur kıldılar. Henüz istiklali muhafazaya çalışanlar vardı denebilir. Onlar da başkalarına dirayetli birini geçiremiyorlar, sadece çırpınıyorlardı. Kağanlığa ilan edilenler hiçbir işe yaramaz, zayıf insanlar olduğu için amaca ulaşmak mümkün

⁷¹ Yücel, *a.g.m.*, s.447.

⁷² Kuzgun, *a.g.e.*, s.29.

⁷³ Nazım Tektaş, *Tanrının Askerleri 3*, Çatı Yayıncılık, İstanbul, 2007, s.222.

olmuyordu.

Gök-Türkler böylece bocalar durularken, bunlara karşı “iki kabile federasyonu teşekkül etmişti. Uturgurlar bu gruplardan birini desteklediler. Hakanlığın bütünüyle mağlup olmasından sonra ise, kaçarak kendilerine sığınan Açına (Aşina) prensini başlarına hakan olarak seçtiler (650).⁷⁴

M. İ. Artamonov soruyor : “Acaba, Açına boyundan gelen hanların bağımsız Hazar hanedanının temelini attıkları Hazarya'da Nu-shi-piler'e sadık kalan Hazarlar arasında saklanmış olabilirler miydi?” Sonra cevaplamaya çalışıyor: “Bunu gerçekten böyle olabileceğini, Hazar hakan hanedanının Açına boyuna mensup olduğunu belirten “Hudud-el-Alem'de ki kayıt göstermektedir.

VI. yüzyılın 30'lu yıllarındaki olaylar, gerek Moho-şad'ın ve gerekse oğlu Bali-şad'ın Hazarya'da tutunamadıklarını gösterdiğine göre, bu durumda Türk yönetici hanedanından bir üyenin daha sonraları Hazarya'ya geldiğini ve burada yine kökü aynı aileye dayanan hakanlar hanedanının temelini attığını varsaymak gerekmektedir.

Hazar yöneticilerine başlangıçtan itibaren 'Hakan' denilmesi gerçeği de, bu hanedanın kurucusunun bir hakan olduğunu göstermektedir. Bu kişi, İ-pi She- Kui (İrbis Han) Han'ın tahttan alaşağı edilen fakat Hazarlar'a sığınan, daha önce de Nu-shi-pi kabileleriyle ve onların himayesindekilerle bulunan halefi olabilir. Bu durumda bağımsız Hazar Hakanlığı tarihini 651'den başlatmak gerekir.⁷⁵

Sonuç olarak bazı kaynaklar bu konuda 558'i başlangıç kabul etse de bu tarih bize biraz muammalıdır. Çünkü 552 Gök-Türk İmparatorluğu daha henüz yeni dağılmaktaydı. İkinci görüş olan 448 tarihi ise tam bir belirsizliktir. Bu tarihte Hazarlar bağımsız olmaktan çok “Hazar” adıyla anılmaya başladığını varsaymakla beraber çevrelerine kendilerini tanıtmaya başladılar. Üçüncü görüşte, ikinci görüş gibi epeyce bize uzaktır.

Muhtemel hadise, Hazarlar, Batı Gök-Türk Kağanlığı'na bağlı yaşıyorlardı. 558'de kağanlık dağılma sürecine girerek, Hazarlar'da kendi başlarının çaresine bakmak zorunda kaldı. Daha sonra da gerek Gürcülerle gerek Ermenilerle ve gerekse de diğer Slav kavimleri ile mücadeleye giriştiler ve “Hazar” adını komşularına iyice öğrettiler.

⁷⁴ L.N. Gumilev, *Eski Ruslar ve Bozkır Halkları.*, C. I, Selenge Yayınları, İstanbul , 2003, s.48.

⁷⁵ Aptamohob, *a.g.e.*, s.171.

630 yılı bağımsızlıktan çok bağımsız devlete giden yolun önemli bir adım olsa gerek. Hazar Devleti'nin temelleri 630'lu yıllarda kazanılan askeri ve siyasi başarılarla atılmaya başlanmışsa da devlet tam bağımsız olarak VII. yüzyılın tam ortalarında yani 650-651'li yıllarda istiklalini kazanmış olması kuvvetli bir tarihi gerçektir.⁷⁶

1.1.1.4. Altın Çağ-İmparatorluk Dönemi

Yükseliş ya da İmparatorluk dönemi birçok tarihi vakaya sahne oldu. Ben bu başlık altında bir taraftan Hazarlar'ın diğer komşularıyla olan münasebet ve mücadelelerine değineceğiz hem de devletten, imparatorluğa geçiş aşaması üzerinde duracağız. Burada öncelikle Hazar-Arap ilişkilerinin baktıktan sonra, Hazar-Bizans ve Hazarlar'ın diğer münasebetleri üzerinde durmaya çalışacağız.

650 yılına gelindiğinde, Hazarlar, Kusey Kafkasya ve Aşağı İtil deltasında, ayrı ve önemli bir devlet ortaya çıkardılar. İşte bu tarih, onların dünya tarihinde etkin bir rol oynamaya başladıkları tarihtir. Hazarlar'ın dünya sahnesindeki yükselişi, kronolojik olarak yine aynı dönemde göçebeler tarafından oluşturulan bir başka devletin zuhur edişiyle çakışmaktaydı. Bu devlet “Arap Halifeliği” idi. Buradaki amacımız, Arap-Hazar savaşlarının istikameti hususunda detaylı bir izahat vermek değildir. Şimdi yapacağımız, önemli olayların genel bir özeti niteliğindedir.⁷⁷

Hazar Devleti'nin bağımsızlığını kazanarak gelişmeye başladığı dönem, İslamiyet'inde gelişme ve yayılma devrine rastladığından, VII. yüzyılın ortalarından itibaren Hazarlar Araplar karşı karşıya gelmeye başladılar. Hazarların yükselme devrinde devamlı olarak birbirleriyle savaştılar.⁷⁸

Bazı tarihçiler Arap-Hazar savaşlarının, Arapları Doğu Avrupa'ya fethetmekten vazgeçirdiğini belirtirler. Çünkü Araplar, Kafkasya'da Doğu Avrupa'ya ilerlemelerine engel olacak düzenli ve güçlü bir orduyla karşılaşıldı. Arapların burada büyük zaferler kazanmalarına ve Hazar başkentine ulaşip burayı hâkimiyetleri altına almalarına rağmen bölge halkı yeniden güçlenip direnişe geçti.

⁷⁶ Golden, *a.g.e.*, s.71.

⁷⁷ Golden, *a.g.e.*, s.72.

⁷⁸ Kuzgun, *a.g.e.*, s.30.

643 yılında Suraka b. Amr komutasındaki halife ordusu Derbent şehrine doğru ilerlerler. Suraka'nın yanında Abdurrahman b. Rabia el-Bahili, Selman b. Rabia, Huzeyfe b. Esed el-Gıfari v.b. önemli bazı kişiler de vardı. Arap ordusu komutanı Abdurrahman b. Rabia ile Derbent'in o zamanki hükümdarı Sehrbraz arasında görüşmeler yapıldı ve sonunda iki taraf arasında bir anlaşmaya varıldı. Hz.Ömer'in görevlisi Suraka, Hazarlara aman yazısı yazarak; Hazar hükümdarı da cizye ödemeye razı oldu. Böylece Hazar halkı İslam adaletini tattı.⁷⁹

651-652'deki karşılaşmalardan sonra Hz. Osman'ın şehit edilmesinden ve Hz. Ali'nin halife seçilmesinden sonra meydana gelen karışıklıkların Kafkaslar yönündeki İslam saldırılarını azaltması üzerine harekete geçen Hazarlar, Arran'a kadar indiler. Hazar-İslam münasebetleri yaklaşık yarım asırdan fazla süren sınır boyu çarpışmaları ile devam etti ve daha sonra da İslam orduları Emevi Halifesi Muaviye zamanında Kafkas taarruzlarına yeniden başladı.⁸⁰

Hicri 22 ve Hicri 31 yıllarındaki karşılaşmalardan sonra H. 89 (M.S.709) yılında Mesleme b. Abdülmelik komutasındaki İslam orduları Azerbaycan bölgesinden geçerek el-Bab ve'l-Ebvab'a saldırdı ve Hazarlarla savaşa tutuştu. H. 91 (M.S.711) yılında Mesleme b. Abdülmelik tekrar Hazarlara saldırdı. H. 101 (M.S.721) yılında ise Hazarlar, Alanlara saldırdılar. H.101-103 (M.S.721-723) yılları arasında İslam orduları Dağıstan'a girerek Başkent Belencer'i ele geçirdiler. H.107 (M.S.726) yılında Mesleme b. Abdülmelik tekrar Hazar ülkesine saldırdı ve bazı kaleleri ele geçirdi. H. 108 (M.S.727) yılında Hazar Hakanı'nın oğlunun komutasındaki bir Hazar ordusu, Ermenistan'a saldırdı, pek çok Ermeni şehrini muhasara etti ise de sonunda başarılı olamayarak geri dönmek zorunda kaldı ve mağlup oldu. H. 109 (M.S.728) yılında Mesleme, yeniden Hazar topraklarına saldırdı ve pek çok esir ve ganimetle geri döndü. H. 111 (M.S.730) yılında Cerrah bin Abdullah el-Hakemi, Hazarlara saldırdı ve Beya şehrini aldı. H. 112 (M.S.731) yılında Hazarlar, büyük bir güç toplayarak karşı saldırıya geçtiler, Arapları feci şekilde yendiler ve Cerrah'ı şehit edildi.⁸¹

Hazar ordusu bu savaşta Musul önlerine kadar geldi. Sonra, Said el-Hareşi komutasında toplanan Araplar, Hazarlar'ı geri püskürttüler. H.113 (M.S.732) yılında Mesleme bir defa daha Hazarlara saldırarak, Belencer Dağı'nı geçti ve Hakan'ın

⁷⁹ Hüseyin Ali Dakuki, "Dört Halife Devrinde Araplar ve Hazarlar", Çev. Faruk T, *TKAD*, S.2, Ankara,1987, s.92.

⁸⁰Yücel, *a.g.m.*, s.447.

⁸¹ Kuzgun, *a.g.e.*, s.31,32.

oğlunu öldürdü. Hazarlara karşı saldırıya geçince, Mesleme el-Bab'a sığınmak zorunda kaldı. H. 114 (M.S.733) yılında Mervan b.Muhammed b. Mervan, Ermeniye valisi oldu ve Hazarlara saldırarak el-Bab şehrine geldi. Bazı Hazar şehirlerini zapt ederek Cerrah'ın intikamını aldı. Dağıstan'lıları cizreye bağladı. Fakat Hazarlara fazla bir şey yapamadı. H. 119 (M.S.738) yılında Mervan, Ermeniyeden Vernis'in ülkesine saldırdı. Vernis, Hazarlara sığındı. Mervan da onu takip ederek sığındığı Hazar kalesine saldırdı, Vernis'i yakalayayıp öldürdü.

Oradan Semender ve Belencer'e saldırdı ve Beyda şehrine kadar ilerledi. Hazar Hakanı oradan kaçtı.⁸²

Mervan bu savaştan sonra Hazar Hakanı'nı İslamiyet'e davet etti, Hakan'da, bulunduğu sıkışık durumdan kurtulmak için İslamiyet'i kabul etti fakat daha sonra tekrar İslamiyet'den ayrılarak eski dinine döndü.⁸³ H. 145 (M.S.763) yılında Hazarlar, el-Bab'dan çıkarak Azerbeycan'a ve İslam ülkelerine saldırdılar ve pek çok insan öldürdüler. H. 157 (M.S.775) yılında Hazar Astarhan'ı, Türkler'den büyük bir cemaatle Ermenistan'a saldırdı. Tiflis'e kadar ilerleyerek pek çok Müslümanı öldürdü. Miladi 780 yılında Kırım'daki Gotlar, Hazarlar'a karşı ayaklandılar, Hazarlar bu ayaklanmayı bastırdılar.

VII. yüzyıl boyunca bir yandan Araplarla savaşırken, öbür yandan Rus stepleri üzerinde, Hazar hâkimiyetlerini devamlı olarak genişlettiler. Bu yüzyıl boyunca Doğudan gelen kavimlerin tazyiki sonunda Hazarlar batıya doğru kaymaya devam ettiler. H. 182 (M.S.799) yılında Fadıl b. Yahya el-Bermeki, Hazar Hakanı'nın kızı Sıtıt ile evlendi. Sıtıt hamile iken Barda'da öldü. O'nun yanındaki askerler ülkelerine dönerek Hakan'a, kızının hamile iken kasten öldürüldüğünü söylediler. Hakan'da buna çok kızarak İslam topraklarına saldırdı, yüz bine yakın Müslümanı esir aldı. Bunun üzerine Harun Reşid, bir ordu hazırlatarak Hazarlar'ın üzerine gönderdi ve onları Ermeniye'den çıkardı.⁸⁴

Hazarlar'ın Araplar ile savaşmaları, Bizans'ın Kafkaslar üzerindeki hâkimiyetlerinin korunmasına da yardım etti. Hazarlar'ın İslam ülkelerine son akınlarını; halife Harun Reşid zamanında oldu. Bundan sonra Arap kaynaklarında Hazarlar'ın hücumlarından bahsedilmemektedir. Böylece Güney Kafkasya'da hâkimiyet için yapılan bu çetin Arap-Hazar mücadelesi sona erdi.

⁸² Kuzgun, *a.g.e.*, s.31,32.

⁸³ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.148.

⁸⁴ Kuzgun, *a.g.e.*, s.32.

Ayrıca İslam Hilafet İmparatorluğu'nun en kuvvetli devirlerinde Arap ordularına karşı gösterilen bu çetin mukavemet Hazar Devleti'nin kudretini bir kere daha ortaya koymaktadır.⁸⁵

VIII. yüzyılda başkentleri İtil'i kuran Hazarlar, 833 yılında bu şehri bırakarak Don nehri üzerindeki Sarkel şehrini başkent yaptılar. IX. yüzyılın ilk yarısında Hazar hâkimiyeti gittikçe genişledi ve Hazarlar Doğu Avrupa'nın en büyük devleti durumuna geldi. IX. yüzyıl başlarında Kama-İtil boyundaki çeşitli Fin kavimleri, Bulgarlar, İtil-Orta Don boyundaki Fin ve Slav kavimleri, Kuzey Kafkasya'nın muhtelif dağlı kabileleri, Kuban-Don boyundaki Macarlar, Hazar Hakanlığı'na tabi idiler.⁸⁶

Karadeniz'in kuzeyi, Karadeniz sahilleri, Kuban Boyu ve Kırım'ın Hazarlar'ın eline geçmesi üzerine Bizans ile Hazarlar arasındaki münasebetler büsbütün sıklaştı.⁸⁷ Bu münasebetler genellikle dostane şekilde oldu. Bunun da sebebi galiba, her iki devletin Kırım yarımadasında ortak bir sınırının bulunması ve en önemli düşmanlarının da ortak olmasıydı. VII. asrın ikinci yarısından itibaren gittikçe kuvvetlenerek VIII. yy. boyunca devam eden siyasi menfaatler ortaklığı her iki tarafından hükümdar aileleri arasında evlenmelere varacak ölçüde değer ve önem kazandı. Nitekim daha 627 yılında Sasanilere saldırmak isteyen Bizans İmparatoru Hereakleios, bu savaşta Hazarlar'ın yardımını sağlamak için kızı Eudocia'yı Hazar Hakanı Ziebel'e vermeyi teklif etti.⁸⁸

684-689 yıllarında Trasnkaşkasya'da bir kez daha geniş çaplı Hazar istilaları söz konusuydu.⁸⁹ Bu dönem esnasında, Hazarlar, Kırım'da aktif durumdaydılar. VII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Khersones dışındaki tüm yarımada ellerine geçti.⁹⁰ 695 tarihinde, Bizans İmparatoru II. Justinian, Kırım'a sürgün edildi. Birkaç yıl sonra, Hazar kağanının kız kardeşi ile bir evlilik yaptı. Constantinople'de ki III. Tiberius hükümeti, bu hadiseler üzerine endişeye kapıldı ve sonunda eski imparatoru saf dışı bırakmanın her iki tarafın da çıkarları doğrultusunda olduğu konusunda kağanı ikna etmeyi başardı. Kağan, Phanagorya ve Bospor'da bulunan vekilleri (Papatiz ve Balgitzis)'e emirler verdi. Lakin Justinian'ın hazar asıllı eşi Theodora (asıl adı Çiçek idi ve Theodora adını vaftiz edildiğinde aldı), bu durumdan

⁸⁵ Aptamohob, *a.g.e.*, s.150-159.

⁸⁶ Kurat, *a.g.e.*, s.742,743.

⁸⁷ Aptamohob, *a.g.e.*, s.144,145.

⁸⁸ Yücel, *a.g.m.*, s.449.

⁸⁹ Golden, *a.g.e.*, s.73.

⁹⁰ Aptamohob, *a.g.e.*, s.144.

haberdar oldu ve kendisini nelerin beklediği konusunda kocasını uyardı. Justinian, Papatyzs ve Balgitzis'i öldürdü, Khersones'e döndü ve nihayet 705'de tahtına oturması için geri çağırıldı. Justinian, 710'da Khersones, Bospor, “ve diğer şehirleri” cezalandırmak için Kırım'a bir donanma sevk etti (Sürgün yerindeki halkın kendisine olan muamelesini unutmadı)⁹¹

Dunlop'un öne sürdüğü gibi bu durum basit bir tecziye hareketinin ötesinde Bir şey olmalıydı. Kırım'ın, Hazar himayesini kabul ettiği ve Hazar memurları ile dolu olduğu görülüyor. Hatta bu dönem de Kırım'da bir Tudun'un bulunduğunu duymaktayız.⁹²

Khersones, Bizans tarafından istirdat edilerek, halkının büyük bir kısmı katledildi. Bu haber yayıldığında, Kırım halkı direniş için hazırlığa koyuldu. Justinian'ın deli olduğu hususunda çok az bir şüphe vardır; bu durum bazı arkadaşları tarafından açık bir şekilde bilinmekteydi. Justinian'ın Khersones valisi Elias ve diğerleri, çılgın imparatora olan sadakatlerini yitirdiler. Justinian'ın işleri yoluna koymak amacıyla (bilhassa Tudun'ları Bizans'ın esiri olan Hazarlar'la) gönderilen diplomatik heyet kılıçtan geçirildi. Geniş kapsamlı bir ayaklanma artık yürürlüğe konuyordu. Bardanes (Elias'ın yanında Kırım'a gönderilen), kendini imparator ilan etti (Philippicus adı ile). Justinian, Khersones'deki direnişi kırmak üzere küçük bir filo gönderdi; ancak, yetişen Hazar birlikleri şehrin düşmesini engelledi. Justinian'ın ordusunun komutanı Maurus, imparatorun öfkesi ile yüzleşeceğini bilmesine rağmen, isyancılara katılma kararı aldı. Bu olay, talihsiz hükümdar için sonun başlangıcına işaret etti.⁹³ Bu arada Justinianos'un ordusu Bizans'ta imparator seçilen Philip tarafına geçti. Philip 711'de İstanbul'a girdi, hâkimiyetini ele geçirdi ve II. Justinianos asıldı. Bizans'ın bu iç kavgalarında oldukça önemli bir rol oynayan Hazarlar bundan sonra Güney Kafkasya'ya girerek Hazar Denizi bozkırlarına kadar sokulan Araplara karşı Bizans'ın en güvenilir müttefiki durumuna geldiler. Nitekim Araplar, Hazarlar'ın çetin bir düşman olduklarını görünce Kafkasya'yı fethetmenin, Bizans'ı mahvetmekten daha zor olduğunu anlayıp, İstanbul'a karşı doğrudan harekete geçtiler.⁹⁴ Anonim Bizans kroniklerinde, bu hadiselerin içinde yer alan Hazar kağanının adına da yer verildi. Dolayısıyla Hazarlar, VII. yüzyılın başlarından

⁹¹ Golden, *a.g.e.*, s.74.

⁹² D. M. Dunlop, *The History Of The Jewish Khazars*, Schocken Books New York, 1967, s.21-26.

⁹³ Golden, *a.g.e.*, s.74.

⁹⁴ Yücel, *a.g.m.*, s.450.

itibaren Bizans dış ilişkilerinde önemli bir rol oynamaktaydı.⁹⁵

Komşu devletlerden Bizanslar ile Araplar da Hazar hakanları ile sıhhi münasebet tesisine ehemmiyet veriyorlardı. Daha 702'deki evlilikten sonra, İmparator Konstantin V.' de 731 'de bir Hazar prensesi ile evlendi. Bu prenesten doğan oğlu ve halefi Leo IV. (775-780)'ya bundan dolayı “Hazar Leo” deniliyordu.⁹⁶

Nitekim İmparator bu akrabalık bağlarından istifade ederek, kendi siyasi ve askeri iç meselelerinin hallinde Hazarların yardımından faydalandı. Mesela, Hazar Leon'un karısı İren'in, daha sonra, “Augusta” veya bir imparator naibi olarak değil de, tek başına ve tam salahiyyetle “Basileus” kabul ve ilan edilmesi gibi Bizans ve Roma tarihinde ilk defa görülen hadise herhalde Türk-Hazar tesiri ile izah edilebilir.⁹⁷

Kurulan akrabalık bağları ile birlikte iki ülke arasında ticari münasebetler gelişerek, kervanlar gidip-gelmeye başladı. Daha önceleri Hazarlar'dan askeri yardım alan Bizans, bu defa Hazar askerlerini doğrudan başkente getirmeye başladı ve birçok imparator da, saraylarının korunmasını Hazar askerlerine verdi. Hazarlar'da 834 ve 835 yılında düşman saldırılarından korunmak için Şarkel kalesini yaptırmak isteyince, Bizans İmparatoru Theophil'e elçi göndererek kendisinden yardım istendi. Bizans'tan gönderilen Petronos isimli mimar idaresindeki Bizans ustaları Don ırmağının aşağı akış boyunda bulunan Şarkel kalesini inşa ettiler ve bu kale-şehrine 300 kişilik her sene değiştirilen bir muhafız kıtası yerleştirdiler. Şarkel, Türkçe' de “beyaz kale” demektir.⁹⁸

Hazar-Bizans münasebetleri, İmparator Romanos Lekapenos (919-944) döneminde Bizans'ın Yahudileri takip ve tazyik etmeleri sonucunda bozuldu.⁹⁹ Bir süre sonra Bizans-Hazar münasebetleri daha da bozuldu ve Bizans, Uz(Oğuz), Peçenek, As ve Alan kabileleri ile anlaşarak onları Hazarlar'a karşı saldırttı ise de Hazarlar bu saldırıları başarı ile geri püskürtüldü. Bu saldırıların geri püskürtülmesinde özellikle Oğuzlar büyük bir yol oynadılar.¹⁰⁰

Hazarlar'ın gittikçe güçten düşmeye başladıkları dönemde iyi ve dostane ilişkiler bozularak düşmanlık meydana geldi. Bizans eski kuvvetini kaybeden Hazarlar'dan artık faydalanamayacağını anlayınca hemen dostluğu kesti, Ruslar ve

⁹⁵ Golden, *a.g.e.*, s.74.

⁹⁶ Türk, *a.g.e.*, s.399.

⁹⁷ Yücel, *a.g.m.*,s.450.

⁹⁸ Aptamohob., *a.g.e.*, s.218-220.

⁹⁹ Yücel, *a.g.m.*, s.450.

¹⁰⁰ Aptamohob, *a.g.e.*, s.146.

diğer Türk boyları ile anlaşıp, Hazar Devleti'nin yıkılmasına sebep oldular.¹⁰¹

Öyle ki 1016-1019 yılları arasında Bizans ile iş birliği yapan Ruslar, Hazarlara saldırarak onların Tmutarakan şehrini ele geçirerek Rus saldırısını engellemek isteyen Hazar hakanı, Bizans'tan yardım almak ümidi ile Hristiyanlığı dahi kabul etti, ancak Bizans imparatoru Bazil, hakana yardım etmek şöyle dursun, Rus Knezi Mstiiislaw'ı Hazarlar'a karşı savaşması için kışkırtarak, Rus ordusuna yardım etmek üzere de Bizans donanmasını gönderdi.¹⁰²

Buraya kadar hem Hazar-Arap hem de Hazar- Bizans ilişkileri üzerinde durduk. Bu ilişkilere Hazar-Rus münasebetleri ile devam ediyoruz.

M. Uydu Yücel'in aktardığına göre, Rus yıllıklarının efsanevi tarzdaki kayıtlarında Norman Vareg Bey'i Ruik (862-879) Rus devletinin kurucusu olarak verilmektedir. Rus-Hazar münasebetleri kroniklerinin ifadesine göre ilk defa 859 yılında başladı.

Yıllıklarda 859 hadiseleri anlatılırken şu şekilde geçmektedir. : “Hazarlar, Rus kabileleri olan Polyan, Severyan ve Vyatiçlerden her ocak (ev) başına bir sincap kürkü ile gümüş para aldılar.” Ruik'in yerine geçen oğlu Oleg (879-912) bu duruma son vermek istedi ve 884 yılında Severyanların üzerine gidip, onları Hazarlar'a vergi vermelerine müsaade etmeyerek şöyle der : “Ben onların düşmanıyım ve sizin onlara vergi ödemeniz gereksizdir.” 884 yılında Ruslar, diğer Slav kabileleri ile birleşerek Hazarlara karşı bir birlik meydana getirdiler ve Hazarlar'ı iyice zayıflattılar.¹⁰³

Yine Oleg 885 yılında kendisinin yanına gelen Radimiç kabilesinin elçilerine “verginizi kime veriyorsunuz?” diye sorar onlarda “Hazarlara” diye cevap verince “Bundan sonra Hazarlara değil bana ödeyeceksiniz” diyerek hâkimiyet alını genişletti.

892 yılında Ruslar yine beşyüz gemi ile Hazar denizine inerler, Cily ve Deylem sahillerine, Abiskon ve Taberistan topraklarına asker çıkarıp, çevreyi yakıp-yıktilar ve pek çok insan öldürdükten sonra toparladıkları ganimetlerle geri döndü. Geri dönüşleri sırasında da elde ettikleri ganimetlerin bir kısmını Hazar hakanına vergi olarak verdiler. Ancak Ruslar'ın yaptıklarını haber alan Hazar hakanının Müslüman askerleri, hakandan Ruslar'a saldırmak için izin isterler ve bu izni alarak Ruslara saldırıldı. Nitekim onları tamamen kılıçtan geçirip, dindaşlarının intikamını

¹⁰¹ Yücel, *a.g.m.*, s.451.

¹⁰² Yücel, *a.g.m.*, s.451.

¹⁰³ Yücel, *a.g.m.*, s.450.

da aldılar.

IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ruslar, Hazar ülkesinde özellikle ticari alanda son derece etkili olmaya başladılar. Ruslar'ın Hazar topraklarındaki bu rahatlıkları onlara kendi devletlerini kurma imkânı verdi ve daha sonra kurdukları devletin bağımsızlığını ilan etme zeminini hazırladılar.¹⁰⁴

1.1.1.5.Duraklama ve Çöküş Dönemi

IX. yy. ortalarına kadar gelişmesini sürdüren Hazar İmparatorluğu geniş bir araziye sahip olarak çeşitli milletleri hâkimiyeti altına aldı. Ticari hayata önem verip askeri disiplinden uzaklaşan Hazar'lar önce doğudan gelen Türk kabilelerinin saldırılarına maruz kalmaya başladılar sonra egemenlikleri altına aldıkları kabileler isyan etmeye başladılar. Durumdan faydalanan komşu ülkeler de Hazar Devleti'ne saldırdılar. Bu saldırılar sonunda Hazarlar'ın yükselme dönemi devri biterek duraklama devri başladı.

IX. yüzyılın ortalarına doğru doğudan gelen Kıpçak Türkler'i, Uzlarla birleşerek Hazarlar'a saldırdılar. Hazarlar, onları durdurabildilerse de tamamen yok edemediler. Ancak onlardan kurtulmak için onları batıya sevk ettiler.¹⁰⁵

854 yılında Kabarlar, daha sonra Macarlar, Kalizler ve Bulgar İskilleri, Hazar ülkesinden ayrıldı.¹⁰⁶ 864 yıllarında Vareglerin Rorik hanedanı, Hazarlar'a saldırdı ve Ruslar Kiev şehrini Hazarlar'ın elinden aldı.¹⁰⁷

IX. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Peçenekler saldırılarına karşı Hazar Hakanı, Macarlar'ın desteğini sağlamak için onlara bir devlet kurdurdu. IX. yüzyılın sonlarına doğru, Bulgarlar ve Peçenekler, Macarlar'a saldırınca, Hazarlar'ın himayesindeki bu devlet yıkıldı ve Macarlar bugünkü Macaristan topraklarına göçtüler.¹⁰⁸

900 yıllarında Hazar Hakanı, Derbend'i aşarak İslam topraklarına girmek istedi fakat başarılı olamadı. X. yüzyıl başlarında Peçenekler, yeniden Hazarlar'a

¹⁰⁴ Yücel, *a.g.m.*, s.451.

¹⁰⁵ Kuzgun, *a.g.e.*, s.33,34.

¹⁰⁶ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.158.

¹⁰⁷ Kuzgun, *a.g.e.*, s.34,35.

¹⁰⁸ Aptamohob, *a.g.e.*, s.406.

saldırdılar. Fakat Oğuzlar Hazalar'a yardım ederek onları Peçenekler'den kurtardı.¹⁰⁹ X.yüzyıl birinci yarısında İmparator Lecapenus zamanında, Bizans'tan Hazar ülkesine yığılan Yahudi'ler yüzünden Bizans İmparatorluğu ile Hazar İmparatorluğu'nun arası açıldı. Bundan sonra Bizans Hazalar'a karşı Ruslar'ı tutan bir siyaset izlemeye başladı.¹¹⁰ Daha sonra da Bizans-Hazar ilişkileri gitgide bozuldu ve Bizans; Guz, Peçenekler, As ve Alan kavimleri ile anlaşarak onlar'ı Hazarlar'a saldırttı ise de, Hazarlar bu saldırıları başarı ile geri püskürttüler.¹¹¹

Bu saldırılar da gene Oğuzlar Hazarlar'ın yanında yer aldılar.913 yıllarında Rus Varegler, Hazar sahillerini yağmaladılar fakat Hazarlar, Ruslar'a engel olamadılar. Daha önceleri Hazalar'a bağlı iken 855 yılında bağımsızlığına kavuşan Ruslar,¹¹² X. yüzyıl başlarından itibaren sık sık Hazar ülkesinde yağma ve çapulculuk hareketlerine giriştiler.¹¹³

Bizans'ın tavrı, Ruslar'ın ve komşu kabilelerin saldırıları ile iç ayaklanmalar sonunda, X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hazar Devleti iyice zayıflayarak çökmeye başlayacaktır.¹¹⁴

X. yüzyılın ikinci yarısının başından itibaren çok şiddetlenen komşuların saldırıları Hazar Devleti'nin yıkımına neden oldu.

965 yılında Ruslar Hazarlar'a saldırmış, Svyatslaw, Bulgarlar'ın başkenti ile Hazarların İtil şehrini zapt etti. Bu savaşlar Harizm'li Müslüman askerler, Hazarlara yardım ederek onları yok olmaktan kurtardı. Bu saldırı sonucunda Hazar İmparatorluğu yıkıldı.

Bazı tarihçiler imparatorlukla birlikte devletinde yıkıldığını söylerken, tarihçilerin büyük bir çoğunluğu, bu olaydan sonra sadece imparatorluğun dağıldığını, Hazar Devleti'nin ise, iki yüz yıl kadar daha varlığını sürdürdüğünü ifade ediyordu.¹¹⁵

Yine pek çok tarihçi, bu savaşta Ruslar'ın İtil'i ele geçirdiğini belirttiği halde, A.N. Kurat, Svyatoslav'ın Tamatarhan'ı zapt ettiğini; bu savaşta Bulgar başkenti ile İtil'i zapt ettiğine dair öne sürülen iddiaların asılsız olduğunu söylenmektedir.¹¹⁶ Bu konuda Z.V.Togan ise A.N. Kurat'ın fikrine katılmamakta, Ruslar'ın İtil'in yanı sıra,

¹⁰⁹ Kuzgun, *age.*, s.35.

¹¹⁰ Togan, *age.*, s.400.

¹¹¹ Aptamohob, *age.*,s. 407.

¹¹² Kuzgun, *age.*, s.36.

¹¹³ Kafesoğlu, *age.*, s.157.

¹¹⁴ Kuzgun, *age.*, s.36.

¹¹⁵ Kuzgun, *age.*, s.36.

¹¹⁶ A.N.Kurat, *Rusya Tarihi.*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s.25.

Dağıstan'daki Hazar şehirlerini, Sarkil'i yakıp-yıktığını, bu olaydan sonra Hazarlar'ın Azak ve Kırım taraflarında küçük bir devlet olarak ikamete devam ettiklerini belirtiyordu.¹¹⁷

Bu olaydan sonra Hazarlar'ın iyice zayıflamalarından faydalanmak isteyen komşu Türk kabileleri, tekrar Hazarlar'a saldırdılar. Sıkışık durumda kalan Hazarlar, Harezmlilerden yardım istediler. Harezmliler Müslümanlığı kabul ettikleri takdirde Hazarlar'a yardım edebileceklerini söyleyince, Hakan'ın dışındaki pek çok ileri gelen zevat, Müslüman oldular ve Harezmliler'in yardımıyla yok olmaktan kurtuldular.¹¹⁸

Hazarlar'ın çöküşüne birinci dereceden tesir edenler, Ruslar'dır. Hazarlar'a en büyük darbeyi Peçenekler vurdu. Peçenekler, IX. yüzyılın ortalarında İtil-Harezm ticaret yolunu işgal ettikleri gibi Don'dan Dinyester'e kadar olan Karadeniz bozkırlarını onlardan aldı.¹¹⁹

Gerek Peçenek, Guz ve benzeri kabilelerin saldırıları, gerekse 965 Rus saldırısı sırasında, Müslüman Harezmliler yardımıyla ayakta durmaya çalışan Hazarlar'a felaketler art ardına geldi, devlet bir daha yeniden canlanamadı.¹²⁰

970 yılından sonra kopmalar başladı, kargaşalığın önü bir türlü alınamadı, bir yandan iç isyanlar, öbür yandan dış saldırılar Hazarlar'ı tamamen güçsüz hale getirdi.

965 savaşından sonra Hazar Devleti'nin durumu hakkında tarihçiler iki türlü haber vermektedirler.

a. Bazı tarihçiler bu savaştan sonra Hazarlar'ın Kırım'a çekildiğini ve varlığını bir müddet daha burada devam ettirdiğini ifade ediyorlar.¹²¹

b. Diğer bazı tarihçiler ise bu savaştan sonra Hazarlar'ın Hazar Denizi ile Kafkaslar arasındaki bölgeye çekildiğini ve devletin bir müddet daha burada yaşadığını söylüyorlardı.¹²²

Kırım civarındaki devletin varlığından haber veren bazı tarihçiler, Hazar denizi kıyısındaki devletin varlığından haber vermemektedirler. Hazar denizi kıyısındaki devletin varlığından haber verenler de, Kırım'dakinden bahsetmemektedirler. Bu konuda kesin bir sonuca varmak güç olmakla birlikte bizim kanaatimiz şudur: 965 savaşından sonra Hazarlar Kırım'da Batı'nın yakinen tanıdığı

¹¹⁷ Togan, *a.g.e.*, s.401,402.

¹¹⁸ Kuzgun, *a.g.e.*, s.37.

¹¹⁹ Kurat, *a.g.e.*, s.744,745.

¹²⁰ Barthold, *a.g.e.*, s.90.

¹²¹ Togan, *a.g.e.* s.402.

¹²² Kurat, *a.g.e.*, s.38.

devleti kurup bir müddet devam ettikleri gibi, Hazar sahillerinde kalan topraklarda da devlet olarak varlıklarını sürdürdüler. Ancak Kırım ile Kafkaslar arasındaki bölgelerin muhtelif Türk kabilelerince işgal edildiği, iki tarafın birbiriyle irtibatını kesti. Kırım'daki Hazalar'a 1016-1019 yılları arasında Ruslar ve Bizans, müştereken saldırdılar ve Hazalar'ın Tamatarhan şehrini Ruslar ele geçirdiler.¹²³ 1019 savaşında Kırım'daki son Hakan esir oldu ve buradaki devlet son buldu. Belki de devlet bu Hakan'ın ölümünden sonra doğuya taşınmış olabilir.¹²⁴

Hazarlar'ın zaafa uğramasının birçok nedeni vardır. Hazarlar'da başlangıçta Türklerden kurulu olan ordu Hazar unsurunun daha çok ticari işlere kayması dolayısı ile ücretli asker sayısının gittikçe artması yüzünden yavaş yavaş milliliğini kaybederek yabancılaştı. Daha 8. asır ortalarında ücretlilerin mühim bir kısmını Harezmi ve civarından gelen Müslümanlar teşkil ediyordu.¹²⁵ Ülkede dil ve din birliğinin bulunmaması, ordunun kuvvetten düşmesi neticesinde ticari emniyetin sarsılması, ekonomik dengeyi bozdu; Peçeneklerin ülkeye yayılmaları belki büyük karışıklık yılları olarak bilinen 854 yıllarında Kabarlar'ın Macarlar'ın, Bulgar İskil'lerin memleketten ayrılmaları hakanlığı büsbütün zaafa uğrattı.

Hazarlar ordu konusundaki hatayı din konusunda da işlediler. Ülkede bir din birliği sağlamayı düşünmediler. Hazar topraklarında her dinin misyonerlere at oynatıyordu, böylece Hazar halkı dini inanç bakımından bir yamalı bohça haline geldi. Hazarların çökmesinden en çok faydalanan İslavlar yani bugünkü Ruslar'ın ataları oldu. Ayrıca Macarlar da o devirde ayrı bir güç halinde ortaya çıktılar.¹²⁶

Hazarların kendilerinden daha az uygar olan diğer bozkır göçebesi Türklere karşı uzun zamandır üslendikleri rol ne olursa olsun, bunların en ateşli evresinde olan İslama karşı verdikleri mücadeleyi şimdiye kadar görmezden geldiğimizi kabul etmeliyiz. Hazarlar, Bizans kuvvetlerinin yükünü önemli ölçüde hafifleterek direnme güçlerinin artmasını, kısaca Konstantinopolis'in ve Hıristiyanlığın kurtulmasını sağladılar. Ayrıca kendi kendimize 'Ya Hazarlar, Türklerin Bizans'a karşı her zamanki saldırgan politikalarını benimseyip İslamın müttefiki olsalardı ne olurdu?' diye de sormak mümkündür.¹²⁷

¹²³ Togan, *a.g.e.*, s.402.

¹²⁴ Kuzgun, *a.g.e.*, s.39.

¹²⁵ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.167.

¹²⁶ Erol Güngör, *Tarihte Türkler*, İstanbul, 1990, s.47.

¹²⁷ Roux, *a.g.e.*, s.113.

Son olarak özet şeklinde 7. ve 9.yüzyıllara damgasını vuran ‘‘Hazar Barışı’’ndan bahsededeğiz.

Hazar Devleti kuvvetli ordusu ve hâkim olduğu geniş sahada asayiş ve ulaşım güvenliği temin ederek 7. ve 9. yüzyıllar boyunca, Doğu Avrupa’da tam manasıyla bir 'Hazar Barışı' (Pax Khazarica) çağı gerçekleştirdi. 'Hazar Barışı' ulaşımı hızlandırmış, Mal mübadelesini artırmış, dolayısıyla hakanlık Doğulu, Batılı milletlerden kütleler halinde ticaret ve sanat erbabının kaynaştığı bir ülke haline geldi. Bu sebeple, konuşulan çeşitli diller yanında türlü yazılar kullanılıyordu.¹²⁸

Hazarların tarihinin esasını oluşturan unsur onların askeri başarıları değil, tam tersine Bizansla yaptıkları ittifak ile barış ve din politikalarıdır. ‘Hazar Barışı (Pax khazarica)’ ilkesi ülkeye getirilmek, kültürün gelişmesini sağlandı.

İlerde bir bölümü Rusya’nın ‘Kara toprakları’ olacak olan Hazar toprakları henüz kullanılmamaktadır. Bu konuda bilgi veren herkes ülkenin hiçbirşey üretmediği ama zenginlik ve refaha sahip olduğu konusunda fikir birliğindedir. Bu zenginlik toplumun ithalat ve ihracata dayanan ticaret etkinliğinin, daha doğrusu aracılık rolünün bir getirisidir. Konaklama merkezlerine ve şehirlerine tüm Ortadoğu’dan seyyahlar ve tüccarlar akın etmekteydi. Bu insanlar buralara kendileriyle birlikte yabancı modaları, zevk ve fikirleri taşımaktaydılar.¹²⁹ Hal böyle olsa da Hazarların o dönemde Kafkasya’nın ve Önasya’nın barışa hasret kaldığı, gerçekleri ışığında iyi bir iç ve dış siyaset ile Hazar ülkesine barışı getirdiler. Bu da Hazarlara hem siyasi liderlik hem de ekonomik güç olarak geri döndü.¹³⁰

1.1.2. Hazarlarda Kültür ve Medeniyet

1.1.2.1.Dil ve Sanat

Hazarların diline ait belgeler birçok yanlış muhakemelere yol açtı. Hazar Devletinde çeşitli diller konuşuluyordu. Bu devlette

a.Bulgarca (s) Türkçesi

b.Macarca

¹²⁸ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.171,172.

¹²⁹ Roux, *a.g.e.*, s113-114.

¹³⁰ Laszlo Rasonyí, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1993, s.114.

c.(y) Türkçesi (Türk dili ve Sabir dili)

d.Bazı bölgelerde diğer diller konuşuluyordu.

Yazı da çeşitli idi. Runik, Yunan, Arap, İbrani ve daha sonra Kyrill yazısı kullanıldı.¹³¹ Dini, siyasi ve kültürel tesirler neticesinde Grek ve Arap alfabeleri yoğun olarak kullanıldı. 10. yy'dan sonra Museviliğin Hazarlar arasında yayılması, Hazarların İbrani dili ve alfabesini kullanmalarına sebep oldu. Ancak, Grek, Arap ve İbrani yazılarından önce ve zaman zaman bu yazılarla birlikte damgalardan oluşan Göktürk yazısının bir versiyonunu kullanıldı. Hazarların bu yazıyla yazılan bu eserleri Arap, Bizans, Rus ve Yahudiler tarafından neredeyse yok edildi.¹³²

Zeki Velidi Togan'a göre Hazarların dillerinde bir zamanlar Horasan'da yaşadığına dair deliller vardır.¹³³ Hazarca'nın Türkçe dışında bir dil olmadığını Z. V. Togan ispatlamak için muhtelif kaynak eserlerden Hazarca bazı kelimeler topladı: Barskbek, Baştuva, Kundaçık, Hakan, Hatun, Tarha, Bek, Şad, Tudun, İlteber, Tanrı, Han, ak, sarı, Semender, Bıgındı, Kayakent, Çiçek, Buseri, Bun, Bal, Azak, Tuzdı, Yalınık, Bordacı, Tudaracı, Uğradacı.

Hazarlar'ın kendi dillerinde yazılan eserlere bugüne kadar rastlanmadı. Hazarlar ile ilgili yapılan kazılarda Göktürk yazısına benzer oyma yazılar bulundu.

İslam öncesi dönemde kurulan diğer Türk devletlerinden ticaret, ziraat ve zanaata daha fazla yer vermeleri açısından ayrılan Hazarların VII. y.y.'ın sonuna kadar başşehir olan Dağıştan'daki Belencer ile Semender başta olmak üzere birçok şehri vardı.¹³⁴

Hazar mezarları, taş levhalar, tahtalar ve kerpiçlerle yapılırdı. Hazarlar yapı tekniğini İran ve Bizans'tan öğrendiler. Daha önceleri göçebe hayatı yaşayan Hazarlar, yerleşik hayata geçerken eski, yün ve keçeden mamul çadırların yerine evvela çadıra benzer daire biçiminde yapılar yaptı. Sonraları yapılar dörtgen biçimine dönüştü.

Başlangıçta kullandıkları yapı malzemelerine bakarak onların kerpiç tahta ve toprak kullandıklarını, Hakan'ın sarayında başka hiçbir yerde tuğlanın kullanılmadığını biliyoruz. Ancak zamanla kesme taşlarla kalelerin ve askeri garnizonların inşa edildiğini, dehlizlerle ahırlara bağlanan evlerin ve sütunlu

¹³¹ Rasony, *a.g.e.*, s.114.

¹³² İsmail Doğan, "Yeni Bilgiler Işığında Hazarlar ve Soy Kütükleri Üzerine Katkıları", *Orkun Dergisi*, S.30, (www.orkun.com.tr adresinden 08.02.2012 tarihinde erişildi), s.1.

¹³³ Togan, *a.g.e.*, s.22.

¹³⁴ Ahmet Taşağıl, "Hazarlar", *TDVİA*, C.XVII, İstanbul, 1998, s.119.

yapıların yapıldığını görüyoruz.¹³⁵

Hazarlar el sanatlarını ileri derecede geliştirdi, başta tarımlarda kullanılan sabanlar olmak üzere, pek çok aletler yapıldı.

Aslında Hazar sanatı Bulgarların ve Macarların sanatı gibi genellikle bir taklit sanatıydı. Aslı İran–Sasani desenlerine dayanıyordu. Hazarlar ile ilgili araştırma yapan arkeolog Bader, Pers Sitili gümüş, çatal, bıçak ve gümüş eşya desenlerinin kuzeye doğru yayılmasında Hazarların büyük rolü olduğuna değinmektedir.

Bulunan bu tür eserlerin bazıları Hazarlar tarafından ihraç edilmiş olabileceği gibi bazıları da Hazar atölyelerinde yapılan taklitler olabilirler. Bu tür atölyelerin kalıntıları Hazarların Sarkal Kalesi yöresinde bulundu. Bu kalenin içindeki dehlizlerde bulunan mücevherler de yerli yapımıdır.

Arkeolog J. Arne bulunan eserler arasında süslü tabaklar, klips ve tokalar gibi parçaların benzerlerinin İsveç'e kadar uzanan alanda da çıkarıldıklarını Sasani ve Bizans etkisi yansıttıklarını ve Hazarya'da ya da Hazar etkisi altındaki topraklarda yapılmış olduklarının söylemektedir.

Hazarlar giyim – kuşamda da hayli becerikli idiler. Bu konuda devrindeki ülkeleri kışkıracak derecede ileri gidildi. Örneğin Bizans sarayına gelin giden Prenses Çiçeğ'in çeyizindeki bir elbise görenleri hayret ve hayranlığa gark etti ve söz konusu elbisenin törenlerde erkek kıyafeti olarak kullanılmasına karar verildi.¹³⁶

1.1.2.2.Hazarlarda Din

Hazar Hakanlığı tarihte kurulan diğer Türk devletlerinin büyük bir kısmından daha farklı bir yapıya sahipti. Bu olayda Hazarların yaşadıkları bölgede çok sayıda farklı dinlerin bulunmasının da etkisi büyüktür. Bununla birlikte Hazar topraklarının asıl ve uzun süreli dini geleneksel Türk dini oldu. Buna göre Hazar Türkleri Tengri Han (Gök Tanrı) adını verdikleri bir ilaha tapmıyor, diğer Türk topluluklarında olduğu gibi tabiat güçlerine ve atalara da dini anlamda saygı gösteriyorlardı.¹³⁷ Milli dinleri esasen “Tanrı” namına verdikleri sema'ya ibadetten ibaretti. Sonra buna ecdanın ruhlarına aşırı sevgi ve hürmet, cin ve ruhlardan yardım ummak ve tabiat

¹³⁵ Kuzgun, *a.g.e.*, s.68-76.

¹³⁶ Kuzgun, *a.g.e.*, s.68-76.

¹³⁷ Kurat, *a.g.e.*, s.36.

hadiseleri ilahlaştırmak gibi şeyler de ilave edildi.¹³⁸

Kafkasya'da ki Hunlar güneşe, aya, ateşe ve suya kurban verirdi. Bunların arasında en saygı gösterilen gök ve ışığın tanrısı olan Gök Tanrı idi. Bunlar ona atı kurban ederlerdi ve bu kan kutsal ağacın çevresine dökerlerdi. Kafa ve deriyi de ağaca asıyorlardı. Hunlar Tek Tanrıyı temsil eden güneş tılsımı taşırlardı, bu tılsım bütün Hazar hakanlığında yayıldı.

Hunların dini Hazar halkı arasında da yayıldı. Kutsal ağaçların dışında bunların kâhinleri, büyücüleri, efsuncuları da vardı. Eski Türk dini Hazarya'da az da olsa IX. yüzyıllarda da devam etmekteydi. Hikmet Tanyu, eski Türk dinine Şamanizm, totemizm denilemeyeceğini ona sadece Tek Tanrı dini veya Gök Tanrı dini denilebileceğini, bunların bir bakımdan Hanifler gibi olduğunu söylemektedir. Gök-Tanrı, Kök-Tanrı veya Gök Tengriyi tanıtmak gerekirse, bunu Yüce Tanrı, Ulu Tanrı dini olarak anlamamız gerektiğine işaret etmektedir.¹³⁹ Abdülkadir İnan ise eski Türklerin dinini Şamanlığa benzetmektedir¹⁴⁰ diyor.

İlyas Topsakal'ın aktarımına göre H. Tanyu ve B. Ögel, Hazarlar ve diğer Türk boylarının eski dininin tek tanrılı bir din olduğunu, bu dinin putperestlik olmadığını ve Şamanizmle hiçbir ilgisi bulunmadığını söylemektedirler. Çağdaş dinler tarihçilerimizden H. Güngör ve Ş. Kuzgun da aynı görüşü paylaşmakta, Şamanizm diye bir dinden bahsedilemeyeceği görüşüşünü savunmaktırlar.¹⁴¹

Hazar Hakanlığı'nda erken dönemlerden itibaren ortaya çıkan bir başka din Hıristiyanlıktır. Hazarlar arasında Hıristiyanlığın yayılması, 860 yıllarında başkent İdil'e gelen Slav azizi Kyril sayesinde oldu. Hazarlar arasında İslamiyet'te yaygın idi. Özellikle tüccar zümresi Müslüman'dı.¹⁴² Ancak Hazarlar uzun bir süre Araplarla mücadele etmesi, her iki tarafta büyük kayıplara uğrattı ve zarar gördüler.¹⁴³ Tarihi süreç içinde Türkler arasında benimsenen dinlerden biriside Museviliktir. Türk toplulukları içerisinde Museviliği resmi din olarak kabul eden tek Türk devleti Hazar devletiydi.¹⁴⁴

¹³⁸ Ahmet Hilmi, Şehbender zade, *İslam Tarihi 2-Türkler ve İslam-(Selçuklular, Haçlı Seferleri, Moğollar ve Sonrası)*, Der. Ziya Nur A, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2006, s.10.

¹³⁹ Hikmet Tanyu, *Türklerin Dini Tarihçesi*, TKY, İstanbul, 1978, s.12.

¹⁴⁰ Abdülkadir İnan, "Eski Türklerde Teslim ve İtaat Sembolleri", *Maarif Basımevi*, İstanbul, 1955 s.1-3.

¹⁴¹ İlyas Topsakal, "Hazar Kağanlığı Döneminde İdil Byounda Sosyal ve Dini Yapı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.10, İstanbul, Şubat 2006, s.146.

¹⁴² Kurat, a.g.e, s.36.

¹⁴³ Mehmet Çog, "Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri", *Türkoloji Araştırmaları*, 2007, s.160.

¹⁴⁴ Engin Ayan, "Karaim Takvimi", *USAD*, C.4, S.19, s.118.

Hazarların kabul ettikleri dinler arasında kuşkusu en ilgi çeken ve tartışılmalı geleni Museviliktir.

Hazarlarda üst tabaka Kağan, beyler ve saray erkanı Museviliği kabul etti. Bilindiği gibi Türk tarihinde Musevi dinini benimseyen başka bir hükümdar sülalesi bilinmiyor.¹⁴⁵

Bu konuya farklı görüşlerde yok değildir. “Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslamiyet” çalışması ile tanıdığımız Zekeriya Kitapçı’ya göre bu durum ve tesbit çok yanlıştır. Yazar adı geçen çalışmada Z. V. Togan, A. N. Kurat ve daha birçok araştırmacı ve tarihçiyi tenkit ederek konuya farklı bir bakış açısı getiriyor.

O’na göre; Hazarlar, sahip oldukları büyük disiplinli ordu ve bölgede uzun asırlar sağladıkları güvenlik, barış ve huzur sayesinde, Orta Çağlar boyunca Kafkaslarda en güçlü Türk devletlerinden birini kurdukları gibi, İslam devirlerine girdikten sonra ise, yine aynı coğrafi bölgelerde yine ilk İslam devletini kuran Türk kavimlerinden biriydi¹⁴⁶ diyor. Aslında tarihi kaynaklara baktığımız zaman ilk Türk-İslam devleti genelde Karahanlı Devleti kabul edilmektedir. Bu genel kanı bugünlerde değişti ve ilk Türk-İslam devleti olarak İtil-Bulgar Devleti kabul görmektedir. Yazar bu bilgiyi de değiştirircesine ilk Türk-İslam devleti olarak Hazarları görmekte ve göstermektedir. Zekeriya Kitapçı’ya göre Hazar Hakanlığı’nın dini meselesi üzerinde durmakta ve birçok yerli-yabancı araştırmacıyı tenkit ederek konuya yeni bir bakış açısı getirmektedir. Kendisinin dile getirdiği bu tezi açıklarken İslam Coğrafyacılarından olan El-Hamevi ve Mesudi gibi birçok ismi göstermektedir. O’na göre Hazar Hakanlığı Museviliği seçmemiş sadece Musevileştiği veya Museviliği bir yaşayış tarzı haline getirdiğidir. Bu iki kavram arasında dağlar kadar fark vardır. El-Mesudi’nin bir Hazar hakani için “Musevi dinine girdi” demesi beklenirken “Hazar Hanı Yahudileşti” demesi, bu kelimeleri seçerek kullandığını gösteriyor. Zira bir kişinin “Yahudileşmesi” ile “Musevi dinine girmesi” ayrı ayrı şeylerdir.¹⁴⁷

Musevilik, o zamana göre en eski, en asil, en muhafazakâr bir itikattı. Bu itibarla hâkim ve asil unsur olarak Hazar Türklerinin en işine geleni oldu.¹⁴⁸ Yönetici tabaka ve göçebelerin büyük bir kısmı bozkırın geleneksel dünya görüşünün

¹⁴⁵ Kurat, *a.g.e.*, s.36.

¹⁴⁶ Zekeriya Kitapçı, *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslamiyet’in Yayılması*, Yedikubbe Yayınları, Konya, 2005, s.23,24.

¹⁴⁷ Kitapçı, *a.g.e.*, s.118-119.

¹⁴⁸ Saffet Reşit Şemsi Kara, *Hazar Türkleri ve Avrupa Devleti (VI-XII Asır)*, İstanbul Kaatçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi, İstanbul, 1934, s.20.

temsilcisiydi; fakat Bizans etkisiyle Hristiyanlık ve Araplar vasıtasıyla da İslam dini imparatorluk topraklarında kendini gösterdi. 7.-8. yy'da her iki büyük dünya dini Kafkasya'da ve Hazar İmparatorluğu'nda yayıldı; fakat Hazarların yönetici tabakası eski bozkır dinini sürdürdü. Muhtemelen 8. yy'ın son çeyreğinde Hazar hükümdarı ve çevresi Musevi dinini benimsedi ve Museviliği devlet dini haline getirdi. Aralarında analogi kurmak belki anlamsız olacaktır, fakat Uygur İmparatorluğu'nda Maniheizm'in benimsenmesiyle bu olay arasında benzerlik vardır. Hükümdar her iki durumda da çevrelerinde ki büyük güçlerle kendi aralarına bir ideolojik sınır çekmeyi mümkün kılacak dinler seçtiler. Fakat benzerlikler sadece bu kadardır, zira farklı dönem bölge ve nüfus daha fazla analogi kurmayı imkânsız kılmaktadır.

Museviliğin dış siyaset açısından yani Hazar bağımsızlığının gösterilmesi bakımından başarılı olmasıydı. Fakat Hazar İmparatorluğu'nun iç siyaseti bakımından umulan sonuçları sağlamadı. Son tahlilde Musevilik farklı toplumsal tabakalar ve farklı kavimler arasındaki aidiyet duygusunu güçlendirmek yerine tam tersine zayıflattı.¹⁴⁹

Museviliğin Hazar ülkesine gelişi ve Hazarların bu dini kabul edişiyle ilgili farklı tarihler ileri sürülmektedir. Hazarların Museviliği kabul edişiyle ilgili farklı tarihler verilir. Bu tarihler 620 yılları, 670 yılları ve 730 yıllarıdır. Hazar hakanının Museviliği kabul etmesinden daha önceki bir zamanda Museviliğin Hazar ülkesine gelmiş olması mümkündür. 6. yy.da Yahudi mabedi yıkıldıktan sonra Filistin'den sürgüne gönderilen Yahudiler, İran ve Irak'a geldiler daha sonra bir kısmı sürgünden Filistin'e geri döndüğü halde, diğer bir kısmı İran'ın kuzeyine, Ermenistan'a, Kafkasya'ya gidip yerleştiler. Aslında bazı Yahudi kaynakları 1. yy.' den itibaren Karadeniz ve Hazar Denizi sahillerinde Yahudilerin bulunduğunu ileri sürmektedirler. Kaynaklar incelendiğinde yukarda bahsedilen tarihlerde en akla yakını 730 yılı ve sonrasıdır.¹⁵⁰ Ayrıca, el-Hamevi, el-Istahri gibi birçok İslam coğrafyacısı Hazarya'da ki dini dağılışı hakkında bilgiver vermektedir. Kaynakların verdiği bilgilere göre; Hazarlar arasında Müslüman, Hristiyan ve Yahudiler vardır. Yine Putperestler (Şamanist Türkler) de bulunur. Ne var ki en azı Museviler ve en çoğu ise Müslüman ve Hristiyanlardır.¹⁵¹

¹⁴⁹ Istvan Vasary, *Eski İç Asya'nın Tarih*, Tüken Neşriyat, İstanbul, 2007, s.216.

¹⁵⁰ Kuzgun, *a.g.e.*, s.99.

¹⁵¹ Şeşen, *a.g.e.*, s.110-112.

Hazarlar tarafından Museviliğin benimsenmesi olayı ile ilgili de çeşitli rivayetler vardır. Hazarların hangi Musevi fırkasını benimsedikleri de açıklık kazanmaktadır. Bununla birlikte Kırım kökenli Karailer’le Hazarlar arasındaki ilişkinin varlığı Hazarların Karailiği benimsediğini doğrulamaktadır. Fakat bazı bilgiler Hazarların önce Karaimliğe sonra da Talmudist Museviliğe girdiklerini ileri sürmektedir. Hazar Türklerinden çok az bir grup Karaim’dir. Fakat bunlar Türklük özelliklerini devam ettirir ve kendilerini Türk görürler. Bu özellikleriyle Musevilerden ayrılırlar.¹⁵²

Hazarların Museviliği kabul etmesiyle ilgili en önemli İbrani kaynak “Hazar Yazışması” diye bilinen mektuplardır. Bu mektuplar İspanya’da Kurtuba Halifesinin veziri olan şahıs ile Hazar Kralı Jozef (Yusuf) arasında gidip gelen mektuplardır.

Bu mektuplaşma 954 yılından sonra ve 961 yılından önce yer alır. Endülüslü Yahudi vezir Hazarlar arasında Museviliğin nasıl zuhur ettiğini Jozef’den sorar, o da bu olayı uzun uzun hikâye eder. Jozef’in hikâyesine göre Hazar hakanı Bulan’a rüyasında bir melek görünür ve ona tek gerçek Tanrıya tapmasını emreder. Karşılığında Bulan’ın soyunu tanrının kutsayacağını, çoğaltacağını ve krallığını dünyanın sonuna kadar sürdüreceğini söyler. Mektuba göre Hakan Bulan’a rüyasındaki melek birkaç kez görünür. Sonuçta Bulan tek tanrılı dinlerden birine bağlanmaya karar verir. Üç ilahi dinden Yahudiliğin seçilmesi olayının nasıl gerçekleştiğini A. Koestler 11. yüzyılda yaşamış olan el-Bekri’nin “Krallıklar ve Yollar” adlı kitabından şöyle aktarmıştır.¹⁵³

“Hazar Hakanı önce Hıristiyanlığı kabul etmiştir. Sonra bu dinin yanlışlığını görmüş, durumu yakın bir adamına anlatınca o da üç dinden huzuruna temsilci çağırmasını, temsilcilerin inançlarını anlatmasını, anlatılanlar ışığında uygun olanın seçilebileceğini salık vermiştir. Bunun üzerine hakan üç dinden de din adamlarını huzurunda tartışmalarını istemiştir. Hakan’ın daha önceden yanında bulunan kurnaz bir Yahudi varmış. Söz konusu Yahudi, Hıristiyanlığın temsilcisine münakaşada yenmiş, Hakan’ın huzuruna çağırılmış olan akıllı ve iyi konuşan Müslüman’ı da yolda zehirletmiş, böylece Yahudi, Hakan’ı ikna etmeyi başarmış.”

Hikâyenin ilgi çeken noktası Müslüman ve Hıristiyan çağrıldığı halde Yahudi zaten önceden Hazar hakanının yakınları arasında yaşıyor olmasıdır.¹⁵⁴

Rivayetler nasıl olursa olsun gerçek olan bir şey vardır o da Hazarların Yahudiliği kabul ederken siyasi davrandığı. Şöyle ki; 8. yy. başlarında dünya iki büyük gücün elinde kutuplaştı. Bir yanda Hıristiyanlık öte yanda da Müslümanlık

¹⁵² Tümer, Günay- Küçük, Abdurrahman , *Dinler Tarihi*, Ankara, 1997, s.240.

¹⁵³ Arthur Koestler, *13. Kabile*, Çev. Belkız Ç, Plato Film Yayınları, İstanbul, 2010, s.74.

¹⁵⁴ Kuzgun, *a.g.e.*, s.142.

vardı. Her iki grubun ideolojik doktrinleri, kuvvet politikası ilkelerine göre işliyordu.

Söz konusu dönemde Hazar Devleti üçüncü güç konumundaydı. İki güçle de daha önce dostluk ve düşmanlık ilişkileri oldu. Fakat kendi bağımsızlığını sürdürebilmenin tek yolu ne Hıristiyanlığı ne de Müslümanlığı kabul etmeyerek yaşamını sürdürmekti. Çünkü bu inançlardan hangisini kabul etse ya Bizans'ın ya da Bağdat Halifesinin nüfusu altına girecekti.

Kendi inançlarını Hazarlara kabul ettirmek için, her iki güç de çok çaba sarf etti. Bu gayretler hanedanlar arası evlilikler, saray ziyaretleri vb. idi. Hazar Hakanlığı üçüncü güç olarak kalmaya kararlı idi. Yani bozkırların bağımsız ve tarafsız ulusların önderi olmayı sürdürecektir.¹⁵⁵

---

¹⁵⁵ Kuzgun, *a.g.e.*, s.142.

İKİNCİ BÖLÜM

2.1.HAZARLARDA DEVLET YÖNETİMİ

2.1.1.Hazarlarda Yönetim Anlayışı

Türklerde devlet sayılabilecek ilk siyasi oluşumun ortaya çıkışı, Ön Türkçe'nin en eski biçimiyle yazılan ve en az M.Ö. 8 binlere dek giden Talas Yazıtları'nın okunmasıyla öğrenilerek ve bu yazıtlar içinde "Ön-Notası" adı verilen yazıtın, okunan "ilk devlet belgesi" olduğu söylendi. Tahta çubuklara yazılı Talas Vadisi Yazıtları, aynı zamanda tarihteki ilk devlet belgesidir. Başka bir dilin bu denli eski bir belgeye sahip olmaması, 9 bin yılı aşkın geçmişi olan Ulukem ve Talas Vadisi Yazıtları'na, yalnızca Türk değil dünya tarihi açısından da olağanüstü bir önem yükledi.

Bodin Çağı'na ait bu yazıt, en eski Türk Devleti On Federasyonu (On-Oyul)'nun göstergesi sayılmıştır. On (Kozmoz) kutsallığı olan soyut kavramların devlet ve ordu gibi somut kurumlar için kullanılması, bu kurumlara gösterilen saygının ifadesidir. İskandinavya'da bulunan ve yaşı M.Ö. 4140 olarak belirlenen Kemik yazıtlarında da On Federasyonu'ndan da söz edilmektedir. On Federasyonu'ndan sonra tarihi belirlenen ikinci Türk Devleti M.Ö. 16. Yüzyılda (1517) de kurulan Bir-Oy-Bil, üçüncü devlet de M.Ö. 6. Yüzyılda (522) de kurulan At-Oy-Bil'dir ve bu devletlere ait tarifler M.Ö. 522-519'da dikilen yazılı anıtların okunmasıyla ortaya çıktı.¹⁵⁶

On Federasyonu, Bir-Oy-Bil ve At-Oy-Bil'den sonra kurulan Türk devleti Asya Hun İmparatorluğudur. Bu devlet kendinden öncekiler gibi; boylar, kabileler ve hanlıklardan oluşan bir federasyon örgütlenmesiydi.¹⁵⁷

Yukarıda özet geçtiğimiz Türk devlet teşkilatının erken dönemi Kazım Mirşan ve Metin Aydoğan tarafından ısrarla savunulmaktadır. Adı geçen

¹⁵⁶ Kazım Mirşan, *Erken Türk Devletleri ve Türklük*, Bil. MMB, Ankara, 1999, s.525.

¹⁵⁷ Metin Aydoğan, *Yönetim Gelenekleri ve Türkler-C.1*, Umay Yayınları, İzmir, 2004, s.526.

araştırmacılar tezlerine Talas ve Kemik Yazıtlarını dayanak göstermektedirler. Araştırmacıların bu tezleri ilim dünyasınca tam olarak kabul görmedi hatta bazı çevrelerce hayal perest ve dayanktan yoksun olarak tenkit edildi. Bizde burada her ne kadar özet olarak konuyu vermişekte ihtiyatlı olmak mecburiyetindeyiz. Özetini verdiğimiz bilgiler eğer ilim dünyasınca kabul görürse bu sefer Hazar Devlet yapısını ve anlayışını erken dönem Türk devletlerine götürmek mümkündür. Hazar devlet yönetimini erken dönemde aramak mantıklı olacaktır.

Yine kaynaklara göre; Hazarlar muazzam bir sahada yerleşik bulunan Tielö (Töles) boy birliğinden kopmuş olmalıydı, hatırlanacağı üzere Ogur-Bulgar boyları da Tielö (Töles) boy birliğinin en batıdaki üyeleri idi. Çok milliyetli imparatorlukları içerisinde çeşitli Ogur-Bulgar boylarını, Savirleri ve İrani kökenli Alanları bir araya topladılar.

Siyasi bakımdan oldukça değer kazandığı bir dönem de Hazarlar bu bölgesinin efendisi haline geldi.¹⁵⁸ Diğer kaynaklarda aynı konuya şöyle yer verilmektedir.

Vasary'nin aktardığına göre, eski Hazar şehirlerinde yapılan arkeolojik kazılarda ele geçen birçok Hazar damgası ve yazı örneği bulunmaktadır. Yaptığımız araştırmada, bilinen bu Hazar damgalarına ek olarak yenilerini tesbit edildi. Göktürk yazısının Hazar versiyonuna Kiev Musevi Hazarların yazdığı mektubun altına 6 harfli "hukurim" "ben onu okdum" kayıtlı metni, Tmutorokan (Phanagon)'daki kazılarda bulunan Hazar soy damgalarını örnek olarak verebiliriz.¹⁵⁹

Tmutorokan (Phanagon)'daki kazılarda bulunan Hazar soy damgaları bilindiği üzere Hazarların tarihi, dilleri, kültürleri hakkında doğrudan bir bilgiye sahip değiliz. Ancak, Hasanlanı Nazir'in, "Karça" 10 adlı eserinde, orjinalinin Arap yazısı ve Hazar Türkçesiyle yazılan, Kazak oğlu Botay oğlu Barlı adlı soylu bir kişiye ait olduğunu iddia ettiği 23 sayfalık eserde verilen bilgileri ve rivayetleri dikkate alıp bilinen Hazar tarihiyle mukayese ettiğimizde bazı boşlukların dolduğunu görüyoruz. Bu esere göre, Hazarların Kunnabar (Hun), Ceti, Nar, Hazar Ok, Boyrankuz ve Sibilgol adıyla ifade edilen dönemlerinin olduğu görülür.

Sibiller Dönemi: Sarışınlar, bal renkliler, sarı saçlı ak yüzlüler anlamına gelen "Sibillerin" hazarların ataları olduğu ve bunların kuzey Kafkasya, Azov, Karadeniz ile Ural nehri ve Dinyetper'in batı kısmı arasındaki yerlerin sahibi oldukları ifade

¹⁵⁸ Vasary, *a.g.e.*, s.214,215.

¹⁵⁹ Doğan, *a.g.m.*, s.1,2.

edilmektedir. Bu bilgi, bilinen tarihle de paralellik gösterir.¹⁶⁰

Sibillerin içerisinde Kunnabar (Hun)'ların bir bölümünün bulunduğu, bunlarla birlikte Ceti Nar, Hazar Ok, Boyrankız ve Sibilgüllerin ayrı hanlıklar olarak yaşadıkları belirtilir. Hazarların önceleri Hun Hakanlığına tabii oldukları ve Suvarlara çok yakın oldukları ve Atilla'nın oğlu Allak'ın Hazarlara hakan olduğu yönünde görüşler yazılı kaynaklarda mevcuttur.

Ceti Nar Dönemi: Hazarların, Ceti Nar döneminde, önce Sibiller devleti içinde ilk Ağı Han, ikinci Sakı Han, üçüncü Cıkı Han, Hazarlara hanlık yaptılar. Nar, altın ve kıymetli mukaddes ışığı ifade eder. Uygurlardaki AltınYaruk gibi.

Doğan'ın verdiği bilgilere göre, güne ışık veren, hayatı tertip eden yedi mukaddes ışık vardır ve bu yer, su, gök, vb. Tanrıların tamamının gücü yani bütün dünyanın tek ve ulu Tanrısı Ceti Nar'dır. El-Küfi, "Fütuḥ" adlı eserinde "Hazar hakanları, sefere çıktıkları zaman çok büyük bir çadırda yola çıkar ve çadırın tepesine altın bir nar takardı" diye yazmaktadır. El-Küfi'nin bu kaydıyla Hazarlardaki Ceti Nar tabiri kavram olarak ayndır. Cıkı Han'ın diyaretsiz yönetimi ülkede karışıklıklara sebep oldu. Akı Han'ın torunu Elgoşar, üç Sibil (Hazar) hanlığını birleştirip han olur. Elgoşar'dan sonra kızı Ayelik, hanlığı yönetir.¹⁶¹

Hazar Ok Dönemi: Hazar Oklarını meydana getiren ve Sibillerin (Hazarların) hakanı olan Sabur ve Balgur Hanlar da Hzar rivayetlerinde geçerler. Sabur Ha'nın başşehri Akacurt, Balgur Ha'nın başşehri ise Karacurt'tur. Sabur Han'ın ölümündne sonra rivayetlerde Künbermez adıyla halkına zulmeden bir hakan çıkar. Sabur Han'ın torunu olan Huray'la evlenir. Burada Hun ve Suvar yakınlığını görmekteyiz. Çocuklarına Hazar Ok adını verirler. Hazar Ok, Sabur Han'dan ve Balgur Han'dan kalan Akacurt ile Karacurt hanlıklarının tek hanı olur. Başşehri Temirkan Kala olarak bilinen şehirdi.

Borankız Dönemi: Hazar Ok'dan sonra kızı Boyrankız tahta geçer. Boyrankız, Sabar Hanı ile evlenir. Boyrankız'ın kayıtlarda geçen Boariks ile aynı şahıs olması muhtemeldir. Hazarların, Hunlardan sonra Saburların yönetimi altına girdiği tarihi kayıtlarda bulunmaktadır. Hazar Ok'ların devlet sınırları Beştav Kapı, Temirkan Kala, Terek Su, Sulak Su, arasındaki bütün düzlükleri içine almaktaydı. Bu bölgeye Barsilya adı da verilmektedir. Batı Gktürklerin bu bölgeye gelip hâkimiyetleri altına aldıkları dönemde (550-630) Kumanlar ve Bulgarlarla birlikte

¹⁶⁰ Doğan, *a.g.m.*, s.1,2.

¹⁶¹ Doğan, *a.g.m.*, s.1,2.

Hazarlar, Sabarların yönetimi altında Batı Göktürk Devleti'nin yönetimi altına girerler. Hazar ve Sabarların birleşik ordusuna Birsil (Barsil) denilmekteydi. Hazar, Sabar, Alan, Bulgar boyları Sibil adıyla birleşimler, ordularına da Birsil (Barsil) denilmiştir. Hazarların şimdiye kadar bilinen tarihi, bu dönemden sonra başlar. Batı Göktürk Devleti içerisinde 558'den 630'a kadar Hazar Hanlığı olarak yaşayan Hazarlar 630'da Gktürk Devleti'nin yıkılmasından sonra kendilerini Göktürklerin devamı olarak sayarlar. Göktürklerde olduğu gibi bu dönemden sonra Hazar hanları, Açına (Asena-Aşına) soyundan seçilmeye başlanır. Göktürk yönetimindeyken Hazar Hanı olan Bulan Han, Açına soyundandır.¹⁶²

İşte birazdan ayrıntılarına gireceğimiz Hazar Devlet yönetimi ve devlet anlayışı ve bunun tarihi dayanakları konusuna değinirken sadece Göktürk Devletine ve hatta Asya Hun Devleti'ne dayandırmaktan ziyade çok daha eski tarihlere gidip, burada ele geçen tarihi bilgiler ışığında Hazarlardaki devlet anlayışı ve yönetim modelini buralarda aramak daha sağlıklı olsa gerek. Çünkü tarihi vesikalar bize gösteriyor ki tarihi silsile içerisinde birbirini izleyen bu Türk devletleri, bir sonraki bir öncekinden birçok özellik ve miras almaktadır.¹⁶³

Örneğin 20. yy. ilk çeyreğinde büyük bir istiklal mücadelesi sonrasında kurduğumuz Türkiye Cumhuriyeti'mizin kuruluş felsesini Orta Asya tarihine ve hatta daha çok geriye götürmek ve yeni kurulan Türk devletinden geçmişin izlerini görmek mümkündür. Konuya bu açıdan bakmak ve konuyu bu yönüyle değerlendirmek gerekmektedir.

Dünya medeniyet tarihinde rol oynayan bazı büyük millet vardır. Bunlardan biri de, hiç şüphesiz Türklerdir. Türkler dünya medeniyet tarihinde iki hususta başlıca rol oynayarak, dehalarını göstermektedirler. Bunlardan biri;

Birinci Husus: İlk yurtları Orta Asya'nın son derece elverişsiz iklim ve çevre şartlarının gerektirdiği "atlı-göçebe hayat tarzı" nı gerçekleştirmiş olmaları; diğeri ise,

İkinci Husus: Yasalara ve törelere göre düzenli işleyen büyük devletler kurmalarıdır.¹⁶⁴

Eski Türklerde savaş seferine çıkmak, barış yapmak, düşmanı teslim almak gibi önemli siyasi olaylar düzenli bir törenle tespit edilirdi.

¹⁶² Doğan, *a.g.m.*, s.1,2.

¹⁶³ Salim Koca, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı" *Türkler Ansiklopedisi*, YTY, Ankara 2002, C.2, s.823.

¹⁶⁴ Koca, *a.g.m.*, s.823.

Bu törenlerin en eski şekillerin örneğini taşıyan tarihi belgelere sahip değiliz. Bununla beraber bu törenlerin bazı kalıntı ve kırıntıları tarihi eserlerde, foklörde muhafaza edilmektedir.¹⁶⁵

Türklerde devlet anlayışının ve yönetim felsefesinin oluşmasını sağlayan temel kaynaklar göz atmak önemlidir. Bu kaynaklar arasında mitolojiler, destanlar, atasözleri, dilden dile aktarılan milli hatıralardan başka kitabelerdir. Göktürk ve Uygur kitabeleri, Türk devlet yapısının mahiyetini aydınlatmaktadır.¹⁶⁶

Divitçioğlu'na göre, Türklerde devlet fikri, devlet hayatıyla ilgili gelenek ve törenler evrenin yaratılışı ile ilgili dini motiflerden beslenmektedir. Türklerde devlet kuruluşu ile ilgili kozmik düşünceler evrenin kuruluşuna göre şekillenmekle birlikte devlet tören ve gelenekleri Türklerin kozmik düşüncelerine dayanmaktadır.¹⁶⁷

Türk yönetim kültürü içerisinde temel coğrafya İç Asya ya da Orta Asya'dır. Bu bölge en azından birkaç bin yıl öncesinden bu yana kurak, yer yer geniş çöllerin olduğu, bozkır ikliminin hâkimiyet sürdüğü bir ölçüde bir iç deniz görünümündedir.

Bu coğrafyanın kültürel yapılanma üzerindeki etkileri değerlendirildiğinde Divitçioğlu'nun yorumuna katılmamak mümkün değildir. O'na göre, bu iç alanda tıpkı gerçek denizlerdeki kıyıları gibi kıyıları vardır. Tıpkı gerçek denizlerdeki gemiler gibi, burada da deve kervanları ile ulaşım yapılmaktadır. Bir kıyıdan diğer kıyıya ulaşım tıpkı denizcilikte olduğu gibi, baskınlara ve yağmalara açıktır. Burada güvenlik özellikle önemlidir. Ticaret, güvenliğin sağlandığı alanlarda daha çok gelişmektedir. Divitçioğlu, Girit (Minoan II dönemi) ve Atina'dan (M.Ö. V.yy) esinlenerek bu alandaki sosyo-kültürel oluşumu "steprokraşi" ismini vermektedir.¹⁶⁸

Bu tanımlama Türk yönetim kültürünün incelenmesi açısından da uygundur. Bu nedenle, steprokrasinin aşağıda belirtilen ön koşulları, yönetim kültürünün tanımlanması açısından da gereklidir.

1. Belli bir göçebe çoban budunun diğerlerini bir konfederasyon halinde birleştirmiş olması,
2. Egemen olan budunun tabii budunlardan vergi ve haraç alması,
3. Egemen olan budunun yerleşik toplumların zenginliklerini harac ve ulca şeklinde gasp edip, tabii budunlara dağıtılması,

¹⁶⁵İnan, *a.g.m.*, s.1.

¹⁶⁶Mehmet Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1996, s.42.

¹⁶⁷Kürşat Koçak, *Eski Türklerde Devlet Gelenekleri ve Törenleri (Tarih Öncesi Devirlerden Türklerin İslam Medeniyetine Girişine Kadar)*, GÜ SBE.DT, Ankara, 2011, s.9.

¹⁶⁸Sencer Divitçioğlu, *Kök Türkler*, Ada Yayınları, İstanbul 1987, s.42.

4. Federasyonun kendi güvenliği ve askeri-ekonomik kazançları için güçlü bir orduya sahip olması, bunun için yeterince at ve deve stoklarına sahip olması,

5. Konfederasyonunun egemen budununun kendini korumak ve federasyon içindeki yolların, ticaretin ve güvenliğin sağlanabilmesi için merkezi bir yerde il tutmuş olması,

6. Çin devletinin ordu besleme ve savaşma maliyetlerine katlanmak yerine federasyonla ilişkide bulunmanın tercih edilmiş olması.¹⁶⁹

Tarih boyunca değişik yönetim biçimlerine sahip Türk devletlerinin, yönetim sistemlerinin ne şekilde olduğuna dair oldukça farklı görüşler vardır. Eski Türklerde yönetim biçimi “feodal” olduğu yolundaki görüşler bunlardan biridir. Ancak, burada Türk devletine has olan bir yönetim şeklini, kendisine hiç de benzemeyen cemiyetlere ait bir kavramla izah etme hatasına düşülmektedir. Batı’da feodalite, merkezi Roma imparatorluk sisteminin parçalanması sonucu ortaya çıkmaktadır. Bir tarafta “senyör” diğer tarafta ise “serf” görülmektedir. Bu sistemde serf, her şeyi ile senyöre aittir.¹⁷⁰ Feodal sömürü sistemlerinde kraldan sonra gelen yüksek unvanlı senyörler, hükümdar ailesinden değildir. Bunlar sahip oldukları arazi üzerindeki siyasi kudretleri ile adeta krallaşmışlar ve devletin adli yetkilerini de ellerine geçirdiler. Bu feodal senyörlerin her biri kendi topraklarının kralı ve yargıcı gibidirler.¹⁷¹ Hâlbuki Türklerde Beyler çoğunlukla hükümdar ailesindedir. Ayrıca, her biri merkezi otoriteye bağlıdır. Zira Türk Beyleri feodalitede olduğu gibi senyör değildir. Çünkü senyör; insana ait maddi manevi bütün unsurlarının “alınması” sonucu ortaya çıkarken, Bey’lik ise “vermekle” olunmaktadır. Giydirmek, doyurmak, iskan etmek, emniyeti sağlamak, adaleti gerçekleştirmek, Bey olmak için gerekli olan asgari şartlardır.¹⁷² Beylerin idareci olmaktan daha fazla bir imyazı yoktu yani bunlar servetleri ve yaşayışları dolayısıyla halktan ayrı insanlar değildi.¹⁷³

Bütün bunlardan başka, eski Türklerde imtiyazlı bir askeri zümrenin varlığı da söz konusu değildir. Burada dikkate değer bir husus, maddi araçların farklı toplumlarda birbirinden farklı yapılar meydana getirmesidir. Avrupa’da at ve demirin kullanılmaya başlaması ile birlikte “şövalyelik” gibi bir müessesenin ortaya çıktığı

¹⁶⁹ Sığırı, Ünsal- Ercil, Yavuz, *Türklerde Yönetim Gelenekleri ve Türk Yönetim Tarihi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2002, s.19-20.

¹⁷⁰ Taner Tatar , *Türk Yönetim Sistemi*, Turan Yayınları, İstanbul, 1997, s.7.

¹⁷¹ Sığırı-Ercil, *a.g.e.*, s.22.

¹⁷² Tatar, *a.g.e.*, s.7.

¹⁷³ İlhan Gedik, “Türklerde Devlet Anlayışı”, *TDAD*, S.089, İstanbul, 2002, s.43-48.

görülmektedir. Hâlbuki at ve demiri ilk kullananlar Türkler olmasına rağmen, Türklerde böyle bir müessese ortaya çıkmayarak, imtiyazlı bir sınıf teşekkül etmedi. Zira herkes savaşçıdır ve yine herkes ata binmektedir. Dolayısıyla başka cemiyetlerde olduğu gibi savaşanlar, dua edenler ve çalışanlar şeklinde beliren bir tabakalaşma Türklerde mevcut değildir. Türklerde hâkim olan prensip, devlet içinde tek otoritenin bulunmasıdır. Zira otoritenin tamamı onların şahsında toplanmaktadır.¹⁷⁴

Böylece Türklerin çok eski dönemlerden itibaren yönetim faaliyetlerini, kan bağıyla nesilden nesle geçen kutsal özellik yerine bir sosyal etkinlik olarak algıladıklarını öne sürmek mümkün olmaktadır. Yöneticilerin toplum içindeki önemi onların yönetim becerilerini sergiledikleri dönem boyunca kutsallık taşımaktadır. Bu nokta da, sosyal yapılanmanın somut ihtiyaçların tatminine dayanmış olduğunu vurgulamak gerekmektedir.¹⁷⁵

Divitçioğlu'nun bu konudaki yeni yaklaşımı Orta Asya Türk yönetim geleneğini açıklasa da, bunu tüm Türk devletleri için değerlendirmek daha akılcı olur. Örneğin Batı Göktürklerin devamı olan ve Batı Göktürk Konfederasyonu'nun batı ucunu oluşturan Hazarlar ve onların teşkilatını incelediğimizde yukarıda saydığımız ilk 5 madde çok gerçekçi şekilde karşımıza çıkmakta idi.¹⁷⁶

Şarki Avrupa'da ilk muntazam devlet kuran kavim Hazarlardır. Hazarların müstakil bir siyasi varlık olarak meydana çıkmaları, Sabir Türklerinin inkırazından sonra, yani VI. Yüzyıl ortalarından biraz sonraki bir zamana aittir. Hazar devletinin VIII. Yüzyıl başlarında milletlerarası siyaset ve Bizans-İran mücadelesinde mühim bir yol oynadığı malumdur. VII.-IX. Yüzyıllarda Hazar hâkimiyeti gittikçe genişleyerek Şarki Avrupa'nın en büyük devleti (imparatorluğu) derecesine yükseldi.¹⁷⁷ Yine unutmamak gerekir ki, Hazar Devleti, ilkel de olsa, Doğu Avrupa'nın barbar temeller üzerine kurulmuş, kölelik formasyonundan geçmemiş ilk feodal oluşumdur. M. İ. Artamovov'un, V. V. Grigoryev'e dayanarak verdiği bilgilerde, V. V. Grigoryev, Hazarlar ve Hazar Devleti hakkında şöyle diyordu. "Hazar halkı, Orta Çağ içinde alışılmadık bir olaydı. Çevresi vahşi ve göçebe kabilelerle çevrilmiş olmasına rağmen, abat bir ülkeye sahipti. Hukuk tesis edilmişti; geniş ve sürekli gelişmekte olan bir ticarete sahipti ve daima bir ordusu vardı. Anarşi,

¹⁷⁴ Sığırcı-Ercil, *a.g.e.*, s.23.

¹⁷⁵ Kayabalı, İsmail-Arslanoğlu, Cemender, "Tarihte Türk", *TKD*, Ankara Ağustos, 1973, s.62.

¹⁷⁶ Divitçioğlu, *a.g.e.*, s.44.

¹⁷⁷ Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1976, s.743.

fanatizm ve cehalet Batı Avrupa'yı kasıp kavururken, Hazar Devleti adalet ve dini hoşgörüsüyle şöhret yapmış, dini takibatlara kesinlikle verilmedi. Fakat o, Avrupa'nın karanlık ufkunda parlayan ve arkasında varlığına işaret eden hiçbir iz bırakmadan sönüveren parlak bir göktaşı gibiydi"¹⁷⁸ diyerek Hazarların ve Hazar Devleti'nin taşıdığı önemi vurgulayacaktır.

Bağımsız Hazar Devleti, 630 ile 640'larda, Tong Yabghu'nun oğlu tarafından kuruldu. Volga ve Derbent arasında kalan bölgenin tamamı, Hazarların hâkimiyeti altına girdi.

Hazarların yeni devletleri oluştururken, eski yöneticileri olan Batı Göktürklerinin bazı idari kurumlarını ve yönetim geleneklerini benimsediler.¹⁷⁹

"Doğu Avrupa'da Edil kıyılarıyla Kırım arasında 6-10 uncu asırlar arasında bir Hazar Hakanlığı yaşadı. Bu devletin başında bulunan hakanlar Göktürklerin de mensup olduğu Açına nesline mensup, belki de aynı sülalenin Şarki Avrupa'yı idare eden şubesi olduğu tahakkuk etmişti."¹⁸⁰ diyor Zeki Velidi Togan.

Golden'ın Czegledy'den aktardığına göre, Czegledy yayımladığı bir dizi makalesinde oldukça farklı yargılarda bulunmaktadır. Ona göre Hazar Devleti, üç ana gruptan oluşmaktaydı. Bu gruplar şöyledir:

(a)-Sabir menşeli gerçek Hazarlar (Czegledy, VI. yy. başlarından itibaren Hazarların Sabirler ile aynılaştırıldığı görüşündedir). Başkentleri, Kuma Nehri'nin güneyindeki Belenjer idi.

(b)-Hazarların güneyinde ve Derbend'in (Bab al-abvab) kuzeyindeki Hazar Denizi kıyısında yaşayan Kafkasya Hunları. Yöneticileri, Arap kaynaklarında 'sahib belenjer' olarak bilinmektedir.

(c)- Gerçek Hazarların efendileri Batı Kök Türkler. Başkentleri, Batı Kök Türkleri temsil eden kağanın ikamet yeri olan Atıl idi. "Hazarların kralı" ifadesi yalnızca Atıl'in Türk kağanına atfedilirdi. 766 dolaylarında, Batı Türk Devleti'nin çöküşünden sonra Türkler'in Hazar ülkesi üzerindeki hegemonyaları son buldu.¹⁸¹

Hazarların yönetim yapısı hakkında bir diğer görüşte şöyleydi:

Brook'un Jacob ben Rauben'den verdiği bilgilere göre, O, birinci yüzyılın sonu ya da on ikinci yüzyılın başında derlediği Sefer ha'Osher'de Hazarların,

¹⁷⁸Aptamohob, *a.g.e.*, s.25,38.

¹⁷⁹Kevin Alan Brook, *Bir Türk İmparatorluğu Hazar Türk Yahudileri*, Çev, İsmail T, Nokta Kitap Yayınları, İstanbul, 2005, s.39.

¹⁸⁰Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş I-En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar-*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No:1534, İstanbul 1981,

¹⁸¹Golden, *a.g.e.*, s.65,66.

kendilerini çevrelerindeki Yahudi olmayan toplumlara vergi ödemekten kurtaran, kudretli bir krallıkları ve güçlü bir yönetimleri olduğunu yazar. Gerçekten de Hazarya, bağımsız bir Yahudi devletinin Doğu Avrupa'daki tek örneğidir. Hazarların yönetim şekli, yönetimi Kağan ve Bek'in üstlendiği ikili monarşi idi. Sistem, Tarkanlar, Hâkimler ve yerel valiler gibi daha alt kademedeki devlet görevlileri ile destekleniyordu.¹⁸²

Hazarların devlet teşkilatı, Göktürkler ile Kara Hanlılar'ınkinin aynı olduğu anlaşılmış ise de, bu teşkilatı kendilerinde, tipik şeklini muhafaza ederek, yaşamış olduğundan, komşularına orijinal bir sistem görünmüş, İskandinavyalı Ruslar bunların hakanlık ve tüyün teşkilatını aldılar, Araplar da Hazar hakanlarını adaletin timsali ve hâkim padişahlar sıfatı ile idealize ettiler.¹⁸³

T'ang sülalesinin tarihi Tang-şu, Gök-Türk devletinin en batıdaki kısmını Tukia-ho-sa (Türk-Kazar) adı ile anar. Hazar'lar ülkesi gerçekten Türk devletinin iki nesil boyunca bir parçasını teşkil ediyordu. Ondan sonra müstakil devlet oldu.¹⁸⁴ Demek ki Hazar Devleti sıkı iç bağlarla birbirine bağlı büyük bir kabilelerin federasyonuydu ve hatta bu federasyonda yer alan kabilelerin önemli bir kesimi, Hazar hakanının taht-ı ailesine belli ölçüde bağlı olmakla birlikte dış ilişkilerinde bağımsızdılar.¹⁸⁵

Devletleri Göktürk Kağanlığından türeyen Hazarlar, Çin, Bizans, Gürcü ve Arap kaynaklarında Türk olarak adlandırılır. Bu belki de Hazarların bu ismi kendilerinin kullandığını göstermektedir.¹⁸⁶

Hazar kültürünün içinde, Orta Asya menşeli kılıçlar, baltalar, oklar, yaylar gibi harp aletleri ve at koşumları bulunuyordu. Bunlar, Hazar Devleti'nin kurucularının Orta Asyalı olduklarını gösteren birer miyardı.¹⁸⁷

Hazar Kağanlığının devlet teşkilatında aslında Göktürk teşkilatının devamı olmakla beraber, bazı hallerde kendine has gelişmeler gösterdiği biliniyor. Devletin başında bulunan kağanın aşina sülalesinden neşet ettiği ve Türk geleneklerine göre

¹⁸²Brook, *a.g.e.*, s.111.

¹⁸³Taşagıl, *a.g.e.*, s.397.

¹⁸⁴Laszlo Rasonyi, *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler*, TTK Yayınları, Ankara 1983., s.1.

¹⁸⁵Aptamohob, *a.g.e.*, s.190.

¹⁸⁶Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman K, KaraM Yayınları, 2.Baskı, Çorum 2006, s.134.

¹⁸⁷Bahattin Ögel, *İslamiyet Öncesi Türk Kültür Tarihi-Orta Asya Kalıntılarının Buluntularına Göre*-TTK Basımevi, Ankara, 1988, s.229.

“ilahi menşeli” sayıldığı anlaşılıyor.¹⁸⁸Eski Türk hükümlerlik telakkisi, karizmatik (Tanrı bağışı’na dayanan) tip olarak kabul edilmektedir.¹⁸⁹ Hazar hakani, eğer İbn-Fadlan’ın haberleri doğru kabul edilirse, halktan tecrit edilmiş adeta “Tanrı gibi” bir hayat yaşadı.¹⁹⁰ İbn Fadlan’ın haberini doğrulayacak bir başka kayıttaki birinci el kaynaklar arasında yer alan Moses Kağankaytuuç’ın “Ağuvanlar Tarihi-Arran Kavimlerinin ve Bilhassa Hazarların Onuncu Asra Kadar Vukuatı-“ adlı eserinin 55. Sayfasında bu konuya: “...İşte kral ve emperatorunuz. Ona secde ediniz. Bu Çebu Hakan’dır diye bağırıldılar ve mızraklarıyla tasvirli kabağı delik deşik ettiler”¹⁹¹ diyerek konuya bir başka kesinlik kazandırmaktadır. Ama Türk siyasi birlikler dini vasıf taşımaz. Peygamberler veya veliler tarafından idare edilen Türk devleti yoktur. Türk hükümdarları insanüstü varlıkta sayılmamaktadır. Hem kendisi hem halk onun normal bir insan olduğunun farkındadır. Esasen Kut telakkisi, Türklerde sınırsız bir hâkimiyete imkân tanımamaktadır. İdare salâhiyeti bazı şartlarla tehdit edildi. Demek ki başlangıçtaki bütün karizmatik görüntüsüne rağmen, Türk hükümlerlik telakkisi kanuna dayanan meşruiyetçi tipi temsil etmekte idi.¹⁹²

Yine yukarıdaki örneğe paralel olarak, eski Türklerde ataları tasvir eden “ongunlar”ı vardır. Ölmüş atalara saygı ve bağlılık, onların suretlerini (kugurcak) yapmak ve saklamak şeklinde kendini göstermekteydi. Keçeden, paçavradan, kayın ağacının kabuklarından ve hayvan derilerinden yapılan bu suretlere, Altay Türkleri “töz/tös”, Yakut Türkleri “tangara”, Moğollarda ise “ongun” diyorlardı.¹⁹³ Bu kaynaklardan yola çıkarak Hazarların da, Kağanlarını için çeşitli suretler içinde tasvir ettikleri görülmektedir.

Zeki Velidi (Togan) Türklerin en eski Tarihine ve Hazar devlet yapısındaki kadim çizgilere bakarak kağanlık geleneğinin Hazarlarda Batı Türkleri’nden daha eski olduğunu iddia etmektedir.¹⁹⁴Hazar devlet anlayışı da bu sistemin bir parçası ve devamı niteliğindedir.

Mevcut kaynaklarımızın çoğunluğu muhtemel bir Hazar-Göktürk bağlantısını ortaya koysa da bir başka görüş var ki onu burada vermede fayda görmekteyiz. Bu

¹⁸⁸ Akdes Nimet Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri.*, TTK Yayınları, Ankara 1972., s.35.

¹⁸⁹ İbrahim Kafesoğlu, “*Kültür ve Teşkilat*” , Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1976., s.762.

¹⁹⁰ Fadlan, *a.g.e.*, s.42-45.

¹⁹¹ Moses Kağankaytuuç, *Ağuvanlar Tarihi-Arran Kavimlerinin ve Bilhassa Hazarların Onuncu Asra Kadar Vukuatı*, Çev.Hrand D. A., İstanbul, 1943, s.55

¹⁹² Kafesoğlu, *a.g.m.*, s.762.

¹⁹³ Koçak, *a.g.e.*, s.209.

¹⁹⁴ Togan, *a.g.e.*, s.26.

görüŖe göre Hazar yönetim yapısı ile Uygur yönetim yapısı benzerlikler taşımaktadır.

Hazar tarihi üzerine çalışmaları olan D. M. Dunlop eserinde bu konuya yer vermektedir. Dunlop'un verdiği bilgilere göre; İbni Fadlan'ın Hazar kağanıyla ilgili olarak anlattığı törenle, Toguzsuz hükümdarı hakkındaki bilgiler arasında bazı paralellikler bulunduğunu burada göz önünde bulundurabilir. Arap kaynaklarında Toguzsuz, genellikle Uygurları ifade etmektedir. Burada Tanrı Dağları Uygurların kastedildiği düşünölmektedir. Onların hükümdarı Hazar kağanı gibi tek yönetici değildir. “Krallığın bütün işleri vezirleri ve mabeyincileri tarafından yürütölmektedir”.¹⁹⁵

Hazar kağanı 60, Toguzsuz hükümdarı (Arap kaynaklarına göre Uygur Hükümdarı) 360 cariyeye sahiptir. Toguzsuz hükümdarı yılda bir kere halkının önüne çıkarken, İbni Fadlan'a göre Hazar hakanı dört ayda bir halk arasında görölür. Bu esnada aynen Toguzsuz hükümdarı gibi kağana tabii olanlar ona secde ederler. Eğer burada bahsedilen gerçekten Tanrı Dağları Uygurları arasında uygulanmaktaysa, onlarla Hazarlar arasındaki bir bağlantıdan söz edebiliriz.¹⁹⁶

2.2.1.1. Kut Anlayışı

Türklerde hâkimiyetin kaynağı ilahi idi. Tanrı hâkimiyeti doğrudan doğruya değil, bir vasıta ile kullanmaktaydı. Bu vasıta da Türk Kağanı idi. Bu duruma göre, Türk kağanına devlet idare etme güç ve yetkisi, Tanrı tarafından bağış olarak verilmekteydi. Aynı şekilde Türk kağanı da kendisini Tanrı tarafından seçilen ve bazı olağanüstü güç ve yeteneklerle donatılan bir kimse olarak görmekte ve kabul etmekteydi. Aynı inanışı halkta paylaşmaktaydı. Tanrı bağışı olan bu güç ve yetenekler Göktürk yazıtlarında şu kavramlarla ifade edildi:

- a. “Kut” (siyasi iktidar),
- b. “Ülüğ” veya “Uluş” (kısmet, nasip, pay)
- c. “Küç” (güç).

Tanrı, “kut” bağışı ile Türk kağanını “hükmetme ve hükümdarlık güç ve yetkisi”, yani “siyasi iktidar” sahibi kılıyordu. Türk kağanı da Tanrı'dan aldığı siyasi iktidarla, Orta Asya'da “Doğuda gün doğusuna, güneyde gün batısına, batında gün

¹⁹⁵ Dunlop, *a.g.e.*, s.22.

¹⁹⁶ Dunlop, *a.g.e.*, s.38,39.

batisına, kuzeyde gece ortasına kadar bütün milletleri kendisine tabi kılıyor ve hepsini düzene sokuyordu.¹⁹⁷ Bu itibarla Türk dilinin en kadim kültür kelimelerinden biri (2200 yıldan beri mevcut) olan Kut'un nazari cephesi (yani Türker'de siyasi iktidarın mahiyeti) ünlü siyaset kitabı Kutadgu Bilig'de açıklandı. Buna göre, "Kut'un tabiatı hizmet, şiarı adalettir"...fazilet ve kısmet Kut'tan doğar... Beyliğe (hükümdarlığa) yol ondan geçer... Her şey Kut'un eli altındadır, bütün istekler onun vasıtası ile gerçekleşir... Tanrısaldır... Bey, bu bakama sen kendi gücün ve isteğin ile gelmedin, onu sana Tanrı verdi... Hükümdarlar iktidarı Tanrı'dan alırlar..."¹⁹⁸

Hunlar da Kut, yere inan bir nur olarak bilindiğinden, Han soyunun kuttan meydana geldiğine inanılırdı. Dolayısıyla hakanın kutun gözle görülür sembolleşmiş bir hali olduğu kabul edilmekteydi.¹⁹⁹

İbrahim Kadir Kadirzade'nin eserinde verdiği bilgilere göre: "Yine başka bir yerde, Azarbaycan edebiyatında geniş bir şekilde bagseden M. Seyidov, onun çeşitli manalarda izahını verir. Bunlardan biri de "kut" un rug gibi tasfiridir. Şöyle ki; Şorların eski inançlarına göre Ülgen, insan yaratır, ancak ona can veremez. O, can aramaya gittikten sonra Erlik insana nezaretçi konulmuş iti aldatıp insanı palçıklar. Ülgen döndüğünde buna çok sinirlenir, ancak Erlik'e, insana can verebilirse onu bağışlayacağını söyler. Erlik bitkiden hazırlanmış boru ile insanın ağzından üfürür, yani ona can verir ki, bu da "kut" diye isimlendirilir. O vakitten beri insan öldüğünde Erlik onun "kut"unu kendine alır. Kısaca, "kut" hayatın, yaşamın mayasıdır."²⁰⁰

Nitekim Dede Korkut hikâyelerinde de yönetici olmanın bir kısım sorumluluklarının olduğu, bunların yerine getirilmemesi durumunda da yönetici olmanın da mümkün olmadığı vurgulanmaktadır. Yönetimin babadan oğla geçmesi mutlak bir hak değildir. Birileri tarafından uygun görülmediği takdirde oğlun hâkim olması mümkün olmaya bilir.

Bir başka örnekte, Talas II yazıtında "Övünç ile gömüldü. Halk evladı idi. Halk arasında nam kazandı, halka yaptığı hizmet ile valilik unvanını ulu etti. On devletindeki bu namı onu on mukaddesatında ulu etti." İfadesi kullanılarak yönetimin toplum içinde bir sosyal işlev olduğu dolayısıyla, toplum içindeki herkes tarafından yerine getirilebileceği ifade edilmektedir.²⁰¹

¹⁹⁷ Koca, *a.g.e.*, s.827,828.

¹⁹⁸ Kafesoğlu, *a.g.m.*, s.762

¹⁹⁹ A. Alföldi, "Çifte Krallık" *II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, İstanbul 1943, s.507

²⁰⁰ İbrahimioğlu Kadir Kadirzade, *Adet ve İnançlar ve Türklerin Soy Kütüğü Meselesi.*, (akt) Ahmet Doğan, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005, s.67,68.

²⁰¹ Haluk Tarcan, *Tarihin Başladığı Ön Türk Uygarlığı*, Töre Yayınları, İstanbul,2004, s. 213.

Zaten bu durum ilerleyen bölümlerde ayrıntı vereceğimiz, Türk yönetim kültürünün de Kağan boğma törenlerinin varlığı ile de doğrulanmaktadır.²⁰²

Türk yöneticisinin her zaman yönetime layık olmadığı yönünde suçlama yapılabilirdi. Bu durum eş zamanlı olan Batı kültürlerinde pek rastlanan bir olgu değildir. Türk kültürüne özgü bir durumdur. Yönetici sorgulanamaz değildir ve bu sorgulama karşısında eğer gerçekten yetersizliği saptanırsa törenle kendisine verilen şeref geri alınır.

Türk yönetim kültüründeki bu özelliklerin yanında, Kağanların mutlak egemenliğinin olmadığı anlaşılmaktadır. Türk yönetim kültürü bu anlamda, aynı dönemdeki farklı coğrafyalardaki benzerlerinden farklılık göstermektedir. Örneğin, aynı dönemlerde Mısır'da Firavun'un halk üzerinde mutlak bir egemenliği mevcuttu. Halk, Firavun'un kölesi idi ve yaşam izni Firavun'a aitti. Oysa Türk yönetim kültüründe Kağanlık sistemi ödüllendirme-esnek cezalandırma sistemine dayanmaktaydı. Hayati Develi'ye göre, Oğuz bey birliğinin başı olan Yabgu, boylar arasında dönüşümlü olarak seçilir, verasetle geçmez, herhangi bir boy ya da sülalenin tekelinde bulunmazdı.²⁰³

VI ile X.yy arasında İç Asya'da yaşayan kavimlerin pek çoğunun Kağansız olarak yönetildiği konusunda pek çok örnek bulunmaktadır. Bu kavimler arasında On oklar ve Kırgızlar dışındakilerin Kağansız oldukları da iddia edilmektedir. Bu konuda Divitçioğlu, A.M. Khazanov'un yargısına katılmaktadır. "Türk soyluların zapt ettikleri ülkeler ve haklar bakımından bir sınıfsa da kendi ilinde sadece yöneten kutdu."²⁰⁴

Bunlara bakılarak Kut'un kaynağı ve Kut'un önemi hakkında fikir sahibi olabilmekteyiz.

2.2.1.2.Aşına Boyu

Türk hakanlarının psikolojik olarak kendilerini kurtla bütünleştirdikleri "A-shih-na" kelimesi, sözcük Moğolca asıllı olsa da "asil-kurt" manasındadır.²⁰⁵Eski Türk devletlerinde taç baş değiştirirken, ilahi bağış olan "kut" (siyasi iktidar),

²⁰² Sığırcı-Ercil, *a.g.e.*, s.21.

²⁰³ Hayati Develi, *Dede Korkut Hikâyeleri*, Alkım Yayınları, İstanbul, 2006, s.35-39.

²⁰⁴ Divitçioğlu, *a.g.e.*, s.272.

²⁰⁵ L. N. Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl (Etno-Tarih Açısından Türk Halklarının ve Çevre Halklarının Şekillenmesi Üzerine)*, Selenge Yayınları, 4.Baskı, İstanbul 2003, s.202

hanedan üyeleri arasında birinden diğerine kan yoluyla geçmekteydi. Fakat Tanrı hanedan üyeleri arasında seçimini ve tercihinin sadece biri lehine kullanılmaktaydı. Bu seçim ve tercihte genellikle hükümdarlığa en çok layık ve yetenekli bir hanedan üyesi üzerinde olmaktadır. Tanrının iradesinin hangi hanedan üyesi üzerinde olduğu da ancak taht için yapılan bir mücadele sonucunda ortaya çıkmaktaydı. Bu yüzden eski Türk devletlerinde taht veraset hukuku son devirler istisna edilirse, hiçbir zaman belirli kurallara bağlanmadı.

Bunun tabii sonucu olarak da, hanedan üyeleri arasında taht kavgaları daima kaçınılmaz ve adeta meşru bir vaka olarak sık sık tekrarlanmaktaydı.²⁰⁶

Hazarlardaki devlet anlayışı Göktürkler ve dolayısıyla Türk devlet anlayışının bir devamı ve tezahürüydü. Ancak bugüne kadar yapılan çalışmalar sonucunda eski Türklerde görülen veraset hukuku bağlamındaki taht kavgaları Hazarlarda görülememekte ya da görülmemektedir. Bunun çeşitli nedenleri olabilir. Bizim ilk aklımıza gelen sebep kağanlık makamının zamanla bir sembol haline dönüşmüş olması, yani kağan olmanın cazip bir yanının kalmamış olmasıydı.

Yukarıda da ifade edildiği üzere eski Türklerde hakan olabilmek için Gök Tanrı tarafından “kut” verilmiş aileye mensup olmak gerekiyordu.²⁰⁷ Gök Tanrı tarafından Kut verilmiş aile belliydi. Yani her zaman değişmezdi. Bu Hunlar da “Tuku”, Göktürkler de “Açına”, Uygurlar da “Yağlakar” ailesiydi. Hunlarda Kut, yere inen bir nur olarak bilindiğinden, Han soyunun kuttan meydana geldiğine inanılırdı.²⁰⁸

Hâkimiyet halkı temsilen belirli bir zümreye aitti. Bu elit zümre Han, Kağan, Hakan, Yabgu gibi unvanlarla kendisine hitap edilen devlet başkanını seçiyordu. Ancak hakan adayları olabilmek için kut verilmiş aileye mensup olmak gerekiyordu.²⁰⁹

Hazar idaresinin pek çok ciheti doğrudan Göktürk Aşına uygulamalarından gelmektedir. Çin kaynaklarının tasvir ettiği Aşına Türk makam alma törenleri, kağanın ipe boğazının sıkılması da dâhil ve de güçlü şamanlık öğeleri Hazarlar ilgili Arap haberlerinde de aynıyla geçer ve Türk dünyasında bu ikisine özgüdür. Bir Hazar-Aşına bağlantısı muhtemel gözükmemektedir.²¹⁰

²⁰⁶ Koca, *a.g.e.*, s.828,829.

²⁰⁷ Bahattin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı (13.yüzyıl sonlarına kadar)*, Ankara 1982, s.196.

²⁰⁸ Halil İnalcık, “Eski Türklerde Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisi İle İlgisi”, *AÜSBFD*, C.XIV, S.1, Ankara 1959, s.74.

²⁰⁹ Osman Kaşıkçı, “Eski Türklerde Devlet Başkanlığı-Hakanlık”, *Türkler C.II*. YTY, Ankara, 2002, s.889.

²¹⁰ P. B. Golden vd., *Hazarlar ve Musevilik*, Haz. Osman K, KaraM Yayınları, Çorum, 2005, s.18.

Aslında Artamonov'un da, Zeki Velidi'nin de görüşleri bu yoldadır. Artamonov'a göre, Hazarlar da, öteki Türk kabileleri gibi, Turkut hanedanı soyundan gelenler tarafından, yani yıkılan Batı Türk İmparatorluğu'nun yönetici ailesi tarafından yönetilmektedir.²¹¹ Zeki Velidi'ye göre, "hanedan sülalesi" ya da "soylular" dendiği zaman, Çin kaynaklarında da geçen, "Asena adlı bir soy, bir çeşit çöl aristokrasisi anlaşılmalıdır."²¹²

Hazarlardan kalan tek kroniklerin 'Kısa ve Uzun Mektuplar' olduğunu daha önce belirtmiştik. Hazar kralı Joseph'in yazdıkları, Hasdai'ninkine oranla hem daha sönük hem de daha heyecansızdı. Joseph mektupta daha sonra kendi halklarının köklerini anlatmaya girişti. Çok ateşli bir Yahudi milliyetçisi olmasına, Judah'ın dinine bağlı olmaktan gurur duymasına rağmen ırk kökenlerini Sam'a dayandırmaya kalkışmaz. Hazarların Sam soyundan değil, Nuh'un üçüncü oğlu Yasef'in soyundan geldiğini, daha açık konuşmak gerekirse, Yasef'in torunu ve bütün Türk boylarının atası olan Togarman'nın soyundan geldiklerini anlatır. Kesin bir ifadeyle şöyle der: "Atalarımızdan kalan soy kayıtlarımızdan öğrendiklerimize göre, Togarman'ın on oğlu vardı. Bunların soylarından Uygur, Dursu, Avar, Hun, Basili, Tarniak, Hazar, Zagora, Bulgar ve Sabirler gelmektedir. Biz yedinci oğlu olan "Hazar" soyundan gelmekteyiz."²¹³ Burada Kral Joseph'in soy ağacını ırk olarak Sami'lere dayandırmayarak, Nuh'un üçüncü oğlu Yasef'e gitmesi Hazarların köken olarak Türk olduğunu ve zamanla Musevileştiğini söyleyebiliriz.

2.2.2.Hazarlarda Merkez Teşkilat

Eski Türk devletlerinde olduğu gibi Hazarlarda da merkez yönetimi büyük önem arz etmekteydi. Merkez yönetimi eski Türklerde ve de Hazarlarda devlet teşekkülü her ne kadar feodal bir konfederasyonlar birliği şeklini taşısa da merkezden yönetim vazgeçilmez bir unsurdu. Hazarlar da merkez yönetimin başını Kağan ve Bek çekmekteydi. Onları Hazarlarda bir meclisin varlığı bilinmekle beraber bu meclis "soylular meclisi" olup "danışma meclisi" niteliği taşımaktaydı. Hazarlarda ayrıca bir hükümet var olduğunu tam olarak söyleyemeyiz. Ancak icra yani yürütme organının başında Bek bulunmaktaydı. Vezirle ve diğer devlet görevlileri Bek'e bağlı

²¹¹ Aptamohob, *a.g.e.*, s.366.

²¹² Togan, *a.g.m.*, s.33.

²¹³ Koesther, *a.g.e.*, s.57-80

idi. Yönetim de Hakan, Bek, devlet meclisi, vezirler ve diğer yöneticiler şeklinde bir idare ağacı vardır. Hazarların devletten imparatorluğa geçiş sürecinde merkez yönetiminin önemi büyük olsa gerek. Orta Çağ'ın karanlık zamanlarında ve Kafkasya'nın kavimler tarafından yolgeçen hanına dönen topraklarında bir siyasi birlik sağlamak ve bu birliği uzun süre korumak hatta büyük bir imparatorluğa dönüştürmek hiçte kolay olmasa gerek.²¹⁴ Bizim düşüncelerimizi Arthur Koesther şu sözlerle desteklemektedir.

Öyleki Krallığın gücünün doruğuna vardığı yıllarda otuza aşkın ulus ya da kabileyi denetimleri altın almış, Kafkaslardan Aral Denizi'ne, Ural Dağları'ndan Kiev kentine, Ukrayna steplerine kadar olan alanda yaşayan toplumları haraca bağlamıştır. Hazar egemenliği altında yaşayan bu toplumlar arasında Bulgarlar, Oğuzlar, Macarlar, Kırım'ın Got ve Yunan kolonileri ve kuzeybatı ormanlarında yaşayan Slavlar bulunmaktadır.²¹⁵ Doğudaki büyük göçebe imparatorlukların tarihine şöyle bir baktığımızda, Hazarların kendilerinden önce gelen Hun ve Avar imparatorluklarıyla kendilerinden sonra gelen Moğol İmparatorluğu arasında, hem zaman hem büyüklük hem de uygarlık düzeyi bakımından bir geçiş dönemi oluşturduğunu görmekteyiz.²¹⁶

Kağan, fetihler boyunca imparatorluğu organize eder. Kanunlar yapar. Bir kağan seferleri sonucu daha çok halka kavuşur. Onları bir araya getirir ve onlar için kanunlar yapar. Hatta Kağan Yusuf'un Hasday İbn Saprut'a mektubu bu bakış açısının sadece Türkler değil ayrıca Hazarlara'da has olduğunu belirtmektedir.²¹⁷

İşte bütün bu büyüklüğün ve önemin temelinde Hazar devlet yönetim ve devlet anlayışı ve bu anlayışın unsurları olan Hakan, Bek, Devlet Meclisi ve diğer devlet görevlileri yatmaktadır.

---

²¹⁴ Kafesoğlu, *ag.m.*, s.763.

²¹⁵ Koesther, *a.g.e.*, s.70-80.

²¹⁶ Kafesoğlu, *a.g.m.*, s.763.

²¹⁷ Takacs, *a.g.m.*, s.3.

2.2.2.1.Hakan (Kağan- İmparator)

Bozkır Türk devletlerinde başkanlar çeşitli unvanlar taşımaktadırlar.²¹⁸ Asya göçebe İmparatorlukları Başbuğ'unun Çin kaynaklarına göre²¹⁹ Tan-hu (veya Şan-yü), kağan, kan (han), yabgu, il-teber vs. bunlar arasında Türk tarihinde en yaygın olanları han (kral) kağan (imparator) idi.²²⁰ Hazar Kağanlarında da aynı anlayış devam etti.²²¹ İbn Fadlan'a göre Hazar Hakanı, halktan ayrılarak, 'Tanrısal' bir hayat yaşıyordu.²²² Karizmatik hâkimiyete bağlı topluluklar daha çok dini karakter taşımaktaydılar. Yani Tanrının bazı fertlere diğer fertlerde olmayan kabiliyet vermesi ve onu toplumdan sorumlu tutması bir nevi peygamberler anlayışını hatırlatmaktadır. Türklerde ise sosyal düzen dini değil, siyasidir. Peygamberler ve veliler tarafından idare edilen herhangi bir Türk topluluğu görülmemektedir. Bu durum eski Türk topluluğunda iktidarın tam karizmatik olduğunda şüpe uyandırmaktadır. Türklerde bir hükümdarın kut sahibi olması, her şey demek değildir. Kut hâkimiyetine imkân hazırlayan büyük bir kudret kaynağı olmakla birlikte Türk hükümdarının idare salahiyeti törece tespit edilen bazı şartlarla sınırlandırılmaktadır. O belirli vazifeleri yerine getirmekle yükümlüydü.

Bu sebepten de icracılar hükümdarın her istediğini yerine getiren yardımcılar değil, ancak kanuni vazifelerini yapmakla görevli kişilerdi. Anlaşılmaktadır ki Türk hükümdarlık anlayışı gelenekçe değil, köken yönünden karizmatik, fakat töreye bağlılığı yönünden 'kanuni hükümdarlık'ı temsil ediyordu.²²³

Eski Türk devletinin başında tanınan bir aileye veya boya mensup bir hükümdar bulunuyordu. Her hükümdar belirli hükümdarlık ve hâkimiyet sembolleri almakta ve kullanmaktaydı. Böylece hükümdar hem içerde hem dışarı da bu semboller vasıtasıyla tanınmaktaydı. Bunlar unvan, otağ, taht, tuğ, davul, kotuz, kemer, kılıç ve kamçı gibi unsurlardı. Özellikle hükümdarın oturduğu yer yani devletin merkezi olan "ordu" da (=çadır kent) hükümdarlık ve hâkimiyet sembolü idi.²²⁴ Taht ve otağ (altın kubbe) ancak Hakan için kurulur.²²⁵

²¹⁸ Kafesoğlu, *a.g.m.*, s.763.

²¹⁹ Frenc Laszlo, "Kağan ve Ailesi", Der. Şerif Baştav, Makaleler C.II, Berivan Yayınevi, Ankara, 2005, s.473.

²²⁰ Kafesoğlu, *a.g.m.*, s.763.

²²¹ Akdes Nimet Kurat, "Hazarlara Ait Bir Kitabın Tanıtılması" *TAD*, III, S.4-5, Ankara, 1965, s.229.

²²² Fadlan, *a.g.e.*, s.88.

²²³ Abdülkadir Donuk, "Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı", *TED*, S.X-XI, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1981, s.51-53.

²²⁴ Koca, *a.g.e.*, s.829.

Her ne kadar kağan, halkın umumi menfaatlerine hizmet etmekte ise de devletin ve içtimaî teşkilatın esası aristokrasiye dayanır. Aristokrat aileler devletin unvanlarını taşıyan ve bu gibi bazı aileler hükümdar sülalesi nezdinde de büyük bir otorite ve ehemmiyeti haiz bulunurdu. Kitabelerde asiller (böğler) ve halk (budun) tefrik edilir; imparatorluğun parlak devrinde bunlar iyi geçinmişlerse de inhitat devrinde nifak eksik olmazdı.²²⁶ İbn Fadlan'ın Mesudi'den aktardığına göre, Mesudi, tuttuğu kayıtlarda Hazar Hakanının hâkimiyet sembollerini: “Hükümdarlarının çoğu Bulgar ülkesindedir. En büyük hükümdarına Hakan denir. Onun tacı, tahtı, altın kemeri vardır”²²⁷ olarak kaydetmektedir. Bizans kaynakları yalnız Avar, Göktürk ve Kazar hükümdarlarının ‘kağan Xxyavos’ diye kaydediyor ve diğerlerini muhtelif adlarla zikrediyorlar. Yine muhtelif, Türk Tibet ve Kazar reisleri kağan unvanını alırdı.²²⁸

Görüldüğü gibi bütün Türk kağanları gibi Hazar kağanları da bu sembollerin bir veya birkaçına ya da çoğuna, tamamına sahipti. Hazar kağanları da başkentleri, tahtları, kılıçları, otağı gibi sembollere sahipti.

Hazar devlet ve merkez yönetiminde de kağan birinci derece öneme sahiptir. Daha öncede belirttiğimiz gibi Dulu boyu bir askeri darbe ile Nuşhibi boyunu Batı Göktürk Kağanlığının yönetiminden uzaklaştırıldı. Ve kağanlık kısa bir süre sonra Çin egemenliğine girdi. İşte Nuşhibi boyunun prensi Dulu boyunun baskısından kurtularak daha öncede iyi ilişkileri olduğu Hazarlara sığındı, onlarda bu Aşına kökenli prensi kendilerine kağan seçerek istiklallerini ilan ederek tarih sahnesine çıktılar. Zaten Hazarlar yönetim anlamında bütün özellikleri içlerinden çıktığı Batı Göktürk kağanlığından aldı. Aynı konuda bir başka kaynakta şöyledir:

“...Kaynaklarımız ilk Hazar kağanının adını zikretmese de, İran tarihi belgelerini bir araya getiren “Hudud’ül-Alam” adlı esere göre Hazar kağanlarının

hanedanı Nuşhibi boyundan başlamaktadır.”²²⁹

Miladi VII. yüzyıl da Aşağı Bulgar-Hazarlar son derece büyük bir devlet kurdular. Büyük bir ihtimalle Karathan'ın oğullarından veya torunlarından birisi olan

²²⁵ Dunlop, *a.g.e.*, s.98.

²²⁶ Laszlo, *a.g.m.*, s.485

²²⁷ Ahmed b. Fadlan B. Abbas b. Reşit bin Hamed, İbni Fadlad'ın Mektupları, (Türk, Hazar, Rus ve Bulgar Ülkelerine Seyahatten), H.308-M.921, Ed. Sami Dahhan, Şam, H.1379-M.1959, s.114.

²²⁸ Laszlo, *a.g.m.*, s.475,476.

²²⁹ Yumanadi-Kuleshov., *a.g.m.*, s. 466.

hanlarını “ulu han “anlamına gelen “hakan” ismiyle çağırıyorlardı. Hasan Ata Abeşi’nin, İbn’ül-Esir’den bildirdiğine göre, İbn’ül-Esir’in “Hazar hakanları hep bir aileden çıkmaktadır. Başka bir ailenin hakanlık yapması mümkün değildir” şeklindeki sözünden bu hakanın Karathan soyundan gelmiş olması ihtimali gözükmemektedir²³⁰ diyerek Hasan Ata Abeşi’nin aktardığı şekliyle konuya farklı bir boyut kazandırdı.

Yine bir başka araştırmacının verdiği bilgilere göre, Hazarların gelmesiyle Bersilya’da oluşan yeni siyasi durum, devlette çift yönetim sistemi oluşmasının en önemli nedeni idi. Asına sülalesinden olan Hazarlar devlette yönetici hanedan idi ve Hakanlar diye adlandırılıyorlardı. Bersil halkının gerçek iktidarı devlette devam ediyordu ve bunlara şad ve bek derlerdi. Bersil halkı devlette icrai kuvvet temsil ediyordu. Ancak Aşına’ya olan saygıyla devlet Hazar devleti olarak anılmaya başlandı. İlk etapta yeni hanedanın Kağanlığının siyaseti Türküt kağanlığından farklı değildi. İlk hedef Bolgar devletine yakınlık duyan göçebe halkları kontrol altına almaktı. Hazarlar önce kendine rakip olan Bulgarlara saldırıp devletin sınırlarını genişletti.²³¹

Toplumsal tabakalaşma ile ilgili çok az bilgimiz vardır. Avam halka işaret eden “qara bodun” adlı bir sınıf veya kesim vardı. Toplumsal tabakalaşmanın ilerlediği bir nüfusu olan devlet çerçevesinde bir yönetici sınıf veya kesimin geliştiği varsayılabilir.²³²

Hazar Kağanları listesi Ziebel (Tong- Yabghu) isimli bir kağanla başlatılır. Bu isim çeşitli kroniklerde farklı isimler şeklinde geçmektedir.

Ziebel kağan dönemin 7.asrın ilk 30’lu yıllara tekabül ettiği tahmin edilmektedir.

Bu konu hakkında kroniklerde bilgiler bulmak mümkündür. Örneğin; Heraklius’un yardımına giden Yabgu Kağa’nın Sogdyana ve batı ulus hükümdarı olan Yabgu Kağan olmasıdır. Bu hükümdar 626 senesinde Şad unvanını taşıyan oğlunu “Bab-aş-Sül’e karşı gönderdi ve 627 yılında kendisi Cenubi Kafkasya’ya sefer etti. Mario Grignaschi, Rum tarihçi Theophanes’i kaynak göstererek değerli bilgiler vermektedir. Ona “Ziebel” ismini veren Rum tarihçi Theophanes kendisini Hazarların reisi ve memleketin ikinci rütbedeki şahsiyeti olduğunu iddia eder.

²³⁰ Hasan Ata Abeşi., *Türk Kavimler Tarihi.*, ŞA-TOY Yayınları, İstanbul 2001., s.114

²³¹ Eldarov, *a.g.e.*, s.24.

²³² Golden, *a.g.e.*, s.175.

Bundan anlamamız lazımdır ki, Hazarlar, Yabgu Kağana bağlı idiler. Aynı zamanda kendisi Hazar memleketinde değil, Batı Gök Türklerin İmparatorluğu'nda ikinci rütbedeki şahsiyet idi. Diğer kroniklerde Cebu Kağan olarak geçmektedir. Türklerin, Ermenistan seferi sırasında Hazarları kumanda eden ya da en azından Hazarların başındaki kişi "Cebu" lakaplı "Ziebel" kağandı.²³³

Kağan unvanlı ilk liderlerinin gelişi Hun-Hazarlar için avantajlıydı. Kabile üyelerinin birleşmesi ve eski askeri güçlerinin yeniden tesisi anlamına geliyordu. Kargaşa ve belirsizlik ortamından çıkma arzusu, yönetici olarak, bir yabancıda olsa unvanı olan kuvvetli bir kağanı kabullenmelerini sağlamış olabilir. Bunun ötesinde, henüz benimsedikleri yöneticiye bir hükümdarın sınırsız gücünü vermekten çekinmediler, öyle ki görevlerini yerine getiremeyen kulları onun emriyle intihara bile hazırды. Dahası kağanların çok dikkatli bir biçimde koruyorlardı. Böylelikle onun varlığı uğruna sadece saldırmak ve öldürmek fikrini benimsemiş olmuyorlar, büyülerine maruz kalmaması için kimsenin ona bakmasına da izin vermiyorlardı. Böylesine sınırsız haklar ve ayrıcalıklarla donanmış olan bu hükümdar, askeri gücü inanılmaz ölçüde artan Hun-Hazarların teşkilatı ve disiplini konusunda gelişmelere yol açacaktı.²³⁴

Yukarıda da ifade edildiği üzere, kut verilme takdir anlamındaydı. Çünkü seçim tamamen o devirde olabilecek demokratik usullerle yapılıyordu. Hakan seçmek için Kurultay toplanıyordu. Kurultaya beyler ve ileri gelen kişilerden başka halkta katılabiliyordu.²³⁵

Kurultayda hükümdar seçilen kişi, artık ülkenin meşru hükümdarı oluyordu. Tanrı, Kut'u ona nasip etmiş demektir. Hakan seçildikten sonra cülus merasimi düzenlenirdi. Göğe çıkar gibi tahta çıkma töreni denilen bu tören şu şekilde cereyan ediyordu: Hakan, keçe üzerine oturtuluyor ve dokuz defa döndürülüyor, her dönüşte halkı selamlıyor, sonuçta dokuzuncu semadaki Tanrı'nın yanına ulaştığına inanılıyordu.²³⁶ Muhtemelen bu törenin devamı olarak beyler, vezirler bir araya gelip saray ortasına bir siyah keçe döşeyip Hakan'ı getirip keçenin üzerine oturtuyorlardı.

Beyaz elbise içindeki beyler, yeni Hakan'a bağlılıklarını "Yukarıya güneşe bak, baki olan tanrıya itiraf eyle. Sen onun gölgesisin. Kendi tedbirlerini onun

²³³ Mario Grignaschi, "Sabiler, Hazarlar ve Göktürkler", VII. Türk Tarih Kongresi-Kongreye Sunulan Bildiriler- C.1, TTK. Yayınları, Anlara 1972, s.241-243

²³⁴ Yumanadi-Kuleshov, *a.g.m.*, s. 466.

²³⁵ Kaşıkçı, *a.g.m.*, s.890.

²³⁶ Ögel, *a.g.e.*, s.65.

muradına uydur. Aksi halde sana sadece bu siyah keçe kalır” şeklinde bildiriyorlardı. Sonra kırmızı elbiseler giyip başlarına birer sorguç (kotuz) takıyor ve Hakan’a taç giydireyorlardı.²³⁷

Bunun ardından Hakan’a yemin ettirildiğini görüyoruz. Buna göre, seçilen Hakan’ın boynu ipek bir kaytanla sıkılıyor ve kaç yıl kağan olarak kalacağı soruluyordu. Bu bir nevi hizmet isteme andı olarak değerlendirilmektedir.²³⁸

Hazar Hakanlığında olan bu bağlılık merasiminin Hazarlar sonradaki Türkler’de de görmekteyiz. Örneğin ‘boyuna sicim takmak’ eski Oğuzlarda esaret ve kulluk sembolü sayılmış olduğu Dede Korkut hikâyelerinden anlaşılmaktadır. Salur Kazanın oğlu Uruz’un hikâyesinde esareti anlatmak için,

Qıl sicim aq boynuma taqıldığını...

Qara qıldan sicim boynuna taqılır

Aq boynunda qıl urğan taqılı

Cümleleri söylenmektedir.²³⁹

Burada da görüldüğü gibi Hazarlara ait hakanı sicimle boynunu sıkma geleneği Hazarlardan çok önceki Türkler’de de örnekleri vardır. Sonuç olarak bu geleneğin hem de Hazarlara has bir uygulama olmadığı hem de Hazarların köken olarak Orta Asya Türklüğüne yani Oğuzlara dayandığını bizlere göstermektedir.

Bu merasimin bir benzerinin daha sonra Hazarlarda da görülmektedir. Konu bir başka kaynakta şöyle geçmektedir:

Hazar “Kağan”ının tahta geçişi ile ilgili, her halde eskiden kalan, bazı merasimler yapılırken, boğulacak dereceye getirilerek, kaç sene hâkimiyet süreceği sorulurdu. Galiba, bu zaman geçince “kağan” azledilir ve yerine başkası geçirilirdi.²⁴⁰

İnsan hayatında, doğum, büyüme ve terbiye ile ilgili meseleler gibi, dünya değiştirme yani ölüm probleminin araştırılması da büyük ilmi bir önem taşımaktadır. Ekseriyetle aile adetleri içerisinde daha muhafaza edici olması nedeniyle en az değişime uğrayan adet ve merasimler definle ilgilidir.

Diğer adetlerden farklı olarak defin veya yasla ilgili adetler ciddi şekilde dinin tesiri altında olduğundan dünyanın aynı dine inanan halklarında benzerlik gösterdiği için, genel bir karakter taşır. Ancak ne derece de uygun olsa da defin ve

²³⁷ Kaşıkçı, *a.g.m.*, s.890.

²³⁸ Ögel, *a.g.e.*, s.66.

²³⁹ İnan, *a.g.m.*, s.4.

²⁴⁰ Kurat, *a.g.e.*, s.35.

yas adetleri etrafında yapılan geniş araştırmalar, onlarda mevcut dinlerden çok önce şekillenen inançların halen devam ettiğini gösterir. Araştırma da başlıca vazife muasır defin adetlerini araştırmak, onları ayrı ayrı özelliklerini eski adetler ve inançlarla mukayeseli şekilde öğrenmekle ibaret ve mümkündür.

Diğer adet ve merasimlerden farklı olarak definle ilgili adetlerin öğrenilmesinde çok itibarlı kabul edilen kaynaklardan biri Arkeolojik malzemeler, yani mezar abidelerinin incelenmesidir. Böyle mebaların tutarlı olmalarının nedeni, bunların çok eski adetleri olduğu gibi koruyup muhafaza etmeleridir. Bu bakımdan herhangi bir sahada açığa çıkarılmış mezar abideleri, mevcut olduğu devre ait içtimai-siyasi ilişkileri, dini bakışları koruyup bünyelerinde gizlerler. Bu abidelerin muayyen kronolojik sırayla öğrenilmesi etnik yapının hayatında meydana gelmiş değişiklikleri izlemekle beraber, onun eski kökleri hakkında da ilmi fikirler söylemeye olanak sağlar. Örneğin, Türk hakları arasında çok yaygın olan “inkumasiya” (adi kaidede defin), “kremasiya” (cesetin yakılıp külün defnedilmesi), “ketonaf” (ceseti bulunmamış, kaybolmuş, düşmüş vs. kimseler için hazırlanmış iskeletsiz mezarlar) ve “arangas” (merhumun açık havada önceden hazırlanmış yere konulması) adetlerinin²⁴¹ görüldüğü tesbit edildi. Hazarlarda da bunlar arasından “inkumasiya” ya rastlamaktayız.

Kağan, “Tanrılar soyu”ndan gelmesi hasebiyle, gömüldüğü yerin belli edilmemesi için, kabri İdil nehrinin suları altında bırakılırdı.²⁴²Bu tar kurganlara batılı seyyahlar, elçiler çokça şahit olmuşlardır.²⁴³

“Fihakika Hazar hakani ölünce kendisine kesme taştan ve tezyinetli, üstünde ışık saçan bir mezar yapılmıştı. Abide yirmi dört odadan takarrüp ediyor ve bu muhteşem binanın her odasında bir mezar bulunuyordu”,²⁴⁴ diyen İbrahim Kafesoğlu bu bilgileri İbn Fadlan’dan bizlere aktarmaktadır.

Kağan, öldüğü zaman özenle hazırlanmış bir anıt mezara gömülürdü. İbn Fadlan, ölen bir kağanın ilgi çekici defin sürecini şöyle anlatıyor: Geleneğe göre, hükümdar ölünce içinde yirmi oda bulunan büyük bir yapı inşa edilir. Bu odaların her birine bir mezar kazılır ve çıkan taşlar toz haline gelinceye dek parçalanır.

Bu toz mezara serpilir ve üzeri tekrar ziftle sıvanır. Yapının altından, hızla akan büyük bir nehir geçer. Mezara nehrin sularından taşırılar ve bunu, ne bir şeytan,

²⁴¹ Kadirzade, *a.g.e.*, s.63,64.

²⁴² Kurat, *a.g.e.*, s. 35.

²⁴³ Oktay Belli, “Ortaçağ’da Kurgan Yapma Geleneği”, www.tarihtarih.com/?Bid=1489176, (12.08.2013), s.2.

²⁴⁴ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.75.

ne bir adam; ne bir kurt ne de bir sürüngen kağanın yanına ulaşmasını diye yaptıklarını söylerler. Kağan gömüldükten sonra, onu gömenlerin hepsinin kafası uçurulur ki kağanın mezarının yerini bilen kimse kalmamasın. Kağanın mezarını Cennet olarak adlandırırılar ve “Cennete gitti” derler. Tüm odalar, altın sırmalarla dokunmuş ipek kumaşlarla kaplanırdı.²⁴⁵

Anıt mezarların kalıntıları, eğer bir zamanlar var olmuşlarsa bile, günümüze kadar ulaşamadı. Brook’un Al-İstakhri’den bildirdiğine göre, kağan mezarlarının çevresinden geçen yürüyerek ilerlemesi gerektiğini yazar. Bu İbn-Fadlan’ın mezar yerini bilen kimse olmadığını anlattığı hikâye ile çelişmektedir. Her kim olursa olsun, atının üzerinde değil mezar görünmez oluncaya dek “Kağan”, tebaasından kimseye gösterilmez ve dolaştığı zaman kapalı arabada gezdirilirdi. Bu suretle Hazar Kağanlığında, diğer Türk devletlerinde görülmeyen hususiyetler gelişerek Hazar Kağanı, Orhun Yazıtlarında tasvir edildiği gibi, “Tanrı tek Tanrı’dan yaratılmış bir Kağan” oldu.²⁴⁶

Yine dönemin müelliflerinden İbn Fadlan’ın, kral mezarını kazanların nasıl öldürüldüğünü anlatışını biliyoruz. Ama bu anlatışta diğer mukayeseler ile tam örtüşmemekteydi.

Eski Türkler, ölmüş büyüklerine saygı ve hürmet gösterme konusunda son derece dikkatli idiler. Ölmüş atalarının ruhunun rahat edebilmesi onların mezarlarına ve ruhlarına saygı gösterilmesi ile mümkündü. İnsan kendisine hizmet edenlere, gerçekleştirdikleriyle hafızasında yer eden kişilere saygı duyma eğilimindedir. Saygı duymadan tapmaya giden yol ince bir çizgiyle ayrılmış bulunmaktadır ve Ata hiçbir zaman Tanrı derecesine ulaşmasa da bir tanrı gibi kendi toplumunun övgüsünü alırdı.²⁴⁷

Mamafih Hazar “Kağan”ının durumunda bir değişiklik oldu ve “kağan” sadece devlet hâkimiyetinin sembolü, yani “temsilcisi” durumuna getirildi. Kağan’a bu telakki icabı çok büyük saygı gösterilmekte, huzuruna yalın ayak ve açık başla çıkılmakta ve kendisine adeta “tapılmakta” idi. Fakat devletin idaresi”(Kağan) Bey”in elinde bulunmakta, “Bey” bütün askeri kuvvetin başı olduğu gibi, bütün idari icraatta da ancak onun emriyle yapılmakta idi.

Bu suretle Hazar Kağanlığında adeta “çift hâkimiyet”, Bizans

²⁴⁵ Fadlan, *a.g.e.*, s.81.

²⁴⁶ Brook, *a.g.e.*, s.114,115.

²⁴⁷ Koçak, *a.g.e.*, s.208,209.

İmparatorluğunda çok defa görülen “şerik hükümdar” sistemi tatbik edilmekte idi.²⁴⁸

Kağanlık meselesi bizi Hazar yönetiminin en önemli özelliklerinden birine götürüyor: İkili krallık. Pek çok İslam, Bizans ve Yahudi kaynağına göre, Hazar ülkesinde üst yönetim ikili bir krallık vasıtasıyla yürütülüyordu: Tahtta oturan ama yönetmeyen ‘kağan’ ve kaynakların bize aktardıkları unvanıyla ‘kral’ (kağan beg, beg, şad, yilig sanlarını taşırdı). Bunu yönetici uruğun Musevileşmesine bağlama yolunda kurgu dolu bazı denemeler yapılmasına rağmen, Hazar tarihinin diğer pek çok meselesi gibi, bu dönüşümün ne zaman ve neden gerçekleştiği belli değildir. Çin kaynakları Göktürkler arasında “rütbece yabgudan daha düşük olan kağanların” olduğunu söyler. “Aynı zamanda evde kalan ve ‘ev kağanları’ olarak adlanan büyük, yönetmeyen aileler vardı”. Belki de bu, Hazarların yönetmeyen kağanlarının habercisidir. Her halükarda Hazar kağanı, eğer daha erken değilse, 10. yy. itibarıyla, varlığı devlete kut getiren büyük ölçüde kutsallaşmış bir figürdü. Ancak felaket ver talihdeki kaymalarda, göğün inayetini kaybettiğinin bir delili olarak görüldüğünden, onun sonunu getirebiliyordu. Öte yandan ‘kral’, yönetebilmek için başkentte yanında bir ‘kağan’a ihtiyaç duyuyordu.

Hazar kağanlığının kutsal krallığı evrimi, Türklük köklerinden itibaren tabii bir gelişmeydi ve bütün yönleriyle bu dünya çapındaki olgu hakkında bildiklerimize uyar. Kutsal tabulaşmış kağanların öncülleri Göktürkler arasında da görülebilir, yani Çin kaynaklarında kaydedilen I k’e-hanlar (äv qağan ‘ev kağanı’ yani tabulaştırılmış bir inzivada yaşayan kutsal, karizmatik uruğun üyeleri). Doğu ve Batı Göktürklerinde kağanların bir bütün olarak kutsamaktadır. Bu şekilde, Çin kaynakları T’ien k’o-han ‘semavi kağan’a işaret ederler.²⁴⁹

Öyle görülüyor ki, Kavarların (Kabarların) Hazarlardan ayrılmaları üzerine kağan, asilerden kurtuldu. Ancak şimdi Musevi soylu sınıftan gelen başka düşmanları vardı. Problemin temeli çok eskilere uzanan bir geleneğe dayanıyordu ve buna göre her soylu, kağan olamıyordu. Sadece Nuşhibi boyunun bir üyesi olan ilk Hazar kağanının soyundan olanlar seçilebiliyordu. Yeni soylular taht üzerinde hak iddia edemiyor, böylece ülkede sözü geçen bir rol üstlenemiyordu. Bu modası geçmiş geleneği etkisizleştirmek için hileli bir çözüm bulundu.

Elindeki bütün dünyevi gücü alıp meşru kağanı ilahi bir kişilik konumuna çıkartarak, kendi sarayında şerefli bir mahkûmiyete soktular. Bütün kudret yeni

²⁴⁸ Kurat, *a.g.e.*, s.35.

²⁴⁹ Golden vd., *a.g.e.*, s.55.

Musevi soylular arasından seçilen kağan-pek'e devredildi. Bunun sonucunda devlet işleri çar adını verdiği, kimi zaman kağanda denilen, kağan-pek'ler tarafından idare edilmeye başlandı.²⁵⁰ Kağan naibine kağan beh (kağan ebe) denirdi.²⁵¹

İcra erki ikili bir kağanlıkta toplanmaktaydı. Arap kaynaklarında tanımlandığı şekliyle 'büyük kral' (el-melik, el-azam veya el-melik el-kebir) kağan sanını taşıyordu.²⁵²

Koesther'ın kitabından aldığımız bilgiye göre, İspanya'nın en büyük İbrani ozanı olan Jehuda Halevi (1086-1141), ünlü kitabı Kuzari'yi (Hazarlar) yazdı. Bu kitaptan öğrendiğimize göre, meleğin rüyada kendisine görünmesinden sonra Hazarların kağanı "rüyasının sırrını ordularının komutanına açar." Bu komutanın adı kitapta sık sık geçmektedir. Yine Hazarların çifte krallık sistemine, kağan ve bek sistemine atıf yapıldığı ortadadır.²⁵³

"Hakanlık" makamı Bizans, Ermeni, Gürcü kaynaklarında geçtiği gibi Arap kaynaklarında da bazı bilgilere ulaşmaktayız. Şimdi bu bilgilere göz atacağız.

Batı Avrasya bozkırlarının çoğu göçer siyasi yapılarının aksine, Hazarlar tam erişkin bir devlet kurdular. Batı Göktürk atalarının kağanlık geleneklerinin varisi olan Hazar Devleti Bulgarlarla ve özellikle Araplarla askeri karşılaşmaları sırasında pişti ve uluslararası ticarete aracılık rolüyle yetişkinliğe ulaştı.

Araplarla savaşlar sırasında erken Hazar Devleti'ni örgütlenmesi hakkındaki haberlerde Qağan (Arab. Khaqan, Yun. Khaghanos, İbr. Khaqhan, Erm. Khak'an, Gür. Khakan vb.) çok sık rastlıyoruz. Bozkır dünyasındaki qağan unvanı "imparator" sanına eşittir ve Türkler tarafından sadece büyük devletlerin (Çin, Tibet, vb.) yöneticileriyle geniş göçer yapılanmaların (Kırgız hâkimi ve Baz Qağan "bağlı kağan" adlanan Toquz Oğuz hâkimi) başkanlarına veriliyordu. Türk dünyasında bu, genellikle Göktürk kağanlık ailesi Aşina ile de bir şekilde bir bağı gösteriyordu. Göktürk miraslarını göz önüne alırsak, bunu Hazarlar arasında varlığı da aynı şeye işaret edecektir. Pek çoğu İbn Rusteh ve Gerdizi'de de korunmuş olan eski kayıtların bazen karmakarışık bir teğlifi olan 10. Yy'dan isimsiz Farsça coğrafya eseri Hudud'el-Alam, "Hazarların Tarkan Khağan adlı kralı... Ansa'nın soyundan gelenlerden biridir." şeklinde bir kayda sahiptir.²⁵⁴

²⁵⁰ Yumanadi-Kuleshov, *a.g.e.*, s. 469.

²⁵¹ Baştav, *a.g.e.*, s.469.

²⁵² Golden, *a.g.e.* s.281.

²⁵³ Koesther, *a.g.e.*, s.87,88.

²⁵⁴ Golden vd., *a.g.e.*, s.16-17.

Golden'ın Vlademir Minorsky'nin çalışmalarından elde ettiği bilgilere göre, V. Minorsky başlangıçta Ansa'yı Göktürk kağanlık uruğunun ismi Asena/Aşına'nın veya bir tahrifi olarak anladı. Artamonov, kendisinin Hazar yönetici uruğunun köklerini Batı Göktürk Nu-sihh-pi (Nu-şadpıt) biriminde arayan savını desteklediği için, bu yorumu kabul etti. Ancak, Minorsky'nin, İbn Rusteh ve Gerdizi'de kaydedilen kağandan aşağı rütbedeki Hazar 'kralı'nın sanlarından biri olanın (<Fars. Şad, Türkler arasında kullanılan bir unvan tarifinden başka bir şey olmadığını öne sürerek Hudud'un ikinci baskısında başka bir yol tuttu. Ancak diğer iki kaynağını günümüze ulaşan metinlerinde sırasıyla biçimleri vardır. Bu ise söz konusu öneriyi daha az muhtemel hale getirir. Sorun hiçbir şekilde çözülmemiştir, fakat dil ve tarih bakımından iki görüşü de savunulabilir.²⁵⁵

Tahta yeni bir hakanın iclası sırasında uygulanan tören, Orhon Türkleri'nde uygulanan "han kotarma" geleneğine oldukça benzemektedir... Hazar hakanın durumu, sihir yapma yeteneği tükendiği için öldürülmesi gereken çoğu defa da halefi tarafından katledilen kralın tanrısal gücünden dolayı kutsal kabul edildiği birçok halklardaki durumunu hatırlatmaktadır. Hazar hakanının durumuyla bu tür kralların durumları arasında birçok ortak yönler var. Diğer yandan, Mesudi, Hazar hakanlarının üyeleri arasında seçildiği ailenin, ilk önce tam iktidar sahibi olduğunu kaydetmektedir... Hazar kağanlarının Merovingien Kralları veya Japon Mikado hanedanı hükümdarlarına benzeyen durumu aynı sebebe bağlanabilir, fakat tahtın yeni bir hanedan tarafından gasp edilmesi halinde geleneksel yöntemin otoritesi sekteye uğramaktadır.²⁵⁶

Görülüyor ki, X.yy'a doğru kağanın işlevlerini tamamen kutsal nitelikli hale gelir. Bize egzotik gelebilecek birkaç ayrıntı dışında, kağanın pozisyonu, saray bakanı tarafından iktidardan uzaklaştırılan merovenj kralları ya da şogonluk dönemindeki Japon mikadosunun pozisyonuna benzetilebilir.²⁵⁷

Bu konuya Peter B. Golden "Hazar Çalışmaları" isimli eserinde yer vermektedir. Bu kitapta ki bilgilere göre; Hazar kağanının fonksiyonel niteliği, Çin kaynaklarında (Tu Yu tarafından yazılan ve 801'de tamamlanan T'ung-tien) belirtilen, yöneticilik vasfı bulunmayan sadece 'sarayda yaşayan' kağanlık aileleri olarak tanımlanan Kök Türklerin eb qağan (I Ke-han)'ına oldukça benzediği

²⁵⁵Golden vd., *a.g.e.*, s.16-18.

²⁵⁶Aptamohob, *a.g.e.*, s.411.

²⁵⁷Jacques Piatigorsky, –Jaques Sapır, *Hazar İmparatorluğu VII.-XI. Yüzyıllar Atlı Bir Kavmin Gizemi*, Çev. Hande G, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul , 2005, s.51.

görülmektedir (bu nedenle, eb=’ev’).²⁵⁸

Hazar Devleti ve Hazar hayatı, kendi devri için en “modern” bir manzara arz etmektedir. Devletin başında bulunan “Kağan”(Hakan)’ın mutlaka hükümdar neslinden, yani “kağan oğlu” olması lazım gelmekte ve kendisine adeta ilahi bir ubudiyet gösterilmekle beraber, devlet işlerindeki icraatı ve mevkii bugünkü İngiltere kralınıkinden pek farklı değildi. İcra kuvvetinin başında “Hakanbey” unvanıyla biri bulunurdu; askeri kuvvetlerin başında da “İl-Şat” unvanıyla ikinci bir şahsın durduğu anlaşılıyor. Kağan adeta devletin en yüksek sembolü olarak, representativ bir şahıstan başka bir şey ifade etmiyordu.²⁵⁹Kağan maddi gücün yanında manevi gücünde kendinde taşımaktadır. Bu iki güç birbirini dengelemelidir ve iki güçte birlikte bulunmalıdır.²⁶⁰ Buradan yola çıkarak Hazar Kağanı’nın üstlendiği role bakacak olursak, Hazarlarda durum biraz farklıdır. Manevi gücü “Hakan” elinde tutarken; maddi güç ise “Hakan Bek” dediğimiz yönetimde ikinci adam konumundaki devlet yöneticisindedir.

Rene Grousset’in Konstantin Porfirogenet’den aktardığı önemli bilgilerden yola çıkarak Konstantin Porfirogenet’in gösterdiği şekliyle Hazarların siyasi teşkilatında “khaganos” denilen bir hükümdar ve bir çeşit saray kâhyası olan “pekh” veya İştirhakri tarafından “bek” bulunurdu.²⁶¹

Hazar tarihi üzerine çalışmaları olan Kevin Alan Brook’un “Bir Türk İmparatorluğu Hazar Türk Yahudileri” isimli eserinin 113. Sayfasında, “Kağan” başlığı altında Hazarlarla ilgili epeyce bilgi vermektedir. Bu bilgiler arasında; Hazarlarda en üst düzey yönetici, Kağan’dı; bu yüzden, Hazaryaya bir “kağanlık” olarak adlandırılırdı. Kağan, kutsal bir dini figürdü ve halktan izole edilmiş bir yaşam sürerdi. Hazarlar, kağanı imparatorluğa iyi şans getirdiğine inanırlardı. Hazar kağanları, geleneksel kanunlarını (töre) kağanlığın anayasası olarak uygularlardı. Hazar kağanlığı, yedinci yüzyıl ortalarında, karizmatik bir kağan tarafından kuruldu. Kağanlık babadan oğula geçerdi ve kağanların Asena soyundan geldiğine inanılırdı. Aynı şekilde, Doğu Türk İmparatorluğu Hsinug-nu ve Batı Türk İmparatorluğu kağanları da Asena soyuna mensuplardı. Hem batı Türklerinde hem de Hazarlarda, tuhaf bir “kağan katletme” âdeti vardı. Brook’un Arap tarihçi Al-İstakhri’den

²⁵⁸Golden, *a.g.e.*, s.119.

²⁵⁹Akdes N. Kurat, *Doğu Avrupa Türk Devletleri*, Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara,1976, s.744.

²⁶⁰Koçak, *a.g.e.*, s.28.

²⁶¹ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. Reşat U, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1999, s.180.

aktardığı bilgilere göre, Kağan göreve başladıktan sonra, yaşayacağı süre için bir limit belirlenirdi.²⁶² Bu hükümdarlık süresi ile ilgili sözleri duyanlar ise sözlerin gaipten (ruhlar âlemi) geldiğini kabul ederdi.²⁶³ Diğer tarafta İbn Fadlan, kağanların iktidarda kalması için tanınan ve fazla sürenin ne kadar alacağını da tam olarak söylüyor. Bir kağan, en azından kırk yıl süre tahtta kalmışsa, mahiyetindekiler ve tebaası yaşlıktan dolayı muhakeme yeteneğinin bozulmuş olacağını düşünürlerdi ve bunun sonucunda da kağan katledilirdi.²⁶⁴

Aynı olayı İbn Havkal çok farklı anlatmaktadır. İbn Havkal'a göre, Melik ölünce Hakan, Melik olacak kimseyi çağırıp, melikliğin hukukundan ve görevinin ağırlığından bahseder, görevi layığı ile yapamazsa başına gelecekleri anlatır. Çoğu zaman bunları duyan kimse meliklikten vazgeçer. Eğer biri Melik olmak isterse Hakan ona kaç yıl Melik olmak istediğini sorar, Melik olduktan sonra verdiği rakamdan fazla yaşarsa sürenin dolmasından sonra Melik hemen öldürülür.²⁶⁵

Birbiri ile çelişir gibi görünen yukarıdaki nakiller, çifte yönetim sisteminin başlangıç dönemi ile daha sonraki dönemlerde meydana gelen değişiklikler ile açıklamak mümkündür.²⁶⁶

İbni Havkal'ın anlattıklarını destekleyen bir başka çalışmada da "Devletin iktidarı büyük kağanın naibi kağan, bey (melik)in elinde idi. Bu naip büyük kağan tarafından seçilir, her an değiştirilebilir ve idam edilebilirdi" şeklinde yer almaktaydı.²⁶⁷

Hazarların Museviliği kabul ettikten sonra da kralları katletme geleneğini uygulayıp uygulamadıklarını bilmiyoruz. Eğer bu geleneği uygulamaktan vazgeçmişlerse, Arap yazarlar, geçmişi şimdiki zamanla karıştırmışlar demektir ki, bu da sık sık yaptıkları bir şeydir. Gezinler notlarını, raporlarını derlediklerinde anlatılan olayları şimdiki zamana yorma âdetini bir türlü bırakamazlar. Fakat gerçek ne olursa olsun, krala, sonunda öldürülse de öldürülme de, tanrısal bir güç verildiği ortadadır.

Daha önce, krala büyük saygı gösterildiğini, ama kendisinin yalnız başına yaşadığını, halkıyla ilişkisi olmadığını, ancak büyük bir törenle gömülmesi esnasında onlarla yeniden bir araya geldiğini görmüştük. Bir başka kaynakta Hazarların

²⁶² Brook, *a.g.e.*, s.113,114.

²⁶³ Koçak, *a.g.e.*, s.13.

²⁶⁴ Fadlan, *a.g.e.*, s.113,114.

²⁶⁵ Şeşen, *a.g.e.*, s.266.

²⁶⁶ Kuzgun, *a.g.e.*, s.111,112.

²⁶⁷ Baştav, *a.g.e.*, s.468.

Tanrı'ya insan kurban etme geleneğinin olduğu mevcuttur. “Krallık dönemleri sonunda kralların da törenle öldürülmesi, bu geleneğin bir parçası olsa gerektir²⁶⁸ diyerek insan kurban etme geleneği ile kral öldürme geleneği arasında kuvvetli bir bağın olduğunu söylemektedir.

Brook'un Al-İstakhri'den aktardığı senaryo da, Batı Türklerinin uygulamasının neredeyse aynısıydı. Batı Türkleri, yeni kağanı göreve başlarken keçeden yapılmış bir halı ile taşırlar ve dokuz kez döndürürlerdi. Sonra kağan ata biner ve gezinmeye başlardı; fakat bu sırada soylular ipek bir eşarpla boğazını kısar ve ne kadar süreyle hüküm süreceğini sorarlardı. Kağan neredeyse boğulmak üzere olduğu için, bu soruya anlaşılır bir cevap veremezdi. Bu yüzden soylular kağanın mırıldanmalarını yorumlayarak, çıkardıkları sonuca kağanın ne kadar süreyle tahtta kalacağını belirlerdi. Görünüşe göre Hazarlar bu eski Türk geleneğini, Judaizmi (Musevilerin dinsel inanç ve ilkeleri, Yahudilik) kabul ettikten sonra bile unutmamışlardı.²⁶⁹ Hatta keçeyi dört taraftan tutan beyler, hükümdarı havaya kaldırarak, onun, Gök Tengri ile temasını kurarlardı. Daha sonraları bu “hanlama” veya “han kaldırma” töreni olarak isimlendirildi. Hükümdarın keçe üzerinde döndürülmesi esnasında devlet adamları her dönüşte saygı ile eğilirdi. Devlet adamlarının eğilmeleri, hükümdara itaat ve bağlılık göstergesi idi.²⁷⁰ Buradan yola çıkarak Kağanlarını gören Hazarların hemen eğilmeleri, ona secde edercesine saygı göstermeleri bu uygulamadan geliyor olsa gerek. Bu törenin ilk örneklerini Göktürklerde görmekteyiz. Bu ritüelin Hazarlara Göktürklerden geçtiği ortadadır.

Hakanın sarayında geniş bir haremi vardır. Mevcut geleneğe göre 25 hanımı vardır ve bunlar vassal hükümdarların isteyerek veya istemeyerek hareme gönderdikleri kızlardır. Bunlardan başka her biri ayrı odada kalana ve yine her biri için özel bir hadım tayin edilmiş bulunan odalığı vardır.²⁷¹

Dunlop'un Gratz'den verdiği bilgiler içerisinde vassal devletler konusunda Eldad'ın Constantinople'yi ziyaret ettiğini ve İdil Hazarları hakkında burada bilgi edindiğini söylüyor. Bilindiği üzere Eldad anlatısında Simeon ve Manasse oymağının yaşadığı yer olarak Hazaristan'a atıfta bulunmaktadır.

Söylediklerine göre Hazarların sayıları oldukça kalabalıktır ve vergiye tabii

²⁶⁸ Kuzgun, *a.g.e.*, s.113.

²⁶⁹ Brook, *a.g.e.*, s.113,114.

²⁷⁰ Koçak, *a.g.e.*, s.13.

²⁷¹ Aptamohob, *a.g.e.*, s.410.

kıldıkları krallık sayısı 28'i bulmaktadır²⁷² şeklinde kayıtlarda mevcuttur.

Göçebe imparatorluklarında hükümdar karısının unvanı kutun (qa-tun)'dur. Bu kelimenin menşei ve etimolojisi hakkındaki fikirler de değişiktir.²⁷³ Birçoklarına göre kağan veya kan kelimesiyle alakalı bu kelime, Bang ve Barhould'a göre Soğdca'dır.²⁷⁴ Kağan kelimesinin olduğu gibi, bununda menşei etimolojisi tespit edemiyoruz. Bununla beraber kayan-kan, kayatun-katun asli çift şekillerinin birbirleriyle münasebeti aşikârdır.

Katun unvanını alabilmek için kağan ile evlenmek kati değildir; bu unvan hükümdar tarafından ayrıca verilir ve buna nail olan kadının, diğer karıları arasında üstünlük ve imtiyazına delalet ederdi. Mamafih bir kağanın birden ziyade karısının bu unvanı aldığı da vakidir. Bazı tabi reislerin karılarına katun denilirdi.

Asyalı göçebeler arasında, diğer şehirlî kavimlerininkine nazaran, kadınların daha yüksek içtimai bir mevkiisi vardır. Katun, kağanla müsavi bir ihtirma mazhar olmaktadır. Yine nadir hallerde hükümdarın yanında karısı veya ailesinin sair bir azası idareye iştirak eder. Lakin bunlar nadir hallerdir ve bunlara dayanarak hükümdar zevcesinin veya kadın azasının hâkimiyette esaslı bir mevki olduğu söylenemez.²⁷⁵ Örneğin, Hazar Kağanın karısına Hatun denir.²⁷⁶ 730/731'de Hazarlar, müteveffa hanın anası "Parsbit" tarafından yönetiliyordu. Hazar ordusunun başında bulunan ve Azerbaycan'a giden "Hakan Oğlu" Barcil'in galiba tahta geçme hakkı yoktu. Bununla birlikte o, müteveffa hakanın ya kardeşi, ya da oğluydu ve her iki durumda da "Hakanın oğlu" (prens, Türklerde Şad) unvanı alabilirdi. Hazar devletinin başında müteveffa hakanın anasının bulunmasından veliaht prensin henüz çocuk yaşta olduğu ve Parsbit'in naibe rolü oynadığı neticesi çıkarılabilir. Eğer bu doğruysa, o halde hakanın varisi sıfatıyla yaşça kendinden sonraki en büyük kardeşin tahta geçme hakkı bulunduğu Altay Türkleri'nden farklı olarak, Hazarlar'da hakanın kardeşi değil, genç hanın amcasıydı.²⁷⁷

Kroniklerde geçen, "Hazar Kağanının oğlu Barjik'i öldürdü ve kağanı yaraladı." Bir başka rivayete göreyse, daha önce "kağan ölmüş ve ülke yönetimini

²⁷² Dunlop, *a.g.e.*, s.141.

²⁷³ Laszlo, *a.g.m.*, s.482,483.

²⁷⁴ Barthold., *a.g.e.*, s.33.

²⁷⁵ Laszlo, *a.g.m.*, s.482,483.

²⁷⁶ Brook. *a.g.e.*, s.114.

²⁷⁷ Aptamohob, *a.g.e.*, s.217.

anası Parsbit üstlenmişti”²⁷⁸ bilgilerin ışığında Hatun’un ya da kağan annesinin devlet yönetimini bazı zamanlarda üstlendiğini görüyoruz. Bu da Hazar devlet yönetiminde kadının var olduğunu bizlere kanıtlamaktadır.

Bununla birlikte, İbn-Fadlan, kağanın hepsi de kral kızlarından seçilmiş olan yirmi beş karısının oluşturduğu bir haremi ve en güzel köle kızlardan da atmış tane metresi (cariyesi) olduğunu iddia eder.²⁷⁹ Kağanın kadınları ve odalıkları ile temasları da bir takım merasimlere bağlı bulunuyordu.²⁸⁰

Hür ve cariye olan bu kadınlardan her birinin ayrı bir köşkü, sac ağacıyla kaplı bir çadırı vardı. Her kubbeli çadırın etrafında başka bir adi çadır vardır. Bunlardan başka her cariyenin muhafızlığını yapan bir hadım bulunurdu. Hakan, bu cariyelerden biri ile cinsi münasebette bulunmak isterse, onun muhafızlığını yapan hadıma haber gönderirdi. Göz açıp kapayınca kadar hadım, cariyeyi Hakan’ın döşegine getirirdi. Kubbeli çadırın kapısı önünde bekler. Hakan işini bitirince, cariyenin elinden tutup hemen acele olarak kubbeli çadırına götürürdü.²⁸¹

Ancak, İbn-Fadlan’ın devrinde (920’lerin başlarında) kağan Judaistti ve Yahudilerin geleneğinde çok eşliliğe yer olmadığı için, harem hikâyesini, muhtemelen tarihçinin kendisi uydurdu. Tarihçiler, yirmi beş sayısının, Eldad ben Mahali ha-Dani ve Elchanan ben Joseph’in kayıtlarındaki Hazarlar ile ilgili bölümlerde de göze çarptığına dikkat çekiyorlar. Diğer bir deyişle, kağanın yirmi beş karısı, sembolik olarak Hazar egemenliği altındaki yirmi beş ulusu ve krallığı temsil ediyordu.²⁸²

Hakanların naipleri çok vakit Harizmlilerden idi. Harizmlilere “Hvalis” ve “Hotis” denilirdi.²⁸³ Bu uygulamanın ne zamanda itibaren devam ettiğini bilememekteyiz, ancak Harezmliler Müslümanların, Hazar devlet yönetiminde “hakan naibliği”ne kadar geldiklerini görmemiz, onların Hazarya’da ki konumu ve önemi hakkında bize sağlam bilgiler vermekteydi.

İstahri’ye göre, hakana saygı gösterme geleneği sadece Hazarlar arasında değil, ona duydukları saygıdan dolayı Hazarlar’a savaş açmaya karar veremeyen

²⁷⁸ Tektaş, *a.g.e.*, s.137.

²⁷⁹ Fadlan, *a.g.e.*, s.81.

²⁸⁰ Baştav, *a.g.e.*, s.469.

²⁸¹ Fadlan, *a.g.e.*, s.171,172.

²⁸² Brook, *a.g.e.*, s.114.

²⁸³ Togan, *a.g.e.*, s.407.

komşu halklar arasında da yaygındı. Düşmandan herhangi bir ciddi saldırı söz konusu olduğunda, bizzat hakan kendini gösteriyor ve yazarın belirttiğine göre Türklerden veya komşu “kâfir” haklardan onu görenler derhal geri dönüp kaçıyorlardı.²⁸⁴

Hazarlar, gördükleri bolluk bereketi hakanın kişiliğine bağlıyor; başlarına gelen bir felaketi ise onun tanrısal gücünün zayıflamasına yoruyorlardı. Mesudi, Hazar topraklarında herhangi bir kuraklık veya başka bir felaket yaşanır yahut savaşta yenilgi alınır, kara halkın ve beylerin hemen melike müracaat ederek, “Biz, başımıza gelen bu felaketi hakana bağlıyoruz, onun varlığı bize yaramıyor; ya onu öldür, ya da bize ver, biz öldürelim!” dediklerini belirtmektedir.²⁸⁵ Kral (Beg), kağanı, avama ve soylulara teslim eder ve onu öldürürler, bazen (Beg), onu intihara zorlar, kimi zaman da merhamet ederek ve cezalandırılmasını gerektirecek hiçbir suç işlemediğini söyleyerek, onu savunur.²⁸⁶ Ancak, bazen hakanı koruyor ve yaşanan felaketten dolayı onu suçlayanları huzurundan kovuyordu.²⁸⁷ “İşte o sıralarda Hazarların âdeti böyleydi. Bu adet eskiden de var mıydı, yoksa yeni mi çıktı bilmiyorum. Yalnız hakan daima Hazarların ileri gelen bir ailesinden çıkar. Sanırım melik onlarda eskidir. Valla hu a’lem” diyen İbn Mesudi konuya açıklık getirmektedir.²⁸⁸

Ama ne var ki, gerek ilkel, gerek yarı ilkel toplumlarda, yöneticiyi süresi sonunda öldürmek pek yaygın bir gelenektir. Koesther’in Frazer’a dayanarak verdiği bilgiler ışığında Frazer, çalışmasında kralların tanrısallığı ile belirli bir süre sonunda kral öldürme zorunluluğu (kutsal bir zorunluluk) arasındaki ilişkiye büyük önem vermektedir. Bu, belki de, kralın canlılığı artık azalmış olduğu için, tanrısal gücün kendine daha genç atak bir beden bulacağı düşüncesine dayanmaktadır.²⁸⁹

Hakan, daima, üyeleri X. yüzyıl da servetiyle şöhret yapmamış aynı ve meşhur bir aileden seçiliyordu.²⁹⁰ Yani hakan olmak için belirli bir hakan sülalesinden olmak gerekiyordu. Daha sonra ise bu kurala Musevi olmak şartı da eklendi.²⁹¹ Ama bu şartın tam olarak ne zaman eklendiği, uygulamaya konulduğu bilinmemektedir.

²⁸⁴ Şeşen, *a.g.e.*, s.33.

²⁸⁵ Mesudi, *a.g.e.*, s. 210.

²⁸⁶ Golden, *age.*, s.118,119

²⁸⁷ Aptamohob, *a.g.e.*, s. 410.

²⁸⁸ İbn Mesudi, *Muruc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, Selenge Çev. Ahsen B, Yayınları, İstanbul 2004, s.72.

²⁸⁹ Koesther, *a.g.e.*, s.54.

²⁹⁰ Aptamohob, *a.g.e.*, s. 411.

²⁹¹ Yücel, *a.g.e.*, s.456.

İstahri, İtil pazarında ekmek satan ve hakkında hakanın ölümünden sonra onun yerine en yakın aday olduğundan bahsedilen bir delikanlıyı gördüğünü, ancak ailesi Müslüman olduğu için onun bu hakkını kaybettiğini ve hakanın ancak Yahudi olabileceğini kaydediyordu.²⁹²

Arthur Koesther bu konuya eleştirel bir açıdan bakarak değerlendiriyor ve ekliyor. Çarşıda ekmek ya da diğer ufak tefek eşya ticaretle uğraşan yetenekli gencin hikâyesi, tıpkı Harun el Reşid masallarını anımsatıyordu. Eğer bu genç, sırf Yahudilerin giyebileceği altın tacın varisi ise niçin fakir bir Müslüman olarak yetiştirilmektedir? Bu hikâyeye mutlaka bir anlam kazandırmak istiyorsak, kağanın gerçekte kişiliğinin değerine göre, ama “hanedan ailesinden” ya da “soylular arasından” seçildiğini kabul etmemiz gerekir.²⁹³

İstahri'nin tuttuğu kayıtlar oldukça faklı ve de ilginçtir. Keza eski Türklerdeki veraset sistemi, tahta çıkış uygulamaları düşünüldüğünde Hazarlar sanki bu veraset sisteminin dışında kalmış ya da bunun dışında farklı bir uygulamayı benimsediler. Eski Türklerde hanedan mensuplarının saray dışında ya da halk arasında yaşaması şekline rastlanmaz. Ayrıca İstahri'nin bilgilerine göre Yahudi olmayanlar, tahtta hak iddia edemiyor, yine hanedan üyelerinin hepsinin Yahudiliği benimsediği de bu bilgiye göre yanlış oluyor. ‘Servetiyle şöhret yapmamış aynı evden, meşhur aileden seçiliyordu’ tanımlaması üzerinde durmaya şayandır. Bizim düşüncelerimiz böyle idi.

Zengin ve şöhretli olmayan derken mütevazı bir hayat süren, belki de bir ‘Kam’ adayını kastediyordu. Yine meşhur aile tabiri de ‘Aşına’ sülalesini kastetse gerekti. Bu değerlendirmeler Hazar devlet yönetim ve yapısını anlama ve gün ışığına çıkarda önem taşımaktadır.

Kağan katletme uygulaması da Hazar yönetiminde göze çarpan önemli uygulamalardan birisidir. Al-İstahri kağanın tahtta kalma süresini net olarak söylemezken İbn Fadlan bu sayıyı netleştirerek kırk yıl olarak söylüyordu. Burada önemli olan unsur kaç yıl olduğun değil kağanın neden doğal yollarla ölmesi beklenmeden belli bir hüküm sürme süresi belirlendiğidir. Burada kannımızca millete hizmet âdeti öne çıkmaktadır.²⁹⁴

Bunak, kocamış, yaşlı ve hüküm sürme ehliyetini kaybeden hükümdarla ülke

²⁹² Şeşen, *a.g.e.*, s. 266.

²⁹³ Koesther, *a.g.e.*, s.57.

²⁹⁴ Brook, *a.g.e.*, s.134.

yönetimini zora sokmaktansa tahtta kalma süresini sınırlandırarak bu olumsuz sonuçtan kurtulmuş olunuyordu.

Kağanlık cülus töreni ve kağan katletme uygulamasını gördüğümüz Hazarlar da hiç taht mücadelelerini tanık olmuyoruz. Ancak taht kavgaları hususunda kaynakların bu kadar sessiz olması akla iki tahmini getiriyor. Ya Hazarlar veraset sistemini mükemmel bir şekilde uyguluyorlardı ve taht kavgalarına meydan vermiyorlardı, ya da bu güne kadar yapılan çalışmalar bu konuyu aydınlatamadı.

Son olarak elimizdeki kronikler ışığında Hazar Kağanları isim listesini burada vereceğiz:

Ziebil (Tong Yabghu), Batı Türk İmparatorluğu'ndan, 618-630.

Irbis (?), Hazar Hakanlığı'nın kurucusu, yaklaşık olarak 650 ya da 652 yılı.

Busir (Ibosir-Glavan), yaklaşık olarak 703 ya da 704 yılı.

?, İslam'ı kabul eden ilk kağan, yaklaşık olarak 737 yılı.

Baghatur, yaklaşık olarak 760 yılı.

Xan-tuvan (Dyggvi), tahminen 830'lu yıllar.

Zacharias, yaklaşık olarak 862.

?, İslam'ı kabul eden ikinci kağan, yaklaşık olarak 960'lar.

Georgius Tzul, ?-1016.²⁹⁵

Bu listedeki isimler ilim dünyasınca çeşitli tartışmalara sebebiyet verdi. Listenin bazı yerlerinde belirsizlikler mevcuttu. Kaynaklar kağan listesi hakkında oldukça yetersiz kalmaktadır. Konuyu değerlendirirken bütün ihtimalleri göz önünde bulundurarak bir sonuca varmak ilmi olarak önem arz etmektedir.

---

²⁹⁵Brook, *a.g.e.*, s.134.

2.2.2.2. Hakan Bek (Melik- İša- Kral)

Hazarlarda “İkili Üst Yönetim” adlandırmasını temel alacak olursak Hazarların yönetim sistemi içerisinde Kağan’dan sonra ikinci adam ‘Hakan Bek’²⁹⁶, ‘İkinci Hakan’, ‘Bilge Vezir’ dir.²⁹⁷ Onların dilinde hükümdara ‘bek’ yahut ‘bak’ denir.²⁹⁸ Farklı kaynaklar farklı isimlendirmeler yaptı bu önemli devlet yönetim mevki için. Ayrıca ikinci önemli husus da bu sistemin ne zaman ve nasıl uygulanmaya başladığı yönündeki farklı düşüncelerdi.

Biz çalışmamıza konumuz bağlamında hepsine yer vermeye çalıştık ve arkasından bir mukayese yoluna gittik ve bir değerlendirme yaptık.

Bu teşkilatın en bariz ciheti “çifte krallık” sistemi yani devlet reisi olan hakanın bizzat idare işlerine karışmayıp, ancak devleti temsil eden sembolik bir rol oynamakla iktifa etmesi, asıl iktidarın onun naibi olan, fakat hakan tarafından her an değiştirilebilen ve idam edilebilen hakan bek (diğer Türklerde: kağantaş yahut yugruş)’in elinde bulunmasıdır.²⁹⁹ Arap yazarlar, Hazarlar da üst yönetimin oldukça tuhaf bir yapısı olduğunu müttetikken kaydetmektedirler. En başta, aşırı şekilde saygı duyulan, fakat hiçbir yetkiye sahip olmayan hakan durmaktadır. O, sadece nominal devlet başkanıdır, gerçek iktidar ise melikin elindedir. Meliki, kimi yazarlar “ilk” (birinci), kimileri Türker’deki ‘şad’ veya ‘bek’ e tekâmül eden “ışa” veya “bek” kimileri “melik”-hükümdar veya “melik-i hazar”, kimileri de devletin en tepesinde bulunan kişiye verilen unvanla, yani kağan-bek yahut tarhan-kağan ad ve unvanlarıyla zikretmektedirler.³⁰⁰ Şaban Kuzgun’un Kazvin’e atıfta bulunarak verdiği bilgilere göre, Hazarların kendi dillerinde “Yelik” adını verdikleri büyük bir melikin olduğunu belirtiyor. Yakubi ise birinciye Hakan, ikinciye “Yezid Balas” dendiğini ifade ediyor.³⁰¹

Çin kaynaklarında, Göktürk ve Uygur kağanlıklarında “hükümet”in dokuzar buyruktan oluştuğu kayıtlıdır. Bunlar, 6 dış, 3 iç-buyruktur. Hazar Devleti’nde Macarlar, başlarında her biri kağanlık tarafından tayin edilen birer ‘ür’ bulunan 7

²⁹⁶ Togan, *a.g.e.*, s.406.

²⁹⁷ Kitapçı, *a.g.e.*, s.118.

²⁹⁸ Abdülkadir İnan, “IX. Ve X. Asırlarda İtil ve Bulgar’ın Tarihi Topografisi Meselesine Dair”, Makaleler ve İncelemeler, C.1., *TTKY*, Ankara, 1968., s.563.

²⁹⁹ Togan, *a.g.e.*, s.406.

³⁰⁰ Minorsky, *Hudud al-Alam*, s.451.

³⁰¹ Şaban Kuzgun, *Hazarlar ve Karay Türkleri (Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi)*, Aliç Matbaacılık ‘.Baskı, Ankara 1993., s.109.

kabileden kurulu bir birlik oluşturmaktaydılar úr (< buyruk), bugünkü Macarca'da “bey” anlamıyla yaşamaktadır.

Bu noktada iç ve dış buyruklar üstü yönetici bir buyruk varlığından söz etmek yanlış olmamalı. Kül Tigin Yazıtında kayıtlı buyruk, iç ve dış buyrukların üstü, âmiri olmalıdır.³⁰²

Eski Türklerde siyasi teşkilatmanın başında Kaan bulunuyordu. Onun altında hiyerarşik olarak boy beyleri vardı. Bu beyler hem kendi boylarının yönetiminden sorumlu hem de hakana yönetimde yardımcı olan kişilerdi.³⁰³

Kağan naibine ‘bek’den başka Abşad (ebe şad) veya Tarhan da denirdi. Zeki Velidi Togan’ın ifadesine göre ‘ebe’ veya ‘ebi’ pek eski bir Türk kabile adı idi.³⁰⁴ Şayet önceleri belirli kabileler naip çıkarmakta tanınmışsa, bu isim daha sonra bir mansıp halini aldı.

Kağan ebelerin, Şad, Tarhan ve Yabgu unvanlarını taşıdıkları şüphesizdir.³⁰⁵ Bu ‘bey’ ya da ‘Bek’ isim ve unvanının Türklere has olan üniversal devlet anlayışının desteğiyle eski Türk’te beylik gururunu oluşturuyordu.³⁰⁶ O zaman bu unvanın kökenleri çok eskiye dayanmakla birlikte Hazarlarda şekil değiştirdiği muhakkaktı.

Biz burada yazarın üzerinde durduğu “çifte krallık” adlandırmasını tercih etmiyoruz. Kanımızca bu isimlendirme tamamen yanlıştır. “Çifte Krallık” mefhumu eski Türklerde çok çok farklı bir sistemin sonucudur. Hatta bu çifte krallık meselesi üzerine bir de “çifte krallık nazariyesi” ortaya atıldı. Bu konuyu ayrıntılı olarak ilerleyen bölümlerimizde açıklayacağız. (Bakınız, 2.2.4.2. İkili Üst Yönetim Modeli)

Özellikle burada önce ‘bey’ kelimesinin etimolojik yapısına ve tarihi seyrine kesit şeklinde kısaca değineceğiz.

Türk lehçelerinde değişik şekilleriyle söylenen Bey kelimesi (KökTürk=beg; Uygur=beg; Hazar=beh, peh; Kazar-Kırgız=bi-pi; Özbek=bi veya bei; Türkmen=big ve beg; Osm.=bey vb. umumi olarak şu manalar da :

a-bey(unvan), koca, evli, erkek,

b-efendi,

³⁰² Hatice Şirin User, “Eski Türklerde Bazı Unvanların Yapısı Üzerine”, s.9.

³⁰³ Davut Dursun, *Siyaset ve Toplum*, Emre Yayınları, İstanbul, 1996, s.74.23

³⁰⁴ Togan, *a.g.m.*, s.55.

³⁰⁵ Baştav, *a.g.e.*, s.470.

³⁰⁶ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Tarihi*, Yaykur Açık Yüksek Öğretim Dairesi Yayınları, Ankara 1976 , s.65.

c-şehzade.³⁰⁷ Kitabelerde asiller manasında kullanıldı.³⁰⁸

Aynı konuya L.N. Gumilev, “Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları” isimli kitabının 180.sayfasında şöyle değinmektedir:

“Eskiden beri Açına boyundan gelen ve asla Yahudi dilberleriyle evlenmeyen güçsüz ve iktidarsız hakan ise hiçbir şey ifade etmiyordu. Çünkü devletin asıl yöneticisi “peh”, daha doğrusu melik idi. O ve vezirleri, Yahudi asıllıydılar.”³⁰⁹

K. A. Brook, Omeljan Pritsak’a dayandırarak bazı bilgiler veriyor. Zaman ilerledikçe Hazar kağanının konumu zayıfladı. Omeljan Pritsak’a göre tarihçi el-Ya’qubi dokuzuncu yüzyılda tuttuğu kayıtlarda, kağanın 799 yılına kadar hem en üst düzeydeki yönetici hem de ordu komutanı olduğunu; ancak, 833 yılına gelindiğinde yetkilerini bir diğer yöneticiyle, bek ile paylaştığını yazıyordu. Arap tarihçi Ali al-Mesudi de 943 yılında tuttuğu kayıtlarında, önemli devlet meselelerinde karar veremediği için, kağanın yetkilerinin sınırlandırılmış olduğunu aktarıyor.³¹⁰ Hakanın nüfuzu zayıfladı, üstelik haremın esiri oldu. Bir çeşit “dayordomluk” (saray kâhyalığından ortaya çıkan hükümdar vekilliği) teşekkül edince gerçek iktidar ordu başbuğu İşa’nın eline geçti.³¹¹

Piatigorsky-Sapır’ın Laszlo Rasonyi’yi kaynak göstererek şu bilgileri vermektedir. Gerçekten Laszlo Rasonyi’nin anlattığı gibiyse “saray kâhyalığından” türemeyse bu İşalık ya da Meliklik makamı çok eskilere gitmektedir. Belki de ilk zamanlarda böyle bir unvan ile sarayda ve merkez yönetiminde yer edinen kişiler, zamanla güçlerini artırdılar ve etkili bir konuma yükseldiler. Bazı kaynaklarda beg rütbesinin Hazarlarda kağanlıktan daha eski olduğuna yönelik kayıtlar mevcuttur. Hatta Kral Joseph’in, Hasdai’ye yazdığı cevaba göre kral Joseph krallar soyunu Togarman’ın yedinci oğlu ‘Hazar’a dayandırması da kralların Türk kökenli olduğunu gösteren önemli bir kayıttı.³¹²

Cambridge belgesinde ise Museviliği kabul eden prens, ancak din değiştirdikten sonra Hazar meliki olarak seçilirdi. Onunla birlikte ve aynı anda ülkenin bilge kişilerinden birisi de Hazar dilindeki adıyla kağan olarak seçildi. Bu

³⁰⁷ Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, Pamuk Ofset, İstanbul 1988., s.5.

³⁰⁸ Necati Gültepe, “Eski Türk Devletlerinde Bürokrasi”, *Türkler Ansiklopedisi*, YTY, C.II, s.896.

³⁰⁹ L.N.Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları I*, Çev. Ahsen B, Selenge Yayınları, İstanbul, 2003, s.180.

³¹⁰ Brook, *a.g.e.*, s.117.

³¹¹ Laszlo Rasonyi, *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1983., s.3.

³¹² Piatigorsky-Sapır, *a.g.e.*, s.52.

bilgilerle X. yüzyıl yazarlarının işaret ettikleri gibi, Hazar Devleti'nde, devleti yöneten melikin mi, yoksa onunla birlikte oldukça saygı duyulan, ama gerçekte hiçbir yetkisi olmayan bir kağanın mı en üst merci olduğunu tayin etmek mümkün değildi. Şu halde gözden geçirilen efsanede anlatılanlara inanacak olursak, Hazarlar'da ikili yönetim Museviliğe geçiş döneminde çoktan vardı.³¹³

Bununla birlikte mutlaka kaydetmek gerekir ki, VIII. yüzyılda Hazarlarla ilgili onca bilgi ve malumatlarda hakanın tam iktidara sahip olmadığına işaret eden herhangi bir ima dahi yoktu. Aksine Hazarların o dönemde yaptıkları savaşlar ve kurdukları ilişkilerle ilgili bilgilerde sık sık hakandan söz edilmekte; onun bir başbuğ ve tam salahiyyetli hâkim olduğu gösterilmektedir. Hazarlar'da ikili yönetimin bulunduğu konusyla ilgili bilgiler, yalnızca IX. yüzyıl ait Bizans kaynaklı açıklamalarda yer almaktadır. Aynı konuyla ilgili olarak Arap kaynaklarındaki en erken bilgi, Halife Me'mun'un (813-833) veziri İbni Fadlan'ın Hazarlara elçi olarak gönderildiğinden bahseden Mesudi'de geçmekte ve orada da Hazar melikinın kız kardeşinin melikten yardım isteyen aç Hazarlar'a Tanrı'nın iradesine boyun bükmeleri uyarısında bulunduğu kaydedilmektedir. Aç Hazarlar'ın önce muhtemelen "hatun" un kardeşi "alt melikin kapısına", daha sonra "ali melikin kapısına" yani bizzat hakan olması gereken kişinin sarayına yöneldikleri anlatılmaktadır. Burada da yine karşımıza Hazarlar'da karakteristik devlet yönetim teşkilatı kağan ve bey arasındaki malum emir-komuta ilişkisi şeklinde çıkmaktadır. Açıkça sarayda değil, halk nezdinde de etkili olan "Hatun"un rolüne dikkat çekilmektedir. Nitekim daha önce kadının sadece kabilelerin değil, bizzat Hazar Devleti'nin başına da geçtiği konusunda örnekler verildi.³¹⁴

Hazarlar'da ikili üst yönetimin sadece IX. yüzyıl başlarına doğru görülmesi, elbette kesinlikle ne İncil örneğiyle, ne de Museviliğin kabulüyle ilgilidir, ama acaba Hazar Devleti'ndeki bazı iç süreçlerin bir sonucu olabilir mi? Hazar siyasi yapısında, hakanın yanı başında, hakana sadece saygı değer bir mevki bırakacak şekilde iktidarı tedrici surette tam bir başkumandan veya bey figüründen bahsedilmektedir.³¹⁵

Bu arada, halk tarafından refahın güvencesi olarak görülen eski Asena hanedanının muazzam itibarını sahiplenebilmek için beyin her zaman kağana ihtiyacı vardı. Yöneticilerin meşruiyetini kabul ettirmek için, resmi din bazı pagan

³¹³ Aptamohob, *a.g.e.*, s.275,276.

³¹⁴ Mesudi, *a.g.e.*, s.77.

³¹⁵ Aptamohob, *a.g.e.*, s.275,276.

uygulamalarını kutsal kitap geleneğine dâhil ederek yeniden başlattı; örneğin kağan, şofet yani “yargıç” olarak tanıtıldı.

Kralın kendisi de “cin” adı verilen bir hanedandan gelmek zorundaydı.³¹⁶ Öyle ki, Museviliği kabul eden ilk Hazar kralı “Bulan” döneminde oldu. “Bulan”, ise Türkçe bir kelimedir ve “geyik” anlamına gelmektedir.³¹⁷

Joseph, Obediya’nın dinsel devrimini anlattıktan sonra, Obediya’dan sonra yerine geçen kralları mektubunda saymaktadır:

Onun oğlu Hiskia, onun oğlu Manassaeh, Obediya’nın kardeşi Çanukah, oğlu Isaac, onun oğlu Manasaeh, onun oğlu Nissi, onun oğlu Menahem, onun oğlu Beniamin, onun oğlu Aaron ve ben de kutsal Aaron’un oğlu Joseph’im. Biz hepimiz kral oğullarıyız. Babalarımızın tahtına bir yabancıyı çıkmasına asla izin verilmedi³¹⁸ diyerek hem kralların tek bir soydan geldiğini hem de beklerin hanedanlaştığını belirtmektedir.

Obadya ve onun ‘bek’ unvanı taşıyan torunları Hazar hakanları hanedanına mensup değillerdi. Muhtemelen o, dedeleri Museviliği kabul eden ve herhalde hakanın sarayında itibarlı bir mevkie gelen sülaleye mensup bir Hazar prensiydi. Kanaatimizce Obadya, bu mevkie tevarüs ederek ve Yahudiler’in ve akrabalarının desteğini sağlayarak, devlet yönetiminde tüm ipleri ele geçirmeyi başardı ve hakını kendisine boy sundurmaya muvaffak oldu ki, böylece Obadya’nın dini bütün Hazar yönetiminin de dini haline geldi. Obadya Hazar meliki olmakla birlikte ‘bek’ unvanını da muhafaza etmiş ve onu torunlarına miras bıraktı.³¹⁹

Kağanın göstermelik bir lider konumuna indirildiği onuncu yüzyılda, Hazarya’nın dünyevi devlet meseleleri ile ilgilenen kişi bek idi. İslam Ortaçağ seyyahlarından İbni Fadlan’ın anlattığı kadarıyla, bek her türlü yasak koymaya, cezalandırmaya, affetmeye ve devlet işlerini yürütmeye yetkiliydi. Yine de hiyerarşi de bir unvandan ibaret olan kağanın ardında, ikinci sırada yer alıyordu. Bek, kağanın aksine, sık sık halkın arasına karışırdı.³²⁰ Birçok önemli Hazar bekinin adlarını King Joseph’s Reply (Kral Joseph’in Cevabı) içerisinde listede görebiliyoruz.

³¹⁶ Piatigorsky-Sapır, *a.g.e.*, s.52.

³¹⁷ Orhan Türkdoğan., *Günümüzde Karaman ve Hazar Türkleri.*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık., İstanbul, 2009, s.131.

³¹⁸ Koesther, *a.g.e.*, s.82,83.

³¹⁹ Aptamohob, *a.g.e.*, s.280.

³²⁰ Fadlan, *a.g.e.*, s.81.

Hazar Bekleri (Kralları) isim listesi:

Bulan (Sabriel), yaklaşık olarak 861 yılı.

Obadiah, Bulan'ın torunu, yaklaşık olarak 860'lar.

Hezekiah, obadiah'ın oğlu, dokuzuncu yüzyıl.

Menasheh, Hezekiah'ın oğlu, dokuzuncu yüzyıl.

Hannukah, Obadiah'ın kardeşi, dokuzuncu yüzyıl.

Yitzhak, Hannuka'nın oğlu, dokuzuncu yüzyıl.

Zebulun, dokuzuncu yüzyıl.

II.Menasheh (Moses), Yitzhak'ın oğlu, dokuzuncu yüzyıl sonları.

Nisi, Menasheh'in oğlu, dokuzuncu yüzyıl sonları.

Aaron, dokuzuncu yüzyıl sonları ya da onuncu yüzyıl başları.

Menahem, dokuzuncu yüzyıl sonları ya da onuncu yüzyıl başları.

Benjamin, yaklaşık olarak 920.

II.Aaron, Nisi'nin oğlu, yaklaşık olarak 930'ların sonları.

Joseph, II.Aaron'un oğlu, 930'ların sonlarından yaklaşık 960'a kadar.³²¹

Mektup (Kral Joseph'in Cevabı) inançlar müsabakasının sonucundaki gelişmeleri şu şekilde anlatıyor: Bağdat, Horasan ve Bizans'tan Yahudiler gelmeye başlıyor ve Hazar'da Musevi dini güçleniyor. "Memleketin adamları" bilge birisini hâkim olarak atıyorlar ve Hazar dilinde ona kağan diyorlar: "Ondan sonra ortaya çıkan hâkimler de günümüze kadar" bu şekilde adlandırıldı. Memleket halkı başkomutana da bir Yahudi ismi veriyor-Sabriel- (özgün Hazarca ismi Mektup'ta hiç geçmiyor) ve onu kral yapıyor (varak 1v, 13-19). Bize önceden krallarının olmadığı söylendiğinde, Museviliğe geçiş Hazar devletinde temel bir anayasal reform için bir fırsat teşkil etti. Kral Yusuf, Hasday'a Cevab'ında krallık makamının kökleri üzerinde durmuyordu Sadece, nesiller sonra Hazarların bu ülkeyi fetih ettiklerini, gerçek Tanrı'ya arayan ve rüyasında bir meleğin rehberliğinden sonra inançlar müsabakasını düzenleyip Museviliğe geçen Bulan (veya Bolan) adlı bir kralın "ortaya çıktığını" söylüyordu.³²² Âlimler Bulan'ın Kral Sabriel'in esas adı olduğunda hem fikirler. İbn Fadlan'ın bir kağana tanıdığı tek fazladan güç, savaş meydanından kaçan ve de dâhil ordu komutanlarının emredebilen yüce hâkimin gücüdür.³²³

³²¹ Brook, *a.g.e.*, s.117,134.

³²² Golden vd., *a.g.e.*, s.86-89.

³²³ Fadlan, *a.g.e.*, s.44.

Museviliğe geçişe kağan da dâhil oldu, fakat beg tarafından başlatıldığı için onun gücünü artırdı ve bu makamın irsi hale gelmesine katkı sağladı³²⁴

Benzer devlet teşkilatlarına sahip diğer birçok toplumlarda olduğu gibi Hazarlar'da da görülen ikili yönetim, kesinlikle kadim geleneklerin korunmasıyla ilgili değil, aksine yönetici hanedanların birbirinin yerini almaları sırasında mevcut olan fiili tarihi şartlar içinde ortaya çıkan yeni bir yapılanma şekliydi. Bu iktidar değişimleri sırasında yeni devlet teşkilatı, ilk başlardaki terkiğini çoktan kaybetmiş bulunan eski yapıyı bir kenara itiyordu.

Türk Hakanlığı'nın yıkılışından sonra Hazarlar arasında tutunmayı başaran ve Hazarya'yı bağımsız bir devlet haline getiren Türk hakan hanedanının en başından beri yerli Hazar beylerine (ilteber, bey, tarhan vb.) sırtını dayamak, tabiatıyla devlette onlara imtiyazlı mevkiler vermek zorunda olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir. Bu beyler öylesine güçlü ve itibarlıydılar ki, sonunda içlerinden biri devleti bütünüyle ele geçirmeyi başardı; hakani da, sadece tahtı gasp ettiğini halktan gizlemek ve koca ülkede başkalarının tahtta hak iddiasına kalkışmasının önünü almak için katlandığı bir kukla durumuna düşürdü.³²⁵

Tevrat ve İncil'in başlangıcında olsun, din değiştirme olayının Araplar tarafından alınışında olsun, bu konuda onayı gereken Büyük Prens'den söz edilmemektedir. Bu sözler, Hazar İkili Üst Yönetim Modeli'nin belirgin bir anlatımıdır. Anlaşıldığına göre, büyük Prens'in beg olması gerekmektedir, ama kralın gerçekte beg, Büyük Prens'in kağan olması da o kadar uzak bir olasılık değildi. Üstelik Arap ve Ermeni kaynaklarına göre MS. 731 yılında (yani din değiştirme tarihinden pek az önce) Transkafkasya'yı işgal eden Hazar ordularının komutanı da "Bulkan" adlı biridir.³²⁶Tüm bu bilgiler ışığında Hazarların din değiştirmesi tarihi net değildir. Kimi kaynaklarda 786-809 tarihleri arasına tarihlenirken, kimi kaynaklarda da 9.asrın ikinci yarısına tarihlenmektedir. Eğer bu dönüşümün ilk kralı Bulan ise ikinci tarih daha akla yatkındır. Çünkü hem Mekutp'ta hem de Hudu el-Alam da verilen Hazar kral listesinde Bulan dönemi 860'lara denk düşmektedir. Arap müelliflerin verdiği daha erken tarih belki de Hazarya'da Museviliğin yayılma ya da en azından soylular arasında yayılma tarihi olabilirdi. Şu

³²⁴ Golden vd., *a.g.e.*, s.86-89.

³²⁵ Aptamohob, *a.g.e.*, s.282.

³²⁶ Koesther, *a.g.e.*, s.72,73.

da gerçektir ki bu değişim bir anda, tek seferde olmuş olamaz. Değişim sancılı bir sürecin sonunda gerçekleşti.³²⁷

Hazar devlet yönetiminde Museviliğin izlerini görmek muhtemeldi. İlk belirti kağan olma şartına Museviliğin de ekleniyor olmasıdır. Bir başka belirti ise kağan ve bek arasındaki emirlerin ya da bek ile diğer yöneticiler arasındaki emir uygulamasının Tevrat'a göre, benzerlikler taşıyor olmasıdır. Bu konudaki kaynaklara bir göz atmamız daha yararlı olacaktır.

K. A. Brook'un Saadiah ben Joseph'den verdiği bilgiler ışığında Babil'deki Sura kentinde bulunan Talmudik akademisinin baş hahamı Saadiah ben Joseph, daha çok bilinen adıyla Saadiah Gaon (882-942), Bek'e verilen raporlar hakkındaki ilginç bir geleneğe de yer vermektedir. Bu geleneğe göre; Kutsal kitabımızı yorumlarken, ta ki bu durumların günümüzde de olageldiklerini hatırlayınca dek, bizim için anlaşılması çok güç olan bazı durumlarla karşılaştırdık Bunlardan bir tanesi, uzun zamandan beri beyan ettiğimiz, Musa'nın sonraki vahiy gelinceye kadar, ilk gelen vahiy cevabını aklında tutarak yanıtlaması alışkanlığıdır. Vahiy geldiği zamanlarda, Musa'ya daha önceki vahiy cevaplandırarak gelen vahiy bölmesi izni verilmiyordu. Vahiy bitinceye kadar, beklemesi ve ondan sonra bir önceki vahyin gereklerini yerine getirdiğini anlatması gerekiyordu.³²⁸

Torah'ı okuyanlar, bir vahye verilen cevabın o vahye ait olmadığını görürler. Musa, ikinci vahyin cevabını üçüncü vahiyde vermektedir. Örnek vermek gerekirse "Ve Musa kavmin sözlerini Rabbe götürdü" (Exodus 19:8) : " Ve Rab Musa'ya dedi; ben sana kesif bir bulut içinde geleceğim" (Exodus 19:9) : "Ve Musa kavmin sözlerini Rabbe bildirdi" derken (Exodus 19:9); aynı şekilde Tanrı "İn ve kavme Rabbin sınırı geçmesinler diye tembih et..." dediği zaman Musa'nın cevabı; "Kavm Sina Dağı'na çıkamaz..."(Exodus 19:23) olmuştu: fakat bu cevap daha önceki vahyin bir cevabı idi. "Ve etrafta kavme sınır koyup diyeceksin: sakın dağa çıkmayın..." (Exodus 19:12)³²⁹

Torah cüzü (parasha) Wa Yishma 'Yethro hakkında yaptığımız tefsirle ilgili olmasına karşın, bunu Hazar Krallığı'nın bir âdeti olduğunun farkına varıncaya kadar, kralların bir uygulaması olduğu aklımıza gelmedi. Eğer bir kral (melik) bir prence ya da bir komutana yerine getirmesi için bir emir verirse, emri verdiği kişi bu

³²⁷ Brook, *a.g.e.* s.117-120

³²⁸ Brook, *a.g.e.* s.117-120

³²⁹ Brook, *a.g.e.* s.117-120.

emri yerine getirdikten sonra kralın karşısına çıkarak; “Kralım emrinizi yerine getirdim” demez. Bunun yerine diğer bir emir verilinceye kadar bekler ve aldığı bu yeni emri (ikinci emri) yerine getirdikten sonra tekrar huzura çıkar ve “İlk vermiş olduğunuz emri yerine getirdim kralım” derdi. Bek aralık ayından nisana kadar başkentte oturur ve Hannuka ve Pesach’ı burada kutlardı. Yılın geri kalan aylarını ise bozkırlarda geçirirdi.³³⁰

Saygı kurallarına gelince; bek kağan ile karşılaştırılınca en azından sembolik olarak İbn-Fadlan’ın kayıtlarında da belirttiği gibi ikinci derecede gelirdi; Bek büyük bir hürmet ve itaat göstererek, her gün tevazu ile kağanın huzuruna çıkardı. Kağanın yanına mutlaka yalın ayak ve elince bir parça çıra ile girerdi. Kağanı selamladıktan sonra, tahta kağanın sağ tarafına otururdu.³³¹ Burada kağanlık makamının sembolik anlamı çok açık bir şekilde gözükmetedir.³³² Eski Türklerde siyasal hayat bozkırlarda başlamıştır hayat tarzı insanın bütün düşünce ve uygulamalarını etkilediği gibi devlet anlayışını da etkiledi. Başka bir deyişle devlet anlayışı insanların içinde yaşadığı şartlara göre şekillenmekteydi.³³³ Göktürklerde din bakımından halk ile devleti yönetenler arasında büyük ayrılıklar yoktur. Fakat zamanla Uzakdoğu ve Önasya dinleri de halk arasında büyük ölçüde yayıldı. Önce Budizm Türk halkının arasına girdi, sonra Sasanilerin etkisiyle Manihaizm ve Zerdüşt dinleri kabul gördü.³³⁴ Bozkır Türklerinin din ve inanışları hakkında çok çeşitli yorumlar yapıldı. Bozkır Türklerinin dini inanışlarını şu noktalarda toplamak mümkün olsa gerek: Tabiat kuvvetlerine inanma, atalara saygı, gök-tanrı dini, diğer dinler ve İslamiyet.³³⁵

Dezsö Pais, odun ritüelini, güneş kültüne tapınma ile ilişkilendirir. Kök Türkler ve Kuzey Kafkasya Hunları arasında bu tip tapınma biçimlerinin³³⁶ olduğunu söylüyordu. Bu ritüeli “güneş kültü” olarak vermekten ziyade biz “ateş ve ocak kültü” olarak adlandırıyoruz. Neden böyle bir adlandırmayı seçtiğimiz aşağıda görülecektir.

Burada konuya devam etmeden önce bir ayrıntıya değineceğiz. O da bekin, hakanın yanına yalın ayak ve bir adet yanan çıra ile gelmesidir. Vardığımız sonuca

³³⁰ Brook, *a.g.e.* s.117-120.

³³¹ Fadlan, *a.g.e.* s.122.

³³² Golden, *a.g.e.* s.117.

³³³ Kemal Göde, *Türk-İslam Kültür ve Medeniyet Tarihi*, Erciyes Üniversitesi Yayınları 38, Kayseri 1992, s.201.

³³⁴ Niyazi, *a.g.e.*, S.190.

³³⁵ Kafesoğlu, *a.g.e.*, S.289.

³³⁶ Golden, *a.g.e.*, s.117.

göre bekin, hakanın huzuruna yalın ayak çıkması, onun makam ve mevkilerini bir tarafa bırakarak, hakana hatta aynı zamanda Kam'a (kesin olmamakla birlikte) bütün teslimiyeti ile huzura çıkmaktır. Diğer husus ile bekin, hakanın huzuruna yine yanan bir çıra ile çıkmasıdır.

Her ne kadar kağanlığın resmi dini Musevilik inanç ve itikatları olsa da yönetimde eski Şamani özelliklerin korunduğunu görmekteyiz.³³⁷

Eski Türklerde İrani tesir ile "ateş kültü" nün olduğu bilmekteyiz. Bu külte göre ateş değerli ve kutsaldır ve aynı zamanda kötülükleri, nazarı ve büyüü yok eden bir özelliğe sahipti.

Ateş Kültü ile ilgi olarak var olan bilgiler kaynaklarda şöyle geçmektedir:

İlk insanlar meyve ve otlarla beslendikleri için ateşe ihtiyaçları yoktu. Tanrı onlara et yemeklerini emir ettikten sonra ateşe hâsıl oldu. Ülgen, gökten biri kara, biri ak iki, taş getirdi. Kuru otları avucunda ezerek bir taşın üzerine koyup diğeriyle vurdu, otlar ateş aldı, Ülgen böylece ilk defa ateş yakılmasını insanlara öğretip "bu ateş atamın kudretinden taş düşmüş ateştir" dedi. Bundan dolayıdır ki Altaylılar da ve Yakutlar da ancak çakmak taşından elde edilen ateş kutlu sayılmaktadır. Kuzey Altaylar da bulunan oymaklar da güvey ve gelin gerdeklerinde ilk defa yaktıkları ateşi çakmak taşıyla yakmaları gerektir. Üç gece ve gündüz bu ateşin yanında bulunurlar. Yakut Şamanistleri ayin ve tören için kullandıkları ateşi çakmak ateşiyle elde ederler ve bu ateşe " ayi out (yani mukaddes ateş) derler; kibritle yakılan ateş ise "nüça out" (yani Rus ateşi) tesmiye olunur ve ayinlerde kullanılmazdı. Bununla beraber aile ocağında yanan ateş, nasıl yakılırsa yakılsın, kutlu sayılırdı.³³⁸

Altaylılar'ın ateşe karşı söyledikleri dualarda ateşe "güneş ve aydan ayrılmışsın" derler, ateşin gökten Ülgen-tanrı tarafından gönderildiğine inanırlardı. Mübarek sayılan bazı şeylere ve ruhlara karşı "küfür" sözler sarf edilirse de ateş hakkında böyle şey söylenemezdi. Ateşi su ile söndürmek, ateşe tükürmek, ateşle oynamak kesin olarak yasaktır.³³⁹ Kaynaklara göre Hazarlar tek Tanrı'ya inanmaktaydılar. Eski Türk Tanrısı 'Tengri Han' a tapmak eski bir anane olarak yaşamaktaydı.³⁴⁰ Ayrıca, bunun toprağın, suyun ve ateşin temizliği il ilgili olduğu

³³⁷ Afet İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK Yayınları, Ankara, 1972, s.66-69.

³³⁸ İnan, *a.g.e.*, s.66-69.

³³⁹ İnan, *a.g.e.*, s.66-69.

³⁴⁰ Zajackovskiy, A., "Hazar Kültürü ve Varisleri", Çev. Çağatay B, *TTKY*, Ankara, 1963, C.XXVII, S.105-108, s.479.

kabul edilirdi. Sonuncu adet, Zerdüştlük ile ilgili olarak çok yaygındı.³⁴¹

Gök-tanrı dininin din adamalarına ‘Kam’ denirdi. Tapınaklarına da ‘tankgrilik’ adı verilirdi. Kam, tabiatüstü kuvvetlerle temasa geçebilen insanlardı. Kendilerine göre birtakım usullerle transa geçerler, normal insanların görüp işitmediği şeylerden haber verirlerdi.

Daha çok büyücü görünümünde olan kamlar ruhlar âlemine girer gelecekte haber verir ve hastaları iyileştirebilirlerdi.³⁴²Örneğin Türk inanç sisteminde Tuğ, bir tören veya tapınma aletidir. Kamların Tuğ, bir asa veya sopa üzerine bağlanmış at kıllarından oluşurdu.

Bu sopa, aynı zamanda ‘kamlık rütbesi’ idi.³⁴³Ateşe bakıp kehanet etmek Türkler de çok eski bir görenektir. Afet İnan ‘ın verdiği bilgilere göre, eski Arap müelliflerinden biri Türkler’in ateşle kehanetlerine dair şu malumatı vermektedir: “Türkler’in büyük hükümdarlarının muayyen bir günü vardır ki, o gün kendisi için büyük bir ateş yakılır. Bu ateşe kurban sunulur ve dualar okunurdu. Bu ateşin üzerinde büyük alevler yükselirdi. Bu alev yeşilimsi renkte olursa bereketli yağmur ve iyi mahsul olacaktır; kırmızı renkte olursa savaş olacaktır; sarı olursa hastalık ve salgın olacaktır; siyah olursa hükümdarın ölümüne yahut uzak yolculuğu gösterirdi. Şamanistler’in ateş her şeyi temizler, kötü ruhları kovardı.³⁴⁴ Kafeoğlu’nun, 7. asır Bizans tarihçisi Th. Simocattes’i kaynak göstererek verdiği bilgilerde, Göktürkler’in kutsal saydıkları ateşe, suya, toprağa tazim ettiklerini, fakat yalnız, yerin ve göğün yaratıcı bildikleri Tanrı’ya taptıklarını belirtmektedir.³⁴⁵

Yine aynı konuyla alakalı olarak şu bilgilere yer almaktadır: Zerdüşt dininin bir mezhebine göre, bir insan ölünce, ölünün etleri kemiklerinden sıyrılır ve kemikler ayrı bir kaba konarak gömülürdü. İlim dilince bu kaba ‘osuarium’ denir.³⁴⁶

Bu hususta Manas destanında da geçen bazı Zerdüştlük dini uygulamalarının bazı Türk grupları arasında ve özellikle hanedanlık sülalesi arasında uygulandığı bilinmektedir. Buradan yola çıkarak Hazar kağanların ölümü, defni üzerine çıkarımlarda bulunabiliriz. Örneğin bir Hazar kağanı seferde ölmüş, bulunulan yer başkente uzak olduğu için kağanın etleri kemiklerinden sıyrılarak gömülmektedir.

³⁴¹ Kadirzade, *a.g.e.*, s.101.

³⁴² Kafeoğlu, *Türk Tarihi*, s.48.

³⁴³ Hatice Şirin User, “Eski Türk Çağında Hayvan Tözlerinden Devlet Sembollerine”, TTKY, Ankara 2007, Belleten C.LXXI, S.262, s.844.

³⁴⁴ İnan, *a.g.e.*, s.69-71

³⁴⁵ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.773.

³⁴⁶ Bahattin Ögel, *İslamiyet Öncesi Türk Kültür Tarihi-Orta Asya Kalıntılarının Buluntularına Göre-* TTK Basımevi, Ankara, 1988, s.190.

Yukarıda verilen örnek Türk kavimlerinin hangisinde olduğu kesin olarak belirtilmese de en azından Hazarlardaki uygulamalar ile örtüşmektedir. Bekin, kağanın huzura çıkması da bu ateş kültü ile yakından ilgilidir.³⁴⁷

Bizim düşüncelerimizi destekleyecek bilgiler İbrahim Kafesoğlu'nun Türk Milli Kültürü'nde yer almaktadır. Hazar hanları ve idareci sınıf Musevi dinini kabul ettikleri halde Şamanî inanışları ve defin merasimlerini yine devam ediyordu.

Gök-Türkler ve halefleri yabancıların, beraberlerinde zararlı ruhları getirdiklerine veya sihir yaptıklarına inandıkları için hudutlarda ve hakanların huzuruna girişlerinde kamlar tarafından iki ateş arasından geçirilmek suretiyle bir merasime tabi tutuluyor ve temizleniyorlardı.

Yine Asya Hunlarında ve bazı diğer Türk devletlerinde hükümdarların aynı zamanda baş ruhani (Şaman) olabileceği düşüncesi şüphesiz bir tahminden ibarettir. Buna dair bir delil yoktur³⁴⁸ konuya bu gözle bakmak daha sağlıklı olacaktır. Konumuza kaldığımız yerden devam ediyoruz.

Kağan, Bek'e ölmesini emretme yetkisine sahipti. Bekin konumu kağandan daha aşağıda olduğu için, ihtilafli konularda kağanın beke danıştığı varsayılabilir; fakat konu hakkında son sözü kağan söylerdi. Hazarya'nın tüm devlet yetkililerinin kağanın otoritesini kayıtsız şartsız kabul ettiği ilk dönemlerinde durum böyleydi; ancak, zaman geçtikçe gücü git gide artan bek, dokuzuncu yüzyıl ortalarına doğru kağandan daha güçlü bir konumdaydı. Gerçekten de onuncu yüzyılda Hazarya'da en üst düzeyde karar verme yetkisine sahip olan kişiler-Benjamin, Aaron ve Joseph-birer bekti. Brook'un belirttiğine göre, Schechter Letter, 948-949 yılı dolaylarında, kağanı "yargıç" olarak tanımlar. Bu kağanın artık herhangi bir yasama ya da yürütme yetkisinin kalmadığı onuncu yüzyıl ortalarında, imparatorluktaki en yüksek yargıç olduğuna işaret ediyordu.³⁴⁹

Bekin, Hazar kağanın huzuruna çıkışı seremonisini Türkolog Rus tarihçi M. İ. Artamonov çalışmalarında yer vermektedir. Türkologumuza göre; Hazarların büyük kağanı, melikin sarayından daha yüksek olan sarayında sürekli göz hapsindedir. Dibaçla örtülü altın bir tahtı vardır. Melik, onun huzuruna ancak çıplak ayakla ve elinde selam verdikten sonra yakacağı bir sopa tutarak girebilirdi. Kağanın huzurunda yere kapanır ve yaklaşmasına izin verilinceye kadar belli bir mesafede

³⁴⁷ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.75,314.

³⁴⁸ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.75,314.

³⁴⁹ Brook, *a.g.e.*, s.120.

durur. Melikin dışında haklanın huzuruna Kender-kağan ve çuaşiar (sarayban) girebilirdi. Şemseddin Dimaşki bu ikisi mevki itibariyle melike denk memurlar olduğunu belirtiyordu. Hakan, halka çok nadir –dört ayda bir defa- gösterirdi ve o da ancak kendisini bir mil geriden takip eden ordunun refakatinde. Yolda hakana rastlayanlar, hemen yere kapanmak ve tamamen geçip gidinceye kadar, ‘hakana bakmak olmaz’ inanişıyla başını yerden kaldırmamak zorundadır.³⁵⁰

Böylelikle aynı zamanda kötü niyetlilerin uğursuz bakışlarına veya büyülerine maruz kalmaması için kimsenin ona bakmasına da izin vermiyorlardı.³⁵¹

Hazar kağanın dört ayda bir defa dışarı çıkması, kendini halka göstermesi dikkate şayandır. Bunun altında başka sebepler olsa gerek.

Türkler, her yıl 22 Mart’ta Ulugh-kun (Büyük Gün) dedikleri baharın gelişini kutlardı. Büyük gün, Oshlaq-ay’ı getirirdi. Türklerin bundan başka, her ikisi de Kağan tarafından denetlenen iki önemli törenleri daha vardı: yazın gelişiyile birlikte Tengri’ye adaklar sunarlardı: her Türk, yılda bir kere ata yurduna hacca giderdi.³⁵²

Bu bilgiler ışığında Şamanist Hazar Kağanı’nın (aynı zaman da Kam) dışarı çıkma nedenlerini açıklayabiliriz.

Hazar melik veya “bek”i ülke dâhilinde büyük bir güce sahipti. Savaş veya barışa karar veriyor, orduyu kumanda ediyor, kendisine bağlı prenlere emirler çıkarıyor; haraç ve gümrük vergileri topluyor, yargılıyor, cezalandırıyor, velhasıl devlet içinde tüm yetkileri elinde bulunduruyordu. Yumanadi-Kuleshov’un İslam seyyahlarından İstahri ve İbni Havkal’dan aktardığına göre, Hazarlar’ın melikin açık alanda infaz edilmelerini istememekle birlikte gerekli gördüğü hallerde hayatlarını kaybettiklerini açıklamaktadırlar. Melik, oldukça mutantan bir hayat sürüyordu. Devasa tuğla bir saray da oturuyordu; bir yere giderken iyi silahlı büyük bir birlik tarafından korunuyordu. Baş melikin de kendi sarayı vardı ve ayrı olarak yaşıyordu.³⁵³

Hakan Bek ile ilgili kroniklerde ilginç bir cümleye rastladık. Bu cümle de ; “Aynı şekilde Hazarlara haber verilmişti. Hazarların ‘lanetli kağanın oğlu’ yani Hazar Beg’ine”³⁵⁴ şeklinde idi. Neden böyle bir adlandırmasının yapıldığını başka bir kronikte de geçmediği için bilememekteyiz.

³⁵⁰ Aptamohob, *a.g.e.* s.409,410.

³⁵¹ Yumanadi-Kuleshov, *a.g.m.*, s. 467.

³⁵² Brook, *a.g.e.*, s.204.

³⁵³ Yumanadi-Kuleshov, *a.g.m.*, s. 467.

³⁵⁴ Dunlop, *a.g.e.*, s.63.

Koesther'ın Minorski''ye atıfta bulunarak aktardığı bilgilerde Minorski'nin çalışmasında yer verdiği ve Hudud al-alam adlı eserden aldığı aşağıdaki liste kağan ve bekin nasıl adlandırıldığını ortaya sermektedir:

<u>Müellifin adı:</u>	<u>Kağan:</u>	<u>Bek:</u>
Constantine Prorphy.	Khaqan	Beg
İbni Rusta	Khazar Khaqan	Aysha
Masudi	Khaqan	Melik
İstakhri	Melik Khazar	Khaqan Khazar*
İbni Havkal	Khaqan Khazar	Melik Khazar ya da Beg
Gardezi	Khazar Khaqan	Abshad ³⁵⁵

Hudud al-alam'ı ve diğer kronikleri temel alarak şu sonucu varabiliriz. Aşına sülalesine mensup, hâkimiyet ilahi dayanaklarını bünyesinde barındıran Kağan ve icra erkinin başında bulunan Melik unvanı çeşitli dillerdeki yazım ve okunuş farklılıkları sonucunda bu adlandırmalar ortaya çıktı.

Bey, 839 yılında ilk kez Hazar dış politikasının bir aktörü olarak ortaya çıktı, Kağanlığın iç politikasındaki ağırlığına da 861 yılında şahit olunmaktadır; Kağan'ın otoritesinin ise bir buçuk asır öncesine nazaran açıkça düşüşte olduğu görülmektedir. Bu, Kağan'ın sadece şahsi bir lider olarak değil, aynı zamanda bir kabile "kut"unun kurumsal organı olarak da ölümünü ilan edecek olan uzun süre sürüncemede kaldıktan sonra aşağılayıcı bir şekilde askeri açıdan çökmesinin vuku bulduğu tarihe denk gelmektedir. Anonim Mektup'un tarihsel şeması içinde, Hazaristan'da yaratılan yeni bir hükümdarlık hanedanı, yeni bir dine geçiş ile aynı zamana denk gelmektedir. Peki, Yahudiliğin Hazaristan'a girmesine dair diğer veriler bu kronoloji ile ne kadar uyumludur.³⁵⁶

Hazarların Museviliğe geçişi meselesi uzun bir bilimsel tartışmanın konusudur, ancak burada bunlara ayrıntılı bir şekilde yeniden değinmeye ihtiyaç bulunmamaktadır, günümüzde bu konu çereçevesindeki tartışmalar bir temel sorun üzerinde yoğunlaşmaktadır. Arap tarihçi Mesudi'ye göre, Kağan Yahudiliğe Harun Reşid'in saltanatı sırasında, yani 809 yılından önce geçmektedir³⁵⁷. Oysa "Constantine'nin Hayatı" adlı esere göre ise, kitabın kahramanı 861 yılında Yahudi,

³⁵⁵ Koesther, *a.g.e.*, s.59.

³⁵⁶ Constantine, Zuckerman, "Hazarlarda İkili Yönetimin Kökeni ve Yahudiliğe Geçiş Şartları, Çev. Bülent K., *Tükler Ansiklopedisi*, C.2., YTY, Ankara, 2002., s.481-485.

*Buradaki yöneticilerin sırası karıştırılmış benzemektedir.

³⁵⁷ Şeşen, *a.g.e.*, s.33.

Hıristiyan ve Müslüman pırlerin meşhur bir münazarasına katılmış,-İbranice ve bazı Arapça kaynaklar buradaki diyalogları vermektedir-ancak o tarihte ne Kağan ne de onun halkı Musevi dinine geçtiklerini ilan etmemişlerdir. Bir başka yerde ifade ettiğimiz gibi, Yahudiliğe geçişin iki aşamada olduğuna dair bir eski fikirle -ki bu kesin bir şekilde nazarı dikkate alınmaması gereken bir fikirdir- gayri ciddi bir şekilde oynanmadığı sürece, iki kaynak arasında gizlenemeyecek ve gizlenmemesi gerekecek kadar bariz bir çelişki bulunmaktadır.³⁵⁸

Aşağıda "Consantine'nin Hayatı"nın bir tarihsel belge olarak ne kadar değerli olduğu üzerinde ısrar etmektedir C. Zuckerman.

Bu metnin çekirdeğini Constantin'in Hazar misyonu oluşturmaktadır.³⁵⁹ Tıpkı, o dönemdeki Hazaristan'ın oldukça standart bir raporunu sağlayan Mesudi için olduğu gibi. Kağan'ın Harun Reşid döneminde din değiştirdiği, yazarın şimdi kaybettiği ve tebalara daha ayrıntılı yer ayırdığı diğer çalışmalarına atıflarla, sadece bir yan bilgi olarak ifade edilmekte. Diğer bir deyişle, bu gösterge tarihi bir bağlamdan gelmektedir ve bundan dolayı bir tarihsel eleştiriye maruz kalmamalıdır.³⁶⁰

C. Zuckerman'nın Mesudi'nin veridği bilgileri aktarıyor ve ekliyor, bu din değiştirmenin vuku bulduğu dönemde Hazaristan'ın tarihi hakkındaki önemli kaynaklara ulaşabildiğinden eminiz, fakat (şu an bulunmayan) bu kaynakların Arapça'da var olup olmadığı, Mesudi'nin bu kaynakları bulmak için bir çaba sarf edip sarf etmediği (ya da sadece kendisine ulaşan rivayetleri yazmakla mı yetindiği), ve şunu eklemeye de ben cesaret gösteriyorum ki, referans göstermeden önce daha önceki kitaplarını kontrol edip etmediği (ya da basit bir şekilde alıntı yapıp veya hafızasında kaldığı şekliyle yanlış alıntılıyıp alıntılımadığı) konusunda bir fikrimiz bulunmuyordu.³⁶¹

Mesudi'nin dinlerini değiştirme tarihi olarak gösterdiği tarih ile "Constantin'in Hayatı"nda geçen tarih birbirleriyle çelişmemektedir.³⁶² Daha ileri gidecek olursak, ikincisi o günkü şartları gösteren çok sayıda kitlesel kanıtlar tarafından da desteklenmektedir. 839-841 yılını gösteren Harun Reşid'in saltanatı

³⁵⁸ Zuckerman, *a.g.m.*, s.484.

³⁵⁹ Zuckerman, *a.g.m.*, s.481-485.

³⁶⁰ Şeşen, *a.g.e.*, s.122.

³⁶¹ Zuckerman, *a.g.m.*, s.487.

³⁶² Zuckerman, *a.g.m.*, s.487.

sırasında din değiştirdikleri bilgisine baktığımızda³⁶³, Bizans'ın kale inşaatı için bir Yahudi gücüne yardım etmesini imkânsız görüyoruz. Tersten gidecek olursak, Hazarların din değiştirmesinin, Konstantin'in misyonundan hemen sonra, yani 860'ların başında vuku bulması, I. Basileus'un (867-886) saltanatının başından itibaren başlattığı Bizans Yahudileri'ni Hıristiyanlığa çevirme kampanyasına açıklık getirmektedir. Hazarların Yahudiliğine dair en erken-ilk atıf Stavelotlu Christian'ın Matta üzerine yorumlarında bulunan ve dünyanın sonuna yaklaşıldığına dair bir işaret olarak iki olaydan bahsettiği yerde geçmektedir: Bunlar; Hazarların sünnet olarak "Yahudiliği tamamen " takip etmeleri ve Bulgarların "şimdi vaftiz ediliyor" olmalarıdır. İkinci atıf, bu ifadelerin 860'ların sonlarına ait olduğunu göstermektedir. Hazar Yahudiliği'nin bir Yahudi kaynağına ilk kez yansımaları ise Eldad ha-Dani'de (880) görülmektedir, en erken Arap atıfları ise bu din değişiminin yeni vuku bulduğunu anlatan İbn al-Fakih'de (903) görmekteyiz.³⁶⁴

C. Zuckerman'ın Hazarların 'Museviliğe Geçiş' meselesi terimolojisi başta olmak üzere yanıldığı kanaatindeyiz. Çünkü bu husus ilim dünyasında netlik kazanmamıştır. Zaten araştırmacının görüşünü destekler kesin kanıtlar da ortada bulunmamaktadır.

Bu kanıtlar, Hazarların 800 yılı civarında Yahudiliğe geçtiğini ama olaydan endişe duydukları için sadece Yahudilerden değil en yakın ticaret ortakları olan Araplardan da bunu yaklaşık bir asır boyunca gizlediklerini göstermektedir.³⁶⁵

Bu yüzden, Constantine ve Methodius'un Hazaristan'daki din konusunda yalan söylediklerini ya da onların öğrencilerinin veya öğrencilerinin talebelerinin Methodius'un doğru tasvir ve anlatımlarını bazı antik kaynakları kullanmak suretiyle tahrif ettiklerini ileri sürecektir herhangi bir zemin mevcut değildir. Konstantin'in katıldığı dini münazara da, Arapça ve İbranice kaynaklarda değişik bakış açılarından anlatılmaktadır ve bu kaynaklar, Hazaristan'ı din değiştirmeye hazırlayan böyle bir toplantının sadece bir kez yapıldığından bahsetmektedir. Hazarların Yahudiliğe geçişi tercih etmeleri, bunların geleneksel düşmanı olan Bulgarların 865 yılında ve hem ticaret ortakları hem de rakipleri olan Rusların da 867 yılında Hıristiyanlığa geçmesini tetikledi.³⁶⁶

³⁶³ Şeşen, *a.g.e.*, s.166.

³⁶⁴ Zuckerman, *a.g.m.*, s.481-488.

³⁶⁵ Zuckerman, *a.g.m.*, s.484.

³⁶⁶ Zuckerman, *a.g.m.*, s.488.

Constantine'nin hayatı ve diğer alakalı kanıtlar tarafından gösterilen Hazaristan'daki dinsel değişim kronolojisi, Hazar siyasetinin dönüşüm hızı ve şartları hakkındaki tezimizi tamamlamaktadır. Dokuzuncu yüzyılın ortalarına doğru, Kahireli Genizah'ın Anonim Mektubu'nda bahsedilen üç değişim unsuru -askeri bunalım, Yahudiliğe geçiş ve yeni bir hanedanın yaratılması- tek tek bağımsız ve birbirleriyle alakalı olarak kontrol edilebilir/gözden geçirilebilir.

Macarlar, Yahudi komutan tarafından püskürtülen düşmanlardır. Söz konusu Yahudi komutanın, Hazarların yaşadıkları toprakları işgal etmelerinin üzerinden "pek çok nesil" geçmesinden sonra hükümdarlığa yükselmesi, Kağan'ın otoritesine yönelik bir kurumsal alternatif olarak hükümdarlık iktidarının hiçbir anlamda Hazar siyasetinin orijinal bir özelliği olmadığını açık bir şekilde ifade etmektedir.

Sonuç olarak, Hazar tarihi konusunda en iyi ve en eski bir araştırma olan kaynağımızın mantık yürütme yöntemine bağlı kalarak, biz, Musevilik dininin benimsenmesinin Hazaristan'ın siyasi yapısındaki iktidar değişimini meşrulaştırmak için olduğunu düşünmekteyiz.³⁶⁷

Bu durumda tek başına etkili oldu ya da olmadı demek, kesin neticeye varmak şimdilik zordur. Biz buraya kadar bütün ihtimaller, tezler ve düşünceler üzerinde duracağız.

2.2.2.3.Başkent

Dünya ve Türk tarihine bir göz atacak olursak başkenti olmayan devlet, siyasi teşekkül yoktur. Başkent yönetim merkezidir. İmparator, hükümdar, kral, padişah vb. hangi isimle anılırsa anılsın, başkentte oturur ve buradan tüm ülkeyi yönetirdi. Her devletin döneme göre ya da gelişmelere göre başkentleri zaman zaman değişiklik göstermektedir.

Hazarların devlet yönetiminde de başkent vazgeçilmez bir olgudur. Kağan ve bek başkentte oturur, saray başkentte bulunur ve ülke buradan yönetildi. Başkent yönetimin merkezi, beyni konumundadır. Hazarya'ya sırasıyla üç kent başkentlik yaptı. Tarihi vesikaların farklı adlandırmasından dolayı aynı şehrin birden fazla kullanım ve telaffuzu vardır.

---

³⁶⁷ Zuckerman, *a.g.m.*, s.482-484.

Hazarya'nın üç başkenti vardır; ilki Balanjar, sonra Samandar ve son olarak da Atil kentleri. En başta, Hazarların merkezi yerleşim bölgesi, başkent Balanjar'ın yer aldığı Kuma Nehri'nin güney bölgesiydi.³⁶⁸Devletin asıl merkezi bugünkü Dağıstan'da Koysu ırmağı üzerinde bulunan "Belencer" idi.³⁶⁹ Hazarlar, 720'lerde, Arapların Hazar bölgesini istilasından sonra, başkentlerini Samandar'a taşıdılar. 730 ile 750 yılları arasındaki bir tarihte de Hazar İmparatorluğu'nun başkenti, Hazaran-Atil oldu.

Balanjar muhtemelen ilk Hazar şehridir. Balanjar adı, bala (büyük) ve Enzher (Dağıstan'da yaşayan bir Hazar klanın adı) sözcüklerinden türemiş olmalıdır. Yer altı mezarlarından çıkarılan çok sayıda değerli eşya, bu mezarların Hazar aristokratlarına ait olduğunu düşündürüyordu. Sekizinci yüzyılda Kafkasya'da meydana gelen dramatik olaylardan sonra, Balanjar Hazar İmparatorluğu'nun önemli bir parçası olma özelliğini yitirdi.³⁷⁰

Hazarlar, önceki başkentleri Arap işgaline uğrayınca Belencer'den İdil nehri mansabındaki Akkale'ye taşındı. Mervan'ın ilk hedefi de İdil oldu. Yeni başkente değişik isimler verilmektedir; Araplar el Beyza diyorlar. Akkale olarak tanınmaktadır. Bir eserde şöyle anlatıyor: "Semender şehrinden Etil'e (Akkale'nin diğer adı) kadar 7 gün tutar. Etil Hazarların şehri ve merkezidir. Burası Etil nehrinin iki yanında mamur iki şehirdir. Hükümdar batı yakasındaki şehirde oturur."³⁷¹

Samandar şehrinin kim, ne zaman ve hangi amaçla kurulduğu konusunda birden fazla görüş vardı. Yine şehrin tam yeri kesin olarak belirtilmemiştir. Arap akınları sırasında Balanjar elden çıkma tehlikesi geçirince ve Araplar bu şehri muhasara edince başkent Belenjara oranla daha güvenli olan Samandar'a taşındı. Dönemin müellifleri Samandar'da sayısız bağ ve bahçenin olduğunu kaydetmektedirler.³⁷²

Bu müelliflerden bir tanesi olan İbni Fazlan'ın tuttuğu kayıtlara göre, Hazarların başşehri Sarığşen'dir. Onların Hanbalığ denen bir şehirleri de vardı. Sarığşen ve Hanbalığ, Etil şehrinin doğu ve batı kısımlarına verilen isimdi. Şehrin batı yakasına Sarığşen (Etil), doğu yakasına ise Hanbalığ (Hazaran) denirdi.³⁷³

³⁶⁸ Brook, *a.g.e.*, s.55-60.

³⁶⁹ Kitapçı, *a.g.e.*, s.27.

³⁷⁰ Brook, *a.g.e.*, s.55-61,62

³⁷¹ Şeşen, *a.g.e.*, s.112.

³⁷² Brook, *a.g.e.*, s.57-59.

³⁷³ Fadlan, *a.g.e.*, s.106.

Hazar hükümdarı yalnız hakan unvanını taşımakla kalmamış, fakat başkentin hakanın yaşadığı kısmı da Hanbalığ olarak semsiye edilmiştir. Hazar devleti başkentinin dikkate şayan tassifi Hazar hükümdarı Yusuf'un X.asrın 60.yıllarına ait mektubunda da vardır. Bu mektupta geçtiği şekilde göre, “Yinr haber veriyorum ki ben, kadiri mutlakin inayetiyle, bu ırmağın yanında yaşıyorum, benim devletimde üç aded şehrim vardır. Bunlardan birincisi melike, kendi hizmetçileri ve harem ağalarıyla, ikamet ediyor. Üçüncü şehirde ben, beylerim, kölelerim ve yakın hizmetçilerimle yaşıyorum”³⁷⁴ şeklinde kayıtlar mevcuttur.

Atil, birçok ticaret yolunun birleşme noktasında kuruldu, bu da çok hızlı gelişmesini sağladı. Başkentin diğer adı “kral” anlamına gelen İbranice bir kelime olan “ha-melekh” sözcüğünü hatırlatan Kamlik ya da Kamlid'di. Bu isim kentin kralın yaşadığı yer olduğunu belirtiyordu.³⁷⁵

Hazaran-Atil, Hazarya'nın doğusunda, aşağı Volga Havzası'nda, Hazar Denizi'ne bitişik ikiz şehirlerdir. Şehrin iki bölümünü birbirine, dubalar üzerine kurulmuş bir köprü bağlıyordu. Hazar İmparatorluğu'nun en önemli ticaret merkezi olan şehir, aynı zamanda yönetim merkezi ve dini merkezdi. Hazaran-Atil de çok sayıda çarşı ve hamam vardı. Başkente yerleşen Yahudiler, Hristiyanlar ve Müslümanlar, birbirleri ile uyumlu bir yaşam sürüyorlardı.

Şehrin Hazaran olarak bilinen doğu bölümünün nüfusunu esasen Harezm'den ve İran'ın doğusundan göç eden çok sayıda Müslüman tüccar ve zanaatkâr oluşturuyordu.

Hazaran, bir Müslüman olan ve Müslümanlarla ilgi dava ve anlaşmazlıklara bakan ‘Haz’ tarafından yönetiliyordu. 943 yılında ise Müslümanların bu tür gereksinimleri, Ahmet ibn Kuva adlı bir vezir tarafından karşılanıyordu.³⁷⁶ Şehrin Atil (İtil olarak da geçer) olarak adlandırılan batı bölümü, Peter B. Golden'in verdiği bilgilere göre, yaklaşık olarak 749 yılında Hazar başkenti oldu. Atil sakinleri, Kağan, Bey, ordu mensupları, dört bin memur ve “safkan Hazarlar”dan oluşuyordu ve şehir, güçlendirilmiş tuğla bir duvarla çevriliydi. Atil'in etrafını saran duvarda, üçü bozkırlara biri de nehre açılan dört kapı vardı.³⁷⁷

Al-İstakhri kayıtlarında, tuğladan inşa edilmiş olan hükümdar sarayının, nehir

³⁷⁴ İnan, *a.g.m.*, s.563-568.

³⁷⁵ Tektaş, *a.g.e.*, s.49.

³⁷⁶ Brook, *a..ge.*, s.57-59.

³⁷⁷ Golden, *a.g.e.*, s.242.

kenarından uzakta olduğunu belirtir.

Al-Mesudi, sarayın, Atil içinde, batı yakasına komşu bir adanın üzerinde kurulduğunu yazar. Al-İstakhri'ye göre, hükümdarın tahtı ve bunu gölgeliği altındı ve ada üzerindeki sarayın altın kapılar süslüyordu. Bey'de kağanın sarayın da yaşıyordu. Atil'in tam olarak nerde olduğu, halen kesin olarak tespit edilmeyi bekliyordu.³⁷⁸

Şeşen'in eserinde dönemin müelliflerinden Mesudi'nin aktardığına göre: "Hazarların başkenti Bab el-Ebvab (Semender) şehridir" diyor ve ekliyor "...Etil iki kısma ayrılır. Nehrin ortasında bir de ada vardır. Hükümet sarayı bu adadadır"³⁷⁹ diyerek Hazar başkentleri hakkında bilgi vermektedir.

Başkentte hakanın oturduğu batı semtine "Han-balıg" (Han şehri) adı verildi. Başta kağan (hakan) veya Yilig (elig) ile bey (beh, peh)in bulunduğu, şadlar, tarhan'lar, tudun'lar, idaresinde³⁸⁰ devlet böyle bir yönetim kadrosu ile yürütülürdü.

Görüldüğü gibi eski Türk devletlerinde olduğu gibi Hazarlarda da başkent büyük önem taşımaktadır. Eski dünyanın savaş kuralları içerisinde başkenti ele geçirmek, düşmanı geri püskürtmek, moralini bozmak hatta yenilgiye uğratmak anlamlarını taşırdı. Bu anlam da başkent kavram ve olgusunu vazgeçilmez hale getirdi.

2.2.2.4.Hazar Sarayı

Devlet başkanlarının oturduğu yere "il (el)-örgin" (saray) ve "il (el)-ebi" (hükümet konağı)'nin bulunduğu şehire Türkçe 'de "Ordu" deniyordu.³⁸¹

Türk devlet geleneğinde saray daima başkentte olurdu. Ve aynı zamanda hükümdarın ve devletin merkezini teşkil ederdi. Konar-Göçer medeniyet içerisinde Türklerde saray mefhumuna uzun süre rastlanmadı. Onun yerine keçi kılından yapılmış büyük hükümdar otağları yer alır. Bu otağlar, hükümdar her nerede ise oraya kurulurdu. Otağ sahibi olmak aynı zamanda hükümdarlık alametleri arasında yer almaktaydı.³⁸²

³⁷⁸ Şeşen, *a.g.e.*, s.57-59.

³⁷⁹ Şeşen, *a.g.e.*, s.45.

³⁸⁰ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.171.

³⁸¹ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.271

³⁸² Şeşen, *a.g.e.*, s.112.

Saray hayatını an'anevi adetler, teşrifat kaideleri vs. tanzim ederdi. Kağanların sarayı büyük bir ihtişam ve debdebe içinde tefriş edilirdi. Bu huşu Türkler nezdine gönderilen yabancı elçi kayıtlarından anlaşılmaktadır. Bu vesile ile saray hayatı ve adetleri hakkında birçok bilgi edinebiliyoruz.³⁸³

Kaynakları değerlendirdiğimizde Hazar devlet yönetiminde de saray mefhumu en az eskisi kadar önem arz etmektedir. Hazar devletinin ilk yıllarında otağ'ın var olduğu bilinmektedir. Bu otağ çeşitli ipekli kumaşlarla, hayvan kürkleri ile döşenmiş bir hükümdar evi, sarayı niteliği taşımaktaydı. Öyle ki o dönemin müelliflerinin verdiği bilgilere göre Hazar hakanının otağı bin kişi alabilecek büyüklüktedir. Daha sonra başkentte bir saray hatta iki saray inşa edildi.³⁸⁴

Şeşen'in atıfta bulunduğu ve İslam müelliflerinden İdrisi'nin tuttuğu kayıtlara göre, Etil Hazarların şehri ve merkezidir. Halkın evlerinin çoğu keçe hargahtır. Hargahlar, Türkler tarafından inşa edilen kubbeli çadırlardır. Halkın çoğu evlerini kerpiç ve çamurla inşa ederlerdi. Hükümdarın sarayı ise tuğladan inşa edilmiştir. Hazar halkı, Hükümdardan korktuğu için, tuğla ile inşaat yapmaya cesaret edemez³⁸⁵ demektedir.

İbni Havkal, "Hazarların Altın Kubbe'den bir tahtları vardı. Bu taht harp veya başlarına gelen bir felaket dolayısıyla ordugâh kurdukları zaman, Hakan için hükümdarın çadırlarından daha yüksekte kurulur. Şehirdeki Hakan'ın sarayı da hükümdarın sarayından daha yüksektedir"³⁸⁶ demektedir.

Aynı konuda Şeşen'in İstahri'den aktardığına göre O'da benzer kayıtlar düşmüştür. "Şehrin dışına çıktıkları zaman Hakan'ın çadırları hükümdarın çadırlarından daha yüksekte kurulur. Hakan'ın şehir de oturduğu yer (evi) de hükümdarın oturduğu yerden (evinden) daha yüksektir."³⁸⁷

³⁸³Laszlo, a.g.e., s.486,487.

³⁸⁴ Şeşen, a.g.e., s.112.

³⁸⁵ Şeşen, a.g.e., s.112.

³⁸⁶ Şeşen, a.g.e., s.171.

³⁸⁷ Şeşen, a.g.e., s.161.

2.2.2.5.Hazar Meclisi

Asya Hun İmparatorluğu'nda Mo-tun devrinden (M.Ö. 209-174) beri, devlet işleri ve devlet törenlerle ilgili olarak üç ayrı toplantıdan bahsedilmekteydi. Bu toplantılardan biri, daha çok dini nitelikte görünmekte olup, senenin ilk ayında Tanhunun sarayında yapılıyordu. Diğer toplantı, ilkbaharda, 5.ayda (bizim takvime göre haziranda) olurdu. Biri de, atların semirdiği mevsim olan sonbaharda, hayvan mevcudunu, devletin insan ve askeri gücünü tespit etmek üzere yapılmaktaydı. Hun devletindeki bu meclis, taşıdığı büyük ehemmiyet, kuruluş tarzı ve idari-siyasi fonksiyonundan dolayı, Fr. Hirth, De Groot, L. Wieger, W. Schmidt, B. Szasz... gibi araştırmacılar tarafından “Devlet Meclisi” veya “Millet Meclisi olarak tasvir edilmektedir.

Öteki Türk devletlerinde de benzer meclisler vardı.³⁸⁸Türklerde törenin uygulanışı yani³⁸⁹iktidarı kontrol eden meclisler bulunmaktaydı. Yapılan toplantılarda: ordunun teftişi ve hayvan sayımından başka, memleket konularında genel görüşmeler açılır ve kararlar alınır. Ayrıca bu meclisler hükümdarlıklarını tasdik eder, gerektiğinde yeni hükümdar seçer ve hükümetin icraatı meclis üyeleri tarafından gözden geçirilirdi. O halde Türk hükümdarlık anlayışı, karizmatik kökenlere dayanan ‘Kanuni hakimiyet’ tarzında idi ve dominium değil imperium niteliğini gösteriyordu. Türk yönetim sisteminde hükümdarın yetkilerini meclisler (kurultay ve hükümet) sınırlandırır. Hem hükümdarın hem de meclisin üstünde töre vardı. Ne hakan ne de halk sistemin herhangi bir unsurunun sınırlarını törenin belirlediği çerçevenin dışına çıkarmaya yetkili değildi. ³⁹⁰Hazar Hakanlığı'nda bir ; “İhtiyarlar Meclisi” mevcuttu.

Bu arada “ihtiyar” sözü “yaşlı” olarak tercüme edilmiş ise de kelimeyi gerçek manası ile “serbest hüküm veren, seçme veya tercih yetkisi olan(lar meclisi) diye anlamak daha doğru olacaktır. Ancak bu “meclis”lerin hepsini “devlet meclisi” saymak herhalde doğru değildir. Asya Hun, Peçenek, Kuman-Kıpçak ve Bulgar meclislerini gerçek birer “toy” vasfi taşıdıkları anlaşılıyorsa da, Avrupa Hun, Tabgaç ve Hazar'lardakiler daha ziyade “nazırlar meclisi” durumunda görülmektedir.³⁹¹Yine tarihi kroniklere göz attığımızda Hazar Meclisi ile ilgiler bilgiler bulmakta

³⁸⁸ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.259-260.

³⁸⁹ Donuk, *a.g.m.*, s.54-55.

³⁹⁰ Tatar, *a.g.e.*, s.21.

³⁹¹ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.260-261.

mevcuttur. Kroniklerin verdiği bilgilere göre; “Halife Hakan” başkanlığında toplanan meclisin var olduğu, yani yüksek Hazar Hakanlığı nezlindeki ‘temsilciğe’ Yahudilerden bir adayın seçilmediği, Yahudi toplumunu yüksek Hazar Hakanlığı katında, Hakan’ın yakın çevresinden bir “İkinci Hakan” , “Bilge Yezir” tarafından temsil edildikleri yer almaktadır.³⁹²Hükümdar devlet işlerinde daima büyük beylerden meydana gelen bir meclise danışır, onların razı olmadıkları işi pek yapmazlardı. Danışma meclislerinde herkes sözünü açıkça söyler, hükümdarı istediği gibi tenkit ederdi. Çünkü meclis üyeleri asıl kuvvetlerini temsil ettikleri zümrelerden alırlardı.³⁹³

2.2.2.6.Hazarlarda Ordu

Ordu mefhumu Türk dünyasında çok büyük ve önemli bir yere sahiptir. Tarihler boyu o coğrafya benim, bu coğrafya senin diyerek at sütünde yaşayan, gezen ve de savaşan bir milletin ordusuz olamayacağı hatta büyük ordulara sahip olma mevcudiyeti tarihi bir hakikatti. Dünya tarihine şöyle bir göz attığımız da ordu=millet ve millet=ordu ikilemesini Türklerden başka bir millette görmek neredeyse imkânsızdı. Güçlü orduların olduğu dönemlerde büyük imparatorluklar kuran Türkler, askeri güçlerinin, ordularının zayıfladığı dönemlerde de yaşadıkları coğrafyada çok fazla tutunamamışlar, kurdukları cihan şümül devletleri kısa sürede zayıflamış, yıkılmış ve tarih sahnesinden çekilmişlerdi.

Bozkır askeri teşkilatlarında idari bir düzenleme vardı, bu düzenleme ile ekseri strateji ve taktiklerin uygulanmasını mümkün kılıyordu. Askeri teşkilat bu gün kullandığımız gibiydi. En büyük savaşçı birliğe Tümen deniyordu ki, bir Tümen on bin kişiydi. Tümenler bin, yüz ve on kişilik gruplara bölünüyordu. Bunların başında binbaşı, yüzbaşı, onbaşı denen komutanları vardı. Bozkır coğrafyasındaki bu görev dağılımı ve makam işaretleri düzenli ve iyi tertip edilmiş bir ordunun varlığının kanıtıdır.

Özellikle bu üst rütbeli komutanlara ise, makamları gereği son derece önem gösterilirdi ve makamın kutsiyetine de inanılırdı.³⁹⁴

³⁹² Kitapçı, *a.g.e.*, s.118.

³⁹³ Gedik, *a.g.m.*, s.44.

³⁹⁴ Kürşat Koçak, *Bozkır Kültürü Çevresinde Askeri Teşkilatlanma (Başlangıçtan Göktürk Dönemi Sonuna Kadar)*, GÜ. SBE, Master Tezi, Ankara, 2004, s.96.

Bu konuda, İbn Fadlan'ın Mervezi'ye dayanarak verdiği bilgilere göre, Mervezi'nin kitabının dokuzuncu babı Türkler hakkındadır. Bu bab da yer alan bilgilere göre: “Türklerin büyük kabilelerinden biri Oğuzlar'dı. Oğuzlar on iki kabileye ayrılırlar. Bir kısmına Toğuz-ğuz, bir kısmına Uy-gur, bir kısmına Üç-ğüz (Üç –ok) denir. Hükümdarlarına ise Tokuz-hakan denir. Yokuz-hakan'ın büyük bir ordusu vardı.

Onların hükümdarının eskiden bin muhafızı, dört yüz cariyesi vardı. Bu muhafızlar her gün hükümdarla üç defa yemek yerler. Yemekten sonra üçer üçer içki içerlerdi. Hükümdarın ancak senede bir defa halk arasına çıkardı” diyor. Buradaki bu mevcut bilgiler ile Hazar hakkındaki bilgilerimizi kıyasladığımızda muhtemel bir Hazar-Uygur bağlantısı mevcuttur.³⁹⁵

Hazarların Türk asıllı bir devlet olduğunu çalışmamızın başında söylemiştik. Hazarlarında orduları da kuruldukları ve yayıldıkları coğrafyada tutunmak için büyük ve güçlü olmalıydı. Bu konudaki bilgiler şöyledir:

Hazar İmparatorluğunun ilk asırları boyunca Hazar milisleri ve bağımlı halklardan oluşan Hazar ordusu³⁹⁶, askerinin küçük bir kısmı hariç, düzenli bir şekilde ücret almaz, maaşlarını uzun vadelerle ve muntazam olmayan aralıklarla alırlardı. Ordu olağanüstü durumlarda toplanırdı. Buradan biz o sıralar Hazarların ücretli orduları olmadığını ve savunmanın gönüllüler tarafından yapıldığını anlıyoruz. Ancak Hazar ordusu daha sonraları ücretli Müslüman kıtalardan oluşmaktadır.³⁹⁷ IX. yy.da önemli bir değişime uğradı. Çatışma halindeki her iki tarafında çarpışmak için yabancı göçebelerden yararlandıkları iç savaş döneminde bile bu değişim gözlenebilir. Yavaş yavaş göçebeler Hazar ordusunun önemli güzü haline geldiler. Sarkel garnizonu (üç yüz kişi) göçebe Türklerden, belki de Peçenek ya da Oğuzlardan oluşuyordu.³⁹⁸

Durmak bilmeyen bu sınıflar arası düşmanlık döneminde Hazarya'nın yöneticilerinin halka karşı güvensizlikleri o kadar fazlaydı ki, koruma görevi için bile yabancı savaşçılar çağrılıyordu. Muhafız olarak önce Rus 'brodnikler' tutuldu.³⁹⁹ Mesudi'nin aktardığı göre, “Hakanın ordusu ve hizmetkârları Ruslardan ve

³⁹⁵ Fadlan, *a.g.e.*, s.99,100.

³⁹⁶ Piatigorsky- Sapır, *a.g.e.*, s.52.

³⁹⁷ Yücel, *a.g.m.*, s.456.

³⁹⁸ Piatigorsky-Sapır, *a.g.e.*, s.52.

³⁹⁹ Yumanadi-Kuleshov, *a.g.m.*, s.469.

Slavlardan oluşuyordu”.⁴⁰⁰

Bir süre sonra Ruslara güvenilmekten vazgeçildi ve o zamana değil İslam’ı kabul etmiş olan ve “Larsi” (muhtemelen Terçi) adıyla anılan Orta Asya Türkleri kiralandı. ... Oysa Larsi’ler yöneticileri ve soylu sınıfı korumakla görevliydi.⁴⁰¹

IX. yy. da, dünyanın bu bölgesi için alışılmışın dışında bir olgu olan düzenli bir Hazar ordusu ortaya çıktı. Bu ordu, barış zamanında aylık almayan ve kendilerine ihtiyaç duyduğu anda müdahale etmek zorunda olan on iki bin kişiden oluşuyordu. Çoğunluğu-yedi bin kişi-Müslüman Türklerden oluşan bir orduda, Türklerin yanı sıra birçoğu Slav ve Rus olmak üzere çeşitli halklarda yer alıyordu. Bu atlıların bir zırhlı gömlekleri, bir zırhları ve bir yayları vardı. Dindaşlarına karşı savaşmama hakkı ve kral nezdinde bir temsilcileri olması gibi ayrıcalıklara sahiptiler. Giderek Türk savaşçılar çoğu büyük bir güç kazandılar ve bu da onları Hazar sarayının başlıca kuvvetlerinden biri haline getirdi. Savaş dönemlerinde ordunun geri kalanı bağımlı halkların başkanlarının yönetimi altındaydı. Arap yazarlara göre Hazarların kralı, ihtiyaç halinde kullanabileceği üç bin kişiye ulaşabilen önemli bir askeri güce sahipti.⁴⁰² Ne var ki, bu kez savaşlar rastgele yapılan akınlar olmaktan çıkmış, fetih savaşları durumunu aldı. Yağma edip, tutsak edip çekilmiyorlar, ele geçirdikleri ülkeleri sağlam yönetimi olan bir imparatorluğa katıyorlardı.⁴⁰³

Hazarlar, zaman zaman komşu Bizans ve Arap topraklarına birçok akınlarda buldukları gibi cahiliye devrinde Arabistan’a yıldırım akınlarda bulundular ve cahiliye devri Arapların hafızalarında korkunç ve derin tesirler bıraktılar. Ne var ki kudretli Hazar akıncılarının Yukarı Mezopotamya’ya yaptıkları bu akınlar, cahiliye devri Arapları arasında, hatta Yemen ve Habeşistan’a kadar yayılan çok geniş coğrafi bölgelerde derin yankılar yaptı. Nitekim Yemen hükümdarı Ebu Kerib Tuban Es’ad, Arabistan’a askeri seferlerde bulunan bu güçlü kişi bile İbn Hişam’ın kaydettiğine göre bir şiirinde oğluna hitap etmiş ve akıncı Hazar Hakanı için aynen şöyle demektedir:

“Asıl fil; Kâbe’ye saldırmak için kendi arkasından gelen ve kızgın taşlarla mahvedilen ordunun filidir. Asıl hükümdar ise uzak ülkelerdeki Türk hakanı ve Hazar Türklerinin hükümdarıdır.”⁴⁰⁴

⁴⁰⁰ Mesudi, *a.g.e.*, s.99.

⁴⁰¹ Yumanadi-Kuleshov, *a.g.m.*, s.469.

⁴⁰² Piatigorsky-Sapır, *a.g.e.*, s.52.

⁴⁰³ Koesther, *a.g.e.*, s.21.

⁴⁰⁴ Kitapçı, *a.g.e.*, s.25,26,36.

İyi asker olarak tanınan Hazarlar, Sasani, Abbasi ve Bizans saraylarında muhafız kıtalar olarak görev aldılar. Bizans sarayında Hazar askerlerinin büyük nüfuzları vardı. İmparatorlar dahi bir kısım törenlerde Hazar elbisesi giymekteydiler.⁴⁰⁵ Hazarlar iyi kılınç, onların bir kolu olan Sabirlerde iyi zırh imal ve ihraç ederlerdi. Bu kılınçlar Ruslar arasında çok tutuluyordu.⁴⁰⁶

Ünlü Türkolog M. İ. Artamonov Hazar Tarihi adlı eserinde Hazar ordusu hakkında epeyce malumat yer almaktadır. Yine İslam Coğrafyacılardan İbn Mesudi bu konuda ayrıntılı bilgiler vermektedir. Onun verdiği bilgilere göre; pusat, kalkan, miğfer, mızrak ve oklarla mükemmelen silahlanan 7 bin Arsi, Hazar melikinin ordusunda görev yapıyordu. Arsiler, melike belli şartlar dâhilinde hizmet sunuyorlardı. Bu şartlar altında dinlerini serbestçe yaşayabilmek, dindaşlarıyla Müslümanlarla-savaşmamak ve sarayda vezir rütbesinde bir temsilci bulundurmak da vardı.⁴⁰⁷ Bu Harizmliler askerlere de “Holis Hazarları” denilmektedir.⁴⁰⁸ Alemany, Mesudi’nin düştüğü bazı kayıtları tenkit ederek çalışmasında yer vermiştir. Mesudi’ye göre Hazar ordusunun bel kemiği, genellikle kadim Aorsoi-a’nın torunları olarak tanımlanan Jwarizmian al-Arsiyah’dan oluşuyordu. Alemany’e göre bu kuşkulu bir varsayımdır. Çünkü sadece fonetik benzerliğe dayanıyor ve her iki isim formları arasında bin yıl var diyor.⁴⁰⁹ Savaş sırasında daimi ordu, Hazarların vassal ve müttefiklerinden seçilen birliklerden teşekkül eden asıl ordudan meydana gelmekte ve bazı hallerde sayısı yüz bin kişiyi buluyordu. Gardizi, her Hazarlı savaşçının cenge giderken yanında belli uzunlukta ucu sivri bir kazık taşıdığını kaydetmektedir. Kamp kurulurken bu kazıklardan çit çekilmekte, o da kalkanlarla takviye edilmekteydi. Melik ordunun başına geçtiğinde, önünde parlaklığı tüm ordu tarafından görülebilen baraban şeklinde bir disk taşıyor ve ordu da bunu takip ediyordu.⁴¹⁰

Yine Türklerden “bey” unvanını taşıyan birisi bu orduyu kumanda ederdi. Beyden sonra sıra ile:

⁴⁰⁵ Yücel, *a.g.m.*, s.455.

⁴⁰⁶ Kitapçı, *a.g.e.*, s.27,28.

⁴⁰⁷ Aptamohob, *a.g.e.*, s.409.

⁴⁰⁸ Togan, *a.g.e.*, s.407.

⁴⁰⁹ Alemany, *a.g.m.*, s.1-5.

⁴¹⁰ Aptamohob, *a.g.e.*, s.409.

1. Tudun
2. Çavuş Var
3. Buluşçu payeleri gelirdi.⁴¹¹

Bek'in en önemli sorumluluklarından bir tanesi ordu komutanlığıydı. Ordunun yaptığı tüm seferleri bek yönetirdi. Ordu, çok iyi yetiştirilmiş savaşçılardan oluşurdu.⁴¹² El-Masudi'nin Muruj al-Dhahab'dan aktardığına göre, orduda aslen Orta Asya'daki korkunç kuraklıktan sonra Harezmi'den göç etmiş olan profesyonel Müslüman askerler de vardı. Müştereken Arsiya olarak adlandırılan bu Müslüman askerler İran kökenliydi ve Hazar kralının özel muhafızları olarak görev yapıyorlardı. Bunlar aynı zamanda çok usta atlı okçulardı.⁴¹³ 943 yılında Arsiya'nın toplam sayısı yedi bin kişi civarındaydı. Hazar ordusunda başka Slav Rusları da görev alıyordu. Tarihçi Marvazi buna ek olarak on bin Burtasyalı atlının da kralın emrinde olduğunu yazıyordu.⁴¹⁴

İbn Rustah, bek komutasındaki Hazar ordusunu çok canlı bir şekilde anlatıyor:

Her nereye sefer yaparlarsa yapsınlar, başlıkları, mızrakları ve zincirden örme zırhları ile tepeden tırnağa silahlanıyorlardı. Bek, bir kısmı paralı askerler ve diğerleri de zorunlu olarak askere alınanlardan oluşan 10.000 atlının başında ileri doğru atılırdı.⁴¹⁵ İçlerinden biri ölünce, yerine hemen birisi atanıyor.⁴¹⁶ İzciler ordunun yolunu aydınlatmak için, balmumundan yapılmış mumlar ve kandillerle ordunun önünde yürürlerdi. Orduda ki her asker, kamp kurduklarında kampa düşman sızıntısını engellemek için, kampın etrafını çeviren kalkanların asılacağı bir kanca taşırdı. Bir grup asker düşmanla savaşırken, aynı anda bir diğer grup ailelerini ve mallarını korumak için geride bırakılırdı.

Hazarlar, bir Türk uygulaması olan, düşmandan esir alma âdetini sürdürüyorlardı.⁴¹⁷ Hatta sadece esir almıyorlar, düşmanın önemli isimleri öldürülürse onunda cesedi saklanıyordu. Kaynaklarda; "Abdürrahman'ın cesedi savaş meydanının da kaldıktan sonra; Hazarlar onu alıp uygun bir gemiye yerleştirerek muhafaza ettiler. Bunu yapmaktan maksatları, yenilgiye uğratılan bir düşmanı, savaş

⁴¹¹ Kara, *a.g.e.*, s.21.

⁴¹² Brook, *a.g.e.*, s.117-120

⁴¹³ Şeşen, *a.g.e.*, s.221.

⁴¹⁴ Brook, *a.g.e.*, s.117-120

⁴¹⁵ Şeşen, *a.g.e.*, s.222.

⁴¹⁶ Koesther, *a.g.e.*, s.50

⁴¹⁷ Brook, *a.g.e.* s.117-120

esnasında veya kuraklık vuku bulduğunda yağmur duası etmek için kullanılmaktı”⁴¹⁸ şeklinde kayıtlar mevcuttur.

Aynı zamanda düşmanın her türlü malını da zapt ediyorlardı. Ordunun elde ettiği ganimetler, bekin karargâhın da toplanıyordu ve bek bunların arasından en değerli olanları kendisine ayırdıktan sonra, kalanların hepsi askerler arasında paylaşılıyordu.

İbn Fadlan belirttiğine göre, Hazar ordusunun başarısızlığa uğradığı durumlarda neler olduğunu şöyle anlatıyor:

Bek, ordunun bir kısmını düşmanın üzerine gönderdiği zaman, bunlar hiçbir şekilde geri çekilmezlerdi. Eğer bozguna uğrarsalardı, geri dönenlerin hepsi öldürülürdü.⁴¹⁹ Onları, kadınlarını ve çocuklarını başkalarına hibe eder. Aynı şekilde, hayvanlarını, silahlarını ve evlerini de başkalarına verirdi.⁴²⁰ Bek bunları kimi zaman ikiye böler, kimi zaman çarpmıha gererek işkence yapardı. Kimi zaman da ağaçlara asarak idam ederdi.

Bazen de hoş bir sürpriz yaparak, bunları sadece uşak yaparak cezalandırırdı. Ordu, Hazar askeri sisteminde kesinlikle en önemli unsurdur. Görünen odur ki Hazarların bir deniz gücü yoktu.⁴²¹ Hamlih (Hnbalıg), Belencer, Beyza, Savgar (?), Hanbalıg, Svr, Mskt (?): hepsi kuvvetli surlara sahip Hazar şehirleridir.⁴²²

Hazarya’da yabancı ülkelerden gelen askerler de vardı. Hazarya’ya Harezmden gelen Müslüman askerlerden bahsetmektedir. Zamanında bunların sayısının 7000’e çıktığı ve bunların çok kuvvetli ve kahraman olduğunu söylemektedir. Hazar hükümdarı harplerde, savaşta onlara dayanırdı. Bunları “Erisiyye” dine tanınırlardı. Bunların gelme sebebi Harezmden savaş ve veba hastalığı çıkmasıydı. Harezmliler hükümdarla yapılan anlaşma sonucunda Hazarya’da kalmışlar. Bu anlaşmanın şartları arasında Müslümanların dinlerini serbestçe tatbik etmeleri, mescitler inşa etmeleri, ezan okumaları, vezirin onlar arasından seçilmesi gibi hususlar vardı. Ayrıca Müslümanlar arasında savaş çıkarsa bunlar dindaşlarına karşı savaşmayıp ordudan ayrılıyorlardı. Bunlar onlara karşı savaşmazdı.⁴²³ Yine, Akdes Nimet Kurat “Erisiyye’nin olduğu dönem Hazar ülkesinin

⁴¹⁸ Dunlop, *a.g.e.*, s.57.

⁴¹⁹ Fadlan, *a.g.e.*, s.82.

⁴²⁰ Fadlan, *a.g.e.*, s.82.

⁴²¹ Brook, *a.g.e.*, s.117-120

⁴²² Şeşen, *a.g.e.*, s.71.

⁴²³ Eldarov, *a.g.e.*, s.26.

zayıfladığı dönemdir” demektedir.⁴²⁴

Türk edebiyatının ilk yazılı belgesi olarak sayılan Kutadgu Bilig, gerçekçi bir bakış açısıyla yorumlandığında, devlet asker-servet dağılımı ve halkın refahına dayalı bütüncül bir dünya görüşü ile karşı karşıya gelindiği görülür. Bunlar temelde birbirleriyle karşılıklı bağlantı içindedirler. Bu temel unsurlar Kutadgu Bilig’de şöyle açıklanır:⁴²⁵

“ Devletin olması için askere ihtiyacın var; askerinin olması için servet dağıtman gerekir; servet edinmek için halkın zengin olmalıdır. Halkın zenginliğini ise ancak örfler sağlar. Bu temel taşlar hiçbir vakit yerlerinden oynatılmaz, aksi takdirde sistem çökebilir.”⁴²⁶

Hazarlar ordu düzen ve anlayışında, savaş esirleri konusunda birçok komuşu kavim ve devleti etkiledi. İşte bunlardan birisi de Bizans’tır. Örneğin, “Constantin Copronyine” Hristiyanlıkta ve garpta ilk defa olarak, “esirlerin mübadelesi usulünü” soktu.⁴²⁷ Bu gibi daha birçok eski gelenek, ritüeller Hazarlardan komşu ve daha sonraki mirasçılara geçmiştir.

2.2.3.Hazarlarda Taşra (Yerel) Teşkilatı

2.2.3.1.Yerel Yöneticiler

Bir ülkede yönetim, sorumlu olduğu kamu hizmetlerini, hizmet gereklerini; koşulların gerektirdiği en iyi şekilde ve en küçük yerleşim birimlerine kadar yerine getirmekle sorumludur. Bir ağacın dallarına benzetilecek yönetim oluşumları, genel yönetimin taşradaki uzantılarıdır ve genel olarak ülkeye yayılmaktadır. Merkezde olsun, taşrada olsun yönetimin kalitesi çoğu zaman, büyük oranla yerel yöneticilerin, genel yönetimin üzerine aldığı hizmeti ve hizmetin gereklerini yerine getirmekle birinci derecede sorumlu kişiler ve kurumlardır. Bu nedenle anılan kişi ve kurumların incelenmesi önem taşımaktaydı.⁴²⁸

Türk devlet hukuku tarihi bakımından, Türk devletlerinde siyasi ve sosyal bir mevkii veya kamu görevi gören bazı unvanlar mevcuttu. Bu unvanların açıklanması

⁴²⁴ Kurat, *a.g.e.*, s.77.

⁴²⁵ Orhan Türkdoğan, *Sosyal Hareketler Sosyolojisi*, Ankara, 1988, s.125-126.

⁴²⁶ Sıgı-Ercil, *a.g.e.*, s.45.

⁴²⁷ Kara, *a.g.e.*, s.25.

⁴²⁸ Sıgı-Ercil, *a.g.e.*, s.73-74.

ile eski Türk topluluklarının siyasi, sosyal bünyesini ve hukuki teşkilatına anlamak mümkün olacaktı.⁴²⁹

Kender, Hazar yönetimindeki üçüncü kademede bulunan yöneticiydi. Kender'in vekili, dördüncü sırada gelen Javishgar'dı. Bu iki yöneticinin hangi yönetim görevlerini üstlendikleri hakkında belirli bir bilgi yoktu.⁴³⁰ "Kender" unvanı hakkında elimizdeki bilgiler "Javishgar"a göre biraz daha ayrıntılıdır.

Esas söylenişi "künde" olduğu ileri sürülen ve Hazar İmparatorluğu'nda Hakan'dan ve Bey'den sonraki makamı gösteren bu unvanın "savaş bakanına" verildiği ifade edilmektedir. Hazar hakanlığına bağlı Macar birliğinin (9.asır) idarecilerinden birinin unvanı olarak da geçmektedir.. Hazarlardan bahseden İbn Fadlan (10.asrın ilk çeyreği) unvanı terkip halinde "küdür kağan" olarak kaydetmiştir ki⁴³¹, bir unvan olan bu kelimenin Macar kralının unvanı olan "Kündü" veya "Künde" ile aynı kelime olması muhtemeldir.⁴³² Bu unvan Hazarlarda birçok devlet adamı ve üstün subay, komutan yetişti.⁴³³

Nitekim İshak b. Kündacık kendi devrinin Hazar asıllı en büyük komutanı olduğu gibi⁴³⁴, İshak b. Kündacık'in babasının adı (veya unvanı) bu kelimenin küçültme sığasıdır. Zajackowski, İbn Fadlan'a dayanarak bu kelimenin hâkim (kadı) manasına geldiğini söylemektedir.⁴³⁵ Ancak bu konuda kesin neticeye varmak mümkün değildir. Yeni tarihi bulgular bu üstü örtülü Hazar tarihi konusunda aydınlatacaktır.

Doruk'un, A. Zajackowski'ye atıfta bulunarak verdiği bilgilere göre, bu tabir "könit"(könd-) kökünden gelip Türkçe "yön vermek" manasındadır. D. Pais'e göre de, Macar 'kende' ile alakalı olup, kökü "kün"e bağlanabilirdi. Z. V. Togan ve Zaxoder "kende" ile "küdür" kelimelerini, Hazar menşeli bir şahıs olan "Kundaçık" ile birleştirmektedirler. Gy. Nemeth ve L. Ligeti ise Macarca'daki "küdü" kelimesi ile münasebete getirmektedirler. C. A. Macartney de Avarların 568 yılında Justinian'a giden elçinin adı olan "Khandikh"(Kandih) ile karşılaştırırdı. B. Munkacsi'ye ve V. Minorsky'e göre 'küdü' sadece unvan olarak kullanıldı. V. Minorsky aynı zamanda Şehname'de Turan ordusunda hakanın sağında yer alan

⁴²⁹ Abdülkadir Donuk, "Eski Türk Devlet Teşkilatında 'Tarhan' Unvanı ve Tarihi Gelişmesi", *Tarih Dergisi*, S.XXIV, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1984, s.81.

⁴³⁰ Brook, *a.g.e.*, s.127,128.

⁴³¹ Fadlan, *a.g.e.*, s.78.

⁴³² Fadlan, *a.g.e.*, s.80.

⁴³³ Kitapçı, *a.g.e.*, s.123.

⁴³⁴ Kitapçı, *a.g.e.*, s.123.

⁴³⁵ Fadlan, *a.g.e.*, s.169,170.

Saqıab kahramanının adı olan “künderü de bu unvanla bağlantılı bulur. L. Ligeti Moğol kabilelerinin “ok”lara bölündüğünü ve ve her ok’un başına “künderü” ve “janggi”lerin bulunduğunu bildirmekte, P. B. Golden Hazar dilinden başka bir Türk lehçesinde görülmediğini söylediği “künderü” sözünün İran menşeli olabileceğini ileri sürmekte, O. Turan isekelimeyi “kün-lü”(kün=halk, halkı olan, halklı?) şeklinde izah etmektedir.⁴³⁶

Yine İbni Fadlan’a göre Hazar Devleti’nde en üst unvanlardan birisi olan Jawshygh-r terimi karışımıza çıkmaktadır. Bu terimin son bölümünün ‘Uygur’ olma ihtimali yüksektir. Terim ise “çavuş-uygur” şeklinde açıklanmaktadır.⁴³⁷ Bu unvan hakkında tatmin edici bilgi verilmemektedir. Farsça bir kelime olan “çaşnigir” veya Türkçe “çavuş” ile Farsça “gir” kelimesinden mürekkep bir kelime olabilirdi.

Yönetim hiyerarşisinde, Kağan, Bek, Kender ve Javishgar’dan sonra Tarkan⁴³⁸(yani seçkin-asilzade)⁴³⁹geliyordu.

Tarkanlar, Hazar ordusunda alay komutanı ya da yardımcı orduların komutanı olarak görev alırlardı. Bazı Alanlar, Tarkan rütbesine yükselmiş ve bu sayede Hazar yönetimine katıldılar.

Ünlü bir Tarkan, 762-764 yılları arasında Güney Kafkasyalılara karşı geniş çaplı askeri bir harekâta önderlik etmektedir. Tarkan, aynı zamanda, sekizinci yüzyılda Atıl’in yerel valisinin de unvanıydı.⁴⁴⁰

Dunlop’un aktardığına göre, Mukaddesi de bir “Tarhan” isminden bahsetmektedir. Tarhan, şahıs ismi olmaktan çok bir Türk unvanıdır. Bu kelimeyle, subay unvanı birçok kez karşılaşırız. Raporda, Tarhan, hem başka birinin yerine geçiriliyor, hem de eğer Tarhan doğru ise, ondan önce Hazar Tarhan ve Ras Tarhan’da olduğu gibi, başka bir isim veriliyordu.⁴⁴¹

Hazar İmparatorluğu’nda görev yapan yerel valilere ‘tudun’ adı verilirdi ve bunlar Hazar kağanı tarafından tayin edilirdi.⁴⁴² Hazarlara bağlı kavimler merkezden gönderilen “İlteber” ve “Tudun”⁴⁴³(askeri genel vali)⁴⁴⁴ denilen kişiler tarafından yönetiliyorlardı. Hazarlar buyrukları altındaki halkların siyasi ve sosyal

⁴³⁶ Doruk, *a.g.e.*, s.31,32.

⁴³⁷ Fadlan, *a.g.e.*, s.168,169.

⁴³⁸ Brook, *a.g.e.*, s.127,128.

⁴³⁹ Tektaş, *a.g.e.*, s.239.

⁴⁴⁰ Brook, *a.g.e.* s.127,128.

⁴⁴¹ Dunlop, *a.g.e.*, s.191.

⁴⁴² Brook, *a.g.e.*, s.127,128.

⁴⁴³ Tektaş, *a.g.e.* s.244.

⁴⁴⁴ Dunlop, *a.g.e.*, s.174.

düzenlerine dokunmazlardı. Buna karşılık, burukları altındaki haklardan onlara bir haraç vermek ve askeri seferlerinde yardım etmek zorundaydılar. Hazarlar bazen durumu değerlendirmek için Tudunlarını gönderirlerdi. Ama genel olarak Hazaristan'ın eyaletleri son derece özerkti.⁴⁴⁵ Türk tudunlar vergi toplardı ve gümrüklerden sorumluydular. Hazarya tudunları, Kırım'ın Cherson ve Doros'u da kapsayan bölgelerini kontrol ederlerdi.⁴⁴⁶ İl-teber unvanı bir başka kaynakta da geçmektedir. Bu kaynağa göre; 62/681 öncesinde ilk olarak Arran (Albanya)'da "Varaçan Hunları"nın kumandanı Alp tarafından yönetilen bir saldırıyı gerçekleştirdi. Alp, mehtemelen Hazar kökenliydi. Çünkü diğer adı "İlutver" (Yalvatar, Elteber) onun Hazarlara bağlı yarı bağımsız Varaçan yöneticisi olabileceğini gösteriyor.⁴⁴⁷

Hazarya'da Kerch (Bosporus) ve Tmutorokan'ı yöneten, baliqhçi unvanlı, atanmış devlet görevlileri de vardı. Baliqhçi "balıkçı" anlamına gelirdi ve Hazarların en önemli gelir kaynağı olan balıkçılığın bir yansımasıydı. Balıkçılar, bir tür sahil güvenlik görevlileriydi.

Brook'un Bizanslı tarihçi Theophanes'e dayanarak gösterdiği eserinde kısaca şöyle geçmektedir. sekizinci yüzyılın başlangıcında Kerch'i yöneten çok ünlü bir Hazar baliqhçisinden söz eder. 930'ların sonlarında, Kral Joseph'in hükümdarlığının ilk yıllarında, Kimmerya Boğazı'nı yöneten Hazar generali Pesakh ha-M-Q-R bir baliqhçi idi. Baliqhçi Pesakh, Rus Prensi Oleg'e karşı kazandığı zaferle ünlendi.⁴⁴⁸

Kimi Hazar yerleşim yerlerinde, Tudunlar ve Balıkçılar gibi atanmış yöneticilerden başka, seçimle gelen yöneticilerde vardı. Örneğin baghuq (şehrin babası). Cherson'un 705-840 yılları arasında babaghuqlar yönetmektedir. Bir başka babaghuq da 703 yılında Tmutorokan yöneticisiydi.⁴⁴⁹

Burada yerel Türk hükümdarlarının unvanı el-teber idi. El-teberler, Macarlar, Hunlar, Onogurlar, Volga Bulgarları, Volga Suvarları ve Volga Burtuları gibi Hazar toplumlarının yöneticileriydi.

Brook'un İbn-Fadlan'dan aktardığına göre, Atıl'de yaşayan Müslümanlarla ilgili yasal konuları idare etmek üzere, özel olarak görevlendirilen Müslüman bir devlet görevlisi olduğundan da bahseder. Müslüman toplumun en üst düzey

⁴⁴⁵ Tektaş, *a.g.e.*, s.244.

⁴⁴⁶ Brook, *a.g.e.*, s.127,128.

⁴⁴⁷ Dunlop, *a.g.e.*, s.59.

⁴⁴⁸ Brook, *a.g.e.*, s.127.

⁴⁴⁹ Brook, *a.g.e.*, s.127,128.

temsilcisi vizier (vezir) idi. Brook'un çalışmasında Omeljan Pritsak'a atfederek, Vezir Kuya'nın, eski Rus kayıtlarında adı geçen Kiy olduğunu öne sürdü.⁴⁵⁰

Sivil idarede Devlet Meclisi üyeleri, buyruklar (nazır, bakan), İç-buyruklar (saray idaresine bakan), yanında inanç, tarkan, apa, boyla, yula, бага, ataman, tudun, yugruş, külüg, “atı” (Göktürklerde) ve “babacık” (Hazarlarda)⁴⁵¹, hakanları yetiştiren şahsın unvanı. Bir açıklamaya göre ‘şehzade mürebbisi’ (‘baba-prens’)⁴⁵², sonraları “atabey” vb. unvanları taşıyan ve hiçbiri verasete dayanmayan devlet büyükleri bulunurdu.⁴⁵³

Bunlardan başka ‘Tarhan’ veya ‘Tarkan’ unvanı da eski Türklerde olduğu gibi Hazarlarda da bu unvan görülmektedir. Hazarla da bu unvana 7. Asırda; 630 yılında Batı Göktürk Hakanı tarafından Ermeniye’ye akın için gönderilen bir generalin ismi veya unvanı olarak geçmektedir. Burada bu generalin adı ‘Çorpan Tarhan’, diğer hazar komutanların adı da ‘Alp Tarhan’ şeklinde geçtiği görülmektedir.

Kaynaklara göre Tarhan’lar hükümdar ailesine mensup değillerdi. Buradan yola çıkarak bu eski Türk unvanının çeşitli zamanlarda muhtelif Türk topluluklarında farklı anlamları karşıladığı anlaşılıyordu. Örneğin Göktürk çağında ‘yüksek asalet derecesi’; Uygurlarda ‘vekil, nazır’; 10. Asır Oğuzlarında sü-başından (Başkomutan) sonra gelen makam sahibinin unvanı (Tarkhan Khagan); İbn Hurdadbih(9.asır)’e göre ‘hükümdardan sonra gelen ikinci şahıs’; Divan-ı Lügatit Türk (11.asır)’de yakın bir anlam verilerek ‘Bey’ diye çevrilir. Göktürk kitabelerinde ‘Apa’⁴⁵⁴(Aga Tarkan: ordu komutanı)⁴⁵⁵ unvanı ile bir arada geçen ‘Tarkan’ şekliyle ‘ordu komutanlığına’ karşılık olduğu ileri sürüldü.⁴⁵⁶ Bütün bunlar bize Hazar merkez ve taşra teşkilatının çok nazik ve köklü olduğunu, merkeziyetçiliğin çağdaşlarına göre gözle görülür şekilde daha sağlam olduğunu göstermektedir.

⁴⁵⁰ Brook, *a.g.e.*, s.127,128.

⁴⁵¹ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.764.

⁴⁵² Donuk, *a.g.e.*, s.3.

⁴⁵³ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.764.

⁴⁵⁴ Donuk, *a.g.m.*, s.82-87.

⁴⁵⁵ Koçak, *a.g.e.*, s.99.

⁴⁵⁶ Donuk, *a.g.m.*, s.82-87.

2.2.3.2.Şehir ve Kasabalar

Kaynaklar, Hazarların yarı yerleşik yarı göçebe hayat tarzını kabul etseler de zamanla göçebelik özelliklerini kaybettiler. Kuruluştaki göçebeliğin zamanla yerini yerleşik hayata bıraktığı muhakkaktı.⁴⁵⁷ Bu konuda İslam coğrafyacısı ve seyyahları bilgileri aktarmaktadır. Örneğin Arap coğrafyacısı İbn Rusta da mevsimlere göre de Hazar göçebeliğinin belgelirini buluyoruz. Ayrıca İbranice yazılmış olan ‘Hazar Muhaberatı’ olayı teyit ediyor.⁴⁵⁸

Hazarya’nın iktisadi olarak, zenginleşmesi halkın refah seviyesinin artması sonucunda kendi devrine göre modern ve büyük şehirler inşa ederek buralara yerleşmeye, içerisindeki çarşı ve dükkânlar ile ticaretlerini daha da geliştirerek⁴⁵⁹ Hazarya’yi iktisadi refah sayesinde imar ettiler ve Hazarya mamur hale getirildi.

Hazarya çok geniş bir ülkeydi. Çok güzel doğa manzaralarına sahip olan şehirleri (özellikle de Atıl, Tmutorokan ve Samandar) aynı zamanda birer ticaret merkeziydi. Önemli Hazar yerleşim birimleri, Don ve Volga vadilerinde, Kırım Yarımadası’nda, bugünkü Ukrayna ovalarında ve Kafkasya Dağları’nın kuzeyinde yer alıyordu.⁴⁶⁰

İmparatorluğun merkez topraklarını, bugün Astrakhan, Kalmykia, Dağıstan, Rostov, Volgograd, Ingushetia, Kabardino-Balkarsk, Kuzey Osetya ve Çeçenistan olarak bilinen bölgeler oluşturuyordu. İmparatorluk sınırlar, altıncı yüzyıldan dokuzuncu yüzyıla kadar muazzam bir genişliğe ulaştı.

Hazar İmparatorluğu en geniş döneminde yalnızca kuzey Kafkasya ve Volga deltasını kapsamakla kalmamış, aynı zamanda doğuda Harezmi bozkırlarına, batıda ise Kiev’e kadar genişledi. Bununla birlikte, Hazar İmparatorluğu onuncu yüzyılın başlarında, küçülmüş ve en sonunda da parçalandı.⁴⁶¹

Bugün Rusça Verlekhneye adı verilen Belencer-Çiryurt 750’ye kadar Hazarların başkenti oldu. 750’den sonra 200 yıl, İtil şehir ve Sarkel, Hazarlara başkent oldu. Hazarlar, Kiev, Çerson, Çufutkala, Feodosia, Tmutorokan

⁴⁵⁷ Zajaczkowski, A. “Khazarian Culture- The Inheritors (Heirs) of the Kazarian Culture” Karaims in Poland, Varşova, 1961, s.15-24.

⁴⁵⁸ Şeşen, *a.g.e.*, s.145.

⁴⁵⁹ Ali Ahmetbeyoğlu, “Avrupa Hun ve Hazar Devletlerinin İktisadi Gelir Kaynakları” TTKY, *Bulleten C.LXIX*, S.254, s.123.

⁴⁶⁰ Brook, *a.g.e.*, s.53,54.

⁴⁶¹ Brook, *a.g.e.*, s.53,54.

(Phanagonia) ve Olbiz gibi önemli şehirlerin de kurucularıdır.⁴⁶²

Hazar devleti her ne kadar tek bir merkezden idare edilse de, devlet ya da imparatorluk konfederasyon (boylar birliği) şeklinde örgütlenerek oluştu. Devlet, ülkede düzeni, asayiş ve adaleti sağlamak için bazen merkezden gönderdiği (bunlar genelde hanedan üyeleri) görevliler, yöneticiler ile bazen de yereldeki halkın ihtiyaç ve durumlarına göre otonom bir vaziyette seçimle iş başına gelen devlet idarecileri vardır.

2.2.3.3.Hazarlarda Vergilendirme

Başlangıçta güçlü bir askeri teşkilata sahip olan Hazarlar, zamanla ekonomik açıdan da teşkilatlanarak bugünkü modern vergi sistemine benzeyen bir vergi düzeni kurdular. Bugünkü batı tipi tipik kapitalist bir görünümde olan, devlet işletmeciliği yerine özel sektörü koruyan ve teşvik eden Hazar devlet idaresi, özel sektörden bol bol vergi alarak devleti bu yolla iyice zenginleştirdi. Hazarlar da özel mülkiyet sadece ticari alanda söz konusu idi, ekilen araziler aslında devletin malı idi, sadece ekilmek üzere belirli ailelere tahsis edilirdi.⁴⁶³ Hazar İmparatorluğu, birçok önemli devlet teşkilatı kriterine sahipti; gelişmiş bir devlet hiyerarşisi ve vergi sistemi vardı. Her halükarda 8.-9.yüzyılda Doğu Avrupa'nın şüphesiz en gelişmiş devletiydi ve çevresindeki toprakları ve kavimleri de vergiye dayalı bir vasallık bağı içerisinde tutuyordu.⁴⁶⁴ Aynı konu kroniklere farklı yansıdı. Hazar kralının malı ve zenginliği, deniz rüsumundandır.⁴⁶⁵ “Kralın, halkın malına sahip çıkma hakkı yoktur...”⁴⁶⁶

M. İ. Artamonov'un İstahri'den aktardığına göre melik, Tebaalarının özel mülkü üzerinde hiçbir hakka sahip değildi. Görünüşe göre Azat kesimi teşkil eden Beyaz Hazarlar, genel olarak vergi ödemiyorlardı ve asıl yükümlülükleri askeri görevdi. Hazar Devleti'nin gelirleri iki kaynaktan sağlanıyordu: Umumi vergiler ve kara, deniz ve nehir yoluyla Hazarya'ya getirilen mallardan alınan öşür (yüzde 10) vergisi. Düzenli vergiler, Hazar Devleti'nin çeşitli bölgelerinden gelen tabii ödenekler, yani özellikle itaat altına alınan kabile ve halkların gönderdikleri

⁴⁶² Doğan, *a.g.m.*, s.3.

⁴⁶³ Kuzgun, *a.g.e.*, s.113,114.

⁴⁶⁴ Vasary, *a.g.e.*, s.217,218.

⁴⁶⁵ Şeşen, *a.g.e.*, s.71.

⁴⁶⁶ Dunlop, *a.g.e.*, s.92,93.

vergilerdi.⁴⁶⁷ Halka konan vergilerden Hakan için ayrılan özel tahsisatlar ve bu konuda kanunlar vardır.⁴⁶⁸

Demircilerin ürettiği mallar, Hazar hükümeti tarafından vergilendiriliyordu. Aynı zamanda yiyecek ve içecekte vergiye tabiydi. Örneğin Atıl'deki Müslüman tüccarlar Hazar kağanına ödedikleri vergiyi, yiyecek olarak veriyorlardı. Bu vergiler ticaret ve taşımacılıktan alınan vergilerle birlikte, Hazar yönetiminin önemli bir gelir kaynaklarından bir tanesini oluşturuyordu. Brook'un *Hudud al-alam*'dan aktardığına göre, *Hudud al-alam* adlı eser Hazar krallarının denizcilikten aldıkları vergilerinde önemli tutarlarda olduğunu aktarıyordu.⁴⁶⁹

Dokuzuncu yüzyıl ortalarında, birçok Doğu Slav halkı, Hazarlara vergi ödüyordu. Brook'un, 'The Rus'ian Primary Chronicle'(Reading in Russian History) adlı eserden aktardığına göre, 859 yılına girildiğinde Hazarya'nın Polianialılar, Severialılar ve Viyattikyalılara, her aile başına bir beyaz sincap kürkü olmak üzere vergi ödemeyi kabul ettirdiğini yazmaktadır.

Radimiçyalılar da Hazarlara vergi ödeyen uluslararasıydı. Bu arada kuzeydeki Kriviçyalılar, Slovenler ve Leryalılar, Varangianlara vergi ödüyorlardı. Diğer klanlar da Hazarlara düzenli olarak vergi ödemekle yükümlüydü. Bulgarlar, dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda yıllık vergi ödüyorlardı. Volga Bulgarlarının lideri Almush, Hazarların yönetimi altındaydı. Burtalar (bir Fin halkı), Peçenekler, Macarlar ve diğer klanlarda Hazarlara vergi ödeyenler arasındaydı. Kuzey Kafkasya'da yaşayan Şamanist Hunlar da yedinci yüzyıl boyunca Hazarların tebaasıydı.⁴⁷⁰

Otlak ve sulaklarda tasarruf yapma hakkı "Kara Budunlar" dadır. Kara budunlar, üretime doğrudan katılan birimler olduğu için, üretime konu olan varlıkların kullanılmasında öncelikli söz sahibi oldular.

Askeri harekâtlar sonunda elde edilen topraklar üzerinde dirlik kurup bu dirliklerin Türk Devlet sistemine dâhil edilmesi görevi ise "Ak Budunlar" ait idi. Böylece Ak budunların ekonomik sisteme katkıları da bu kapsamda tanımlandı. Bu dirliklerin dağıtımını gene merkezi otoriteyi temsil eden Hakan'ın görevi idi.

Bu görevi kapsamında, Kağanlar iç veya tabii boyları sahihsiz yerlere yerleştirme hakkına da sahiptir. Bu yeniden yerleşimler sonunda elde edilen

⁴⁶⁷ Aptamohob, *a.g.e.* s.406.

⁴⁶⁸ Şeşen, *a.g.e.*, s.171.

⁴⁶⁹ Brook, *a.g.e.*, s.129-131.

⁴⁷⁰ Brook, *a.g.e.*, s.129,131.

gelirlerden merkezi otorite bir vergi geliri elde etmekteydi. Kağanlığa bağlı dış boylarda vergi toplayan görevlilere “Tudun” ismi verildi. Orhun Türklerinde bu görevlinin ismi “Alumçı” olarak değişmekte idi.⁴⁷¹

Görüldüğü gibi Hazar vergi sistemi, yönetim sistemi içerisinde yerini almış ve siyasi kudretin en temel dayanağı olduğu gibi Hazar ekonomisini oluşturan temel unsurlardan birisini içinde barındırmaktadır.

2.2.3.4.Hukuk ve Adalet

Hazarlar, düzenli bir hukuk sistemi de kurmuşlardı. Brook’un El-Mesudi’den aktardığına göre, Atil’de iki Yahudi, iki Müslüman, iki Hristiyan ve bir Pagan olmak üzere, toplam yedi kişiden oluşan bir mahkeme olduğunu nakletmektedir.⁴⁷²Dunlop’un Al Mesudi’den bildirdiğine göre Mesudi’nin sık sık olarak kullandığı “Altın ve Mücevher Tarlaları” adlı kitabında bu konuda neler söylendiğine bir göz atalım:

Hazar başkentinin geleneğinde yedi yargıç bulunurdu. Bunların ikisi Müslümanların davaları için (şeriatı göre), ikisi Hazarların davaları için (Tevrat’a göre), ikisi Hristiyanların davaları için (İncil’e göre), biri de Saqualiba, Rus ve öteki putperestlerin davalarını, putperest kurallarına göre çözmek üzere bulunurlardı.⁴⁷³

Davaların bir yıl içinde sonuçlanması gerekiyordu. Şayet dava bir sene içinde sonuçlanmazsa hükümdar tarafından bir karara bağlanması gerekirdi. Hükümdar bu davayı şehir halkının huzurunda karara bağlardı.⁴⁷⁴

Kralın, Musevilerden, Müslümanlardan, Hrsitiyanlardan ve kıdemli kişilerden oluşan yedi hâkimi⁴⁷⁵ (hukkam) vardır.⁴⁷⁶ El-Mesudi, iki Hazar yargıcının davaları sonuçlandırmak için karar verecekleri zaman, Torah’a danıştıklarını anlatıyor. Mahkemenin Pagan üyesi Hazarya Slavlarının temsilcisi olarak görev yapıyordu.⁴⁷⁷

Atil’deki mahkeme esas olarak ticari davalara bakıyordu. Brook’un, Peter Golden’dan aktardığına göre, hâkimler, Atil’de yaşayan yabancı tüccarların

⁴⁷¹ Sıgırı-Ercil., *a.g.e.*, s.34.

⁴⁷² Brook, *a.g.e.*, s.117-120

⁴⁷³ Dunlop, *a.g.e.*, s.37.

⁴⁷⁴ Şerafeddin Erel, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1961, s.28.

⁴⁷⁵ Brook, *a.g.e.*, s.125.

⁴⁷⁶ Dunlop, *a.g.e.*, s.92,93.

⁴⁷⁷ Şeşen, *a.g.e.*, s.166.

temsilcileriydi. Hazarya'daki tüm inançların mahkeme heyetinde edilmesi, hoşgörünün ve bir arada barış içinde yaşamanın simgesiydi.⁴⁷⁸Müslüman kadılar büyük otoriteye sahipti. Başka hâkimler tarafından halledilemeyen ihtilafı davalar Müslüman kadılar tarafından kati karara bağlanırdı.⁴⁷⁹

Hazar mahkemesindeki bu çeşitlilik, aynı dönemde Bizans ve Batı Avrupa'daki dini konularla ilgili kargaşa ile karşılaştırılırsa, oldukça dikkat çekicidir. Görünüşe göre, geleneksel bazı Türk yöntemleri, Hazar'ların yasal konularda kararları, Judaizme döneminden sonra da etkilemeye devam etti.⁴⁸⁰

Adaletin temini devlet düzeninin sağlanmasına, huzur ve güven ortamının kurularak yaşatılmasına katkı sağladı. Bu da doğal olarak Hazar devletinin kudretini ve ömrünü uzattı.

2.2.4.Hazarların Yönetim Yapısı

2.2.4.1.Kabar (Kavar) İsyanı

Dünya tarihinde olduğu gibi Türk tarihinde de iç mücadeleler çokça yaşandı. Bazen bu iç mücadeleler iç savaflara dönüşerek önemli sonuçları beraberinde getirdi. Türk devlet telakkisinde tam bir hâkimiyet anlayışı yoktu. Ülke kağan ve sülalesine aitti. Hatta bu ailenin, sülalenin adı Aşina'dır. Yönetimden memnun olmayan halk sık sık mevcut iktidara karşı isyan ederek, başkaldırıldı.

Hazar tarihi içerisinde de böyle bir iç isyan yaşadı ve devleti derinden etkileyerek önemli sonuçlar doğurdu. Bu isyana ismini veren Kabarlar 9. yüzyılda Hazar Hakanlığı'na isyan eden 3 boydan biriydi. Kazancı'nın aktardığı, Bizans İmparatoru VII. Konstantin'in yazdığı "De Administrando Imperio" adlı kitaba göre, bu isyanlar yeterince dikkate değer isyanlar oldu ve bunun sonucunda Kabarlar 854 yılında kağanlıktan kovuldular ve Hét-Magyar (Yedi Macar) boyuna sığındılar.

Devlet felsefesi içerisinde halkın devlete gösterdiği tepki ya da duyduğu yakınlık yekpare olarak ele alınamazdı. Bir başka deyişle devletin çok beğenilip desteklendiği dönemler olduğu gibi devletle savaşa kadar varan anlaşmazlıklar ve

⁴⁷⁸ Brook, *a.g.e.*, s.125.

⁴⁷⁹ İnan, *a.g.m.*, s.575.

⁴⁸⁰ Brook, *a.g.e.*, s.125.

didişmelerin olduğu dönemler de söz konusudur.⁴⁸¹Yeni bir hükümdarın hâkimiyetini güçlendirip pekişmesi ise kanlı bir iktidar mücadelesi sonucu gerçekleşirdi.⁴⁸²

Bizde bu mevcut bilgiler ışında Kabar İsyanı'nı ortaya koymaya ve değerlendirmeye çalışacağız.

IX. yüzyıl başlarında Hazarya'da iç savaş başladı. Melik Obadya'nın gerek siyasi gerekse dini alanda yaptığı önemli reformların, bu ülkede yaşayan halkların şu veya bu gurubun güçlü muhalefet ve adavetiyle karşılaşmaması mümkün değildi.

M. İ. Artamonov'un aktardığı, Konstantinos Porphyrogenetos'un verdiği bölük pörçük bilgiler, ne yazık ki Hazar Devleti'nde vuku bulan bu olayların gün ışığına çıkarılmasında çok yetersiz kalmaktadır. Onun verdiği en önemli bilgi, daha sonra üzerinde durulacak olan iç savaşın iktidar yüzünden çıktığı ve oldukça acımasız geçtiğidir.⁴⁸³ Bu çarpışmalardan sağ olarak kurtulan mağlup Hazarlar Madyarlar'a kaçarak, orada başlarında kumandanları veya prensleri bulunan üç boydan müteşekkil özel bir grup oluşturuldu ve Kabarlar adıyla anılmaya başladılar.⁴⁸⁴ Kabarlar'ın Madyarlar bünyesinde zuhuru izah içinde Konstantinos Porphyrogenetos, yukarıda belirtildiği şekilde Hazarya'daki iç savaşla ilgili oldukça muhtasar bilgiyle yetinmektedir. Savaş iktidarı ele geçirmek için çıktığına göre, içlerinden bir gurubun iktidarı ele geçirerek hakanı devletin birliğini temin için güçsüz, fakat kutsal bir hükümdar haline dönüştürenlerden memnun olmayan Hazarlı bey ve tarhanların, aynı hükümdarın muhtemelen bu amaçla kendi haklarını gasp ettiği düşüncesiyle ona karşı isyan ettikleri düşünülebilir. İsyan kanlı bir şekilde bastırıldı. Ne yazık ki isyanın tam olarak ne zaman ve nerede çıktığı, ne kadar devam ettiği konusu henüz aydınlığa kavuşturulmuş değil. Bu isyan sırasında diğer Hazar feodalleriyle birlikte Don sahilindeki Pravoberejny kalesi hâkimi de olaylara katıldı ve halkı galipler tarafından acımasız bir şekilde kılıçtan geçirildi.⁴⁸⁵

Hazarya'da Obadya'nın dini ve siyasi reformlarından hoşnut olmayan feodaller isyan bayrağı kaldırarak isyan öylesine tehditkâr hale geldi ki, başta ki yönetim mecburen bütün güç ve dikkatini bu meseleye odakladı. Bu sömürülen alt tabakanın isyanı değildi. Artamonov'un aktardığına göre, Konstantinos Porphyrogenetos'un doğrudan şahitliğine nazaran, Hazarlı beylerin devleti ele

⁴⁸¹ Metin Kazancı, "Türklerde Devletle İlişkiler Üzerine Bazı Notlar", *İletişim Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 2005, s.11.

⁴⁸² Koçak, *a.g.e.*, s.15.

⁴⁸³ Aptamohob, *a.g.e.*, s.324.

⁴⁸⁴ Tektaş, *a.g.e.*, s.260

⁴⁸⁵ Aptamohob, *a.g.e.*, s.325.

geçirerek diğer feodalleri devlet ziyafet masasından uzaklaştıran gasıp Obadya'ya karşı giriştikleri bir iktidar mücadelesiydi. Savaş oldukça şiddetli ve acımasızdı. Her iki tarafta kendisine bir yerlerden destek aramaktaydı.⁴⁸⁶

Bu konuda ünlü Rus Türkolog M. İ. Artamonov, sömürülen alt tabakanın isyanı değildi dese de aynı konuda farklı görüşler mevcuttur. Bu farklı görüşü de burada yer vermeye çalışacağız.

Kağanlığın kurulduğu ilk zamanlarda, ne yeni kağanın ne de onun iki, yüz savaşıdan oluşan mahiyetinin, aslen Hun-Hazar olan nüfusla arasında bir anlaşmazlık oldu. Ayrıca kağanla aynı kavimden gelen yeni üyeler maiyete dâhil olduğunda da, diğer askerler arasında onlara herhangi bir ayrıcalık tanınmadığı için, böylece hiçbir çekişme olmadı.

Bütün Hazarlar askeri sefere gidip ganimeti birlikte paylaşıyorlardı. Ancak sonraları yeni ülkeler ele geçirildikçe kağanın maiyeti devlet hazinesine daha fazla, hatta haddinden fazla, bağımlı hale geldi. Seferlere katılmamaya başladılar ve asalak bir soylular sınıfına dönüştüler. Artık ülkedeki bütün anahtar mevkileri ele geçirerek, maliyeyi, orduyu ve kanunun idareleri altına aldılar. Resmi görevlileri kendi çevrelerindekiilerden tayin ediyorlardı: kağan-bek, çavşir, çitar-bazar, tarkan, tudun ve diğerleri. Bir yandan da aslen Hun-hazar soyundan olanların yüksek mevkilere gelmelerine engel oluyorlardı.⁴⁸⁷

Bir başka ifadeyle, o dönemin şartları göz önüne alındığında milli ve sınıfsal bir karakteri olan toplum içinde, sıradan savaşçılarla iktidarı elinde tutanlar arasında gittikçe kötüleşen keskin bir tabakalaşma oluşmaktaydı. Zira alt sınıf, önderlerine karşı çıkan Hun-Hazarlardan meydana gelirken, soylu sınıf tamamen Göktürklerden meydana geliyordu.⁴⁸⁸

İç savaşın devam ettiği ve Hazarya'nın zayıfladığı bir sırada Madyarlar'ın İtil ötesinden Don'un batısına geçtiklerini varsaymak gerekirdi. Çok büyük bir ihtimalle Madyarlar, Hazar iç savaşına karışmışlardı ve kıyamcılarının yanında yer aldılar. Hatta buraya bir davet üzerine çıkıp gelmişte olabilirler. Bu arada eldeki mevcut kuvvetleri isyanı bastırmak için yeterli görmeyen ve çoğunluğu yabancı kabilelerden oluşan vasalların desteğine güvenmeyen Hazar yönetimi, o günden sonra Hazar melikininin ana gücü ve desteği haline gelen Guz ve Peçenek kabilelerini yardıma

⁴⁸⁶ Aptamohob, *a.g.e.*, s.325.

⁴⁸⁷ Yumanadi – Kuleshov, *a.g.e.*, s.467.

⁴⁸⁸ Yumanadi – Kuleshov, *a.g.e.*, s.468.

çağırttı.

İsyanın bastırılması Hazar yönetimine çok pahalıya patladı. Hazar halkının önemli bir kesimi merhamet kelimesine bigâne iç savaş sırasında kırılmış, hayatta kalmayı başaran kıyımcılar ise Madyarlar'la birlikle kaçarak, yüzyılın sonuna kadar bir arada yaşadıkları Dnieper'in uç kısımlarına sığındılar.

Hazarya'ya gelince, o da artık ne sadece Guzlar'ın, ne de sadece Peçeneklerin değil, belki her ikisinin aynı anda istilasına uğrayan bir ülke; kaba ve az kültürlü göçebelerin gezindikleri bir diyar haline geldi. Gerçek Hazarlılar'ın sayısı hayli azaldı ve onlarda az sayıdaki Hazar şehirlerine dağıldılar.⁴⁸⁹

Büyük bir ihtimalle isyan henüz Obadya hayattayken başladı ve en yakın halefler döneminde de devam etti. Obadya'dan sonra yerine oğlu Yezekil ve torunu Manasiya'nın geçtiği biliniyor ama bunların iktidar süreleri çok kısaydı. Çünkü onların hemen ardından Obadya'nın kardeşi Hanukka meliklik tahtına oturdu ki, Yosif'e kadar Hazarya da hüküm sürenlerde onun torunlarıdır. Bizzat Obadya'nın torunlarının iktidarlarının devam etmeyişinin sebebi, belki de iç savaş sırasında kırılıp gitmiş olmalarıdır. İsyanın tarihini ise muhtemelen IX. Yüzyılın ikinci ve üçüncü on yılına atfetmek lazım gelirdi, ama ne yazık ki onun kesin başlangıç ve son buluş yıllarını tam olarak tespit edemiyoruz.⁴⁹⁰

Kesin tarihi tespit edilemiyor denir. Fakat "Bazı İslam müelliflerine (el-Mesudi) göre, Hazarlar Abbas Halifesi Harun Reşit zamanında (786-809) Museviliğin bu mezhebine girdiler."⁴⁹¹

İşte isyanında bu din değişikli sonrasında patlak verdiği muhtemelle kuvvetti. İsyanın, tüm ülkenin bir köşesinden diğerine sıçrayarak, bazen yatışıp, bazen alevlenerek uzun süre devam edebilmişti. Hazarya'nın çeşitli kabilelerden feodal oluşumları, tabiatı icabı eş zamanlı ve organize bir çıkış gerçekleştirecek durumda değillerdi. Merkezi yönetime itaatten baş tartmak, bazı bölgelerin, kabile hatta boyların yönetimden kopuşu... tüm bunlar muhtemel düzensiz bir şekilde ve karmaşa halinde vuku buldu ki, elbette bu durum merkezi yönetimin elini güçlendirdi, duruma hakim olmasına ve kıyamcılarla tek tek hesaplaşmasına imkan sağladı. Ancak zaman içinde Hazar yönetimi güçlü düşmanlarla hesaplaşmak zorunda kaldığında durum oldukça ciddileşecek ve savaş münavebeli zaferlerle

⁴⁸⁹ Aptamohob, *a.g.e.*, s. 327.

⁴⁹⁰ Aptamohob, *a.g.e.*, s. 328.

⁴⁹¹ Şeşen, *a.g.e.*, s.260-262.

yıllarca sürecekti. Yönetime diğer farklı kabileler üzerinde hâkimiyet kurma imkânı veren destekten mahrum bırakan Hazar boylarının isyanı özellikle tehlikeliydi. Bu yüzdendir ki Hazarya’da yeni bir düzenin sağlanması, ancak Musevi yönetiminin paralı orduya sırtını dayayıp, kendini halktan etmesinden sonra mümkün olabildi.⁴⁹²

Kağan ve onun sınırlı sayıdaki maiyeti, sadece askeri yöntemler kullanarak kalabalıkların bu taleplerine karşı koyamazdı. Bundan dolayı Musevi misyonerlerin onlara anlattığı Yahudiliğin temel kurallarıyla kendilerini koruma yolunu denediler.⁴⁹³

Hazar yönetimi Museviliği devletin ideolojik dayanağı olarak eleştirirken en azından diğer dinlere baskı uygulayamaz, onların Hazarya’da yayılmasını ve güçlenmesini engelleyici tedbirler alamaz ve bu dinlerin salıklarına şu veya bu yollarla takibat yapamazdı. Hazarlı Müslümanlarda tıpkı Hristiyanlar gibi Museviliği birinci derece yükselten reformlara sıcak bakamazlardı ve takibata maruz kalınca tıpkı Kabarlar gibi onlarda ülkelerini terk ettiler. Bu sıradan bir muhaceret değil, siyasi bir göçtü.⁴⁹⁴

Hazaryada’ki iç savaşın tam ne zaman çıktığı, ne kadar sürdüğü ve etki derecesini ne yazık ki tam olarak bilememekteyiz. Kabar isyanına çalışmasında yer veren bir başka araştırmacı ve eseri de Jacques Piatigorsky-Jacques Sapir ‘ın “Hazar İmparatorluğu VII.-XI. Yüzyıllar, Atlı bir Kavmin Gizemi” ‘dir. Bu kitabın 47. Sayfasında ‘İç Savaş ve Hazarların Göçü’ başlığı altında bu isyanı ayrıntılı olarak açıkladı. Verdiği bilgilere göre; İktidarın kağandan Hazar asillerinin bir kısmını temsil eden beye geçmesi bir seferde olmadı, kağanın iktidarı yavaş yavaş gücünü kaybetti. İçlerinden birinin gücünün giderek artmasına, en azından başlangıçta, itiraz etmeyen ve hatta kağana karşı beyi destekleyen diğer asil ailelerin reisleri sonunda iktidarın bey tarafından zorla ele geçirilmesine dayanamadılar. Bir patlama kaçınılmaz hale geldi. Bu patlama IX. yüzyılın başında gerçekleşti ve Hazaristan on yıllar boyunca parçalayacak korkunç bir iç savaşa dönüştü.

İçteki çatışma göçebe halklara kadar yayıldı çünkü başkaldıran Hazarlar, Macarlardan yardım istediler, hükümet ise Peçenekleri ya da Oğuzları yardıma çağırdı. Öte yandan, büyük olasılıkla Museviliğin resmi din olarak kabul edilmesine karşı olan Hristiyanların ve Müslümanların büyük bölümü de bu başkaldırının içinde

⁴⁹² Aptamohob, *a.g.e.*, s. 327,328.

⁴⁹³ Yumanadi-Kuleshov, *a.g.m.*, s.468

⁴⁹⁴ Aptamohob, *a.g.e.*, s. 329,330.

yer aldı. Hazaristan'ın tamamı hükümet güçleri, asiller ve göçebeler arasında muazzam bir savaş alanına döndü.⁴⁹⁵

Sonunda bey-büyük olasılıkla Obadiya'nın kardeşi Hanuka- zafer kazandı. Bu zafer, o zaman kadar Asya'nın sayısız göçmen haklarına karşı bir koruma engeli oluşturan Hazar İmparatorluğu'na pahalıya mal oldu. Hazarların büyük bir kısmı öldürüldü, birçoğu ise göç etmek zorunda kaldı. Çok sayıda göçebe baskınlar yaparak Hazaristan'a girdi ve orada devlette ve orduda çok önemli roller oynamaya başladı. Sonunda savaş sırasında Bizanslılar tarafından işgal edilen Gotya ve Dinyeper'in batısındaki topraklar gibi çok büyük toprak parçaları kaybedildi. Bütün bunlar olurken imparatorluk, Hazar Denizi ile Karadeniz'in arasındaki bölgede önemli bir oyuncu olmaya sürdürüyordu.

Böylece Kabar isyanının bir sonucu olarak Hun-Hazarlar iki gruba ayrıldı: Kavarlar ve Çıvaşlar, asiler ve barış taraftarları. Bazı tarihçiler bu isyanı düzenleyen Kavarlar'ın isminin "kabar" olduğu görüşündedir. Ancak Bizans İmparatoru Constantine Porphyrogenitos da dâhil olmak üzere çağdaşları onlara "kabar" (kavaroı) olarak adlandırmışlardır ki bu Çuvaş dilindeki düzen, düzenbaz, muhalefet gibi anlamlara gelen "kava" kelimesine karşılık gelir. Öte yandan Türkçe "cuvaş" kelimesinden türeyen barışçı, sakin, yumuşak başlı gibi anlamlara gelmektedir. Bu Cuvaş (ya da Çuvaş) halkı Hazarya'da kağanın idaresi altında kaldı, ancak Kavarlar, daha önce belirtildiği gibi Madiarların yanına giderek onlarla kaynaştılar.⁴⁹⁶

Görüldüğü gibi isyan Hazarlar için hiçte iyi sonuçlar doğurmadı. Hatta şunu söyleyebiliriz ki isyandan sonra Hazar İmparatorluğu güç kaybetmeye başlayarak duraklama ve gerileme dönemine girdi.

2.2.4.2. İkili Üst Yönetim Modeli

Çok sayıda arkeolojik çalışma, yazılı kaynakların araştırılmasına dayanılan Hazar çalışmalarındaki son değişiklikler Hazarların siyasal, sosyal, kültürel ve dini tarihi alanlarında yeterli sayıda gerçek ve somut veriler taşımaktadır. Bu alandaki diğer gelişmelerin yanı sıra, yapılan son çalışmalar da Hazar devlet yapısının

⁴⁹⁵ Piatigorsky-Sapır, *a.g.e.*, s.47.

⁴⁹⁶ Yumanadi-Kuleshov, *a.g.m.*, s. 469.

kudretine ve Hazar'ın ikili yönetim (diarşi) yapısına ışık tutarak ilim dünyasına kaynaklık etmektedir.⁴⁹⁷

Hazarlardaki “İkili Üst Yönetim” (diarşi) modelini açıklamadan önce, konunun daha iyi anlaşılabilmesi için ‘Çifte Krallık’ meselesini ve bu meselenin sonucunda ortaya çıkan ‘Çifte Krallık Nazariyesi’ üzerinde kısaca durmamız gerekmektedir.

Oğuz Türklerinin idari ve sosyal teşkilatlanmasında “dikotomik”, yani ikili bir yapı görülmektedir. Bu ikili yapı,⁴⁹⁸ Sağ-sol, kuzey-güney, doğu-batı, ak (sarı) - kara (Ak-Hunlar, Sarı Türgiş-Kara Türgiş, Sarı-Uygur, Sarı (ak) Oğur, Kara Bulgar, Kara Hazar-Ak Hazar, Kara Macaristan-Ak Macaristan, Kara Kıpçak, İ-dış (Karluklarda?, Bulgarlarda), Üç-ok – Boz-ok (Oğuzlarda).bu bölünme daima bir tarafın hakimiyet üstünlüğü tanınırdı. Bu cihet Asya Hunlarında sol, Batı Hunları’nda, Göktürklerde, Uygurlar’da sağ idi. Bölümlerin başındaki idareciler, asıl hükümdarın yüksek hâkimiyeti altında töre hükümlerini yürütürler, kendi ülkelerini ilgilendiren hususlarda dış münasebetlere girerler, ancak bütün İl’le (devlet) alakalı meselelerinde toplanırlardı.⁴⁹⁹

Birinci Göktürk Kağanlığı’nın toprak bakımından iki parçaya bölünmesi, Doğu’daki Kağanın Batı’daki Yabgu-Kağan üzerinde gözle görülür bir hiyerarşik üstünlüğünü neticesini verdi. Fakat uygulamada ikincisinin birincisinden tamamen bağımsız olduğu ve her ikisinin de kendi saygın hükümlerlik alanlarında tam yetkili hükümdarlar oldukları genel kabul görmektedir.

Bu düzenlemeyi tanımlamakta "ikili/dual Kağanlık” ifadesi, pek bir ortak yönleri bulunmayan, Hazar diarşisinden çok daha uygundur.⁵⁰⁰ Keza Hazarlardan önceki bu uygulamanın Hazarlara da tezahür etmesi kuvvetle muhtemeldi. Ancak tarihi vesiklar bu yönetim anlayışının zamanla değiştiğini, Hazar ülkesinde “Çifte Krallık” mefhumunun uygunmadığı ortadadır. Daha önce de belirtildiği gibi Hazarlarda görülen “Diarşi” sistemi, daha önceki “Çifte Krallık” sistemi ile karıştırılarak bugünkü haliyle aslından epey uzak tarihi nazariyelere vardı.⁵⁰¹

Bu konuda, Aşina’nın varsayılan mirasından ya da hanedan transferinden çıkarılan herhangi bir fikir ise çok daha zayıftır. Çarpıtılmış bir metinden yola çıkıp,

⁴⁹⁷ Zuckerman, *a.g.e.*, s.1-20.

⁴⁹⁸ Erdal Aksoy, “*Oğuz Türklerinin İdari Yapı ve Boy Teşkilatına Bir Bakış*”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.317.

⁴⁹⁹ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.763,764.

⁵⁰⁰ Zuckerman, *a.g.e.*, s.2.

⁵⁰¹ Aptamohob, *a.g.e.*, s. 321.

bu metni çok tartışmalı bir şekilde yorumlamak suretiyle A. Zeki Velidi Togan, Hazar diarşisini Hazar kağanlarının Aşina soyundan gelmelerine bağlamaktadır.⁵⁰² Bu tezi ve bu tezin kışkırttığı itirazları açık bir şekilde anlamak çok önemlidir.

Bir Farsça coğrafya eseri olan Hudûdü'l-Alem, başkentleri Atıl'in tasviri de yer alacak şekilde, Hazarların ülkesi hakkında kısa bir bölüm içermektedir. Bu şehir söz konusu eserde şöyle takdim edilmektedir: "Ansa'nın soyundan Tarkan Kağan diye tanınan hükümdarın tahtının bulunduğu yerdir. Şehrin yarısında Müslümanlar, diğer yarısında ise putperestler yaşamaktadır. Bu hükümdarın, bu şehirde her biri ayrı bir inanca sahip olan yedi hâkimi bulunmaktadır. Çok önemli bir dava önlerine geldiğinde, günün hangi saatinde olursa olsun, bunlar hükümdardan yol göstermesini ya da dava hakkında karar vermesini isterlerdi." Togan'ın, Ansa ismini Asena-Aşina şeklinde düzeltildiğini görmekteyiz.⁵⁰³

Bu düzeltme bir ihtimal doğru kabul edilebilir. Elimizde var olan mevcut bilgiler bu düzeltmenin doğru tarafını çalışmamızın başında Hazarların kökeni konusunu sırasında açıklamaya çalıştık.

Aşina'nın Hazarlarla birlikteliğinin muhtemel şartlarına dair birkaç tez ileri sürüldü. Omelian Pritsak'ın aktardığına göre, 620'lerde bir yönetici Türk boyundan gelme komutanın Kafkaslar'da bir Hazar ordusunu kumanda ettiğini belirtmektedir.⁵⁰⁴ Yine M. İ. Artamonov'dan öğrendiğimize göre ise, daha sonraki bir dönemde meydana gelen bir olayla bağlantılı bir hipotez ortaya atarak, 650'lerde Batı Göktürk Kağanlığı'nın nihai çöküşüne yakın bir tarihte, bir Aşina veliahdının kaçarak Hazarlara sığındığını ileri sürmektedir.⁵⁰⁵

Ancak, bu konuda da bir bilinmezlik ve farklı görüşler mevcuttur. Örneğin, Hudûdü'l-Alem'in mütercimi ve en önde gelen yorumlayıcısı olan Vladimir Minorsky, Togan'ın metin üzerinde yaptığı restorasyonu keyfi ve felsefik açıdan kabul edilemez bularak, red etti. O, Hudûdü'l-Alem'da yer alan Hazaristan ve komşu ülkelerin tasvirlerinin aynı kaynaktan türediğini gösterdi, bu kaynak şimdi yaygın olarak dil araştırmalarında, Fransızca'da 'Relation Anonyme' ve Rusça'da 'Anonimnaya Zapiska' ve Türkçe'de ise 'Anonim İlişki' olarak bilinmektedir.⁵⁰⁶ Benzer tasvir ve tanımlamalara İbn-i Rosta ve Gardizi'nin eserlerinde de

⁵⁰² Togan, *a.g.m.*, s.13.

⁵⁰³ Togan, *a.g.m.*, s.13.

⁵⁰⁴ Pritsak, *a.g.e.*, s.44.

⁵⁰⁵ Aptamohob, *a.g.e.*, s. 322.

⁵⁰⁶ Vlademir Minorsky, "Addenda to the Wudud al'-Alam", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, S.7, 1955, s.260-270.

rastlanmakta,⁵⁰⁷ ancak hiçbir şekilde ismi Asena'ya çevrilecek bir yol bulunmamaktadır.⁵⁰⁸ Bu her iki metinde de Hazar hükümdarının ismi yer almakta ve bu isimler İbn-i Rüş'te İşa (Aysa), Gardizi'de ise Abşad şeklinde okunmaktadır.⁵⁰⁹ C. Zuckerman'ın Minorsky'den aktardığına göre, Minorsky, bu okumaların yaygın bir Türk unvanı olan "şad"ı gizlediği (bu analiz hiçbir şekilde benim bilgileri ters düşmemektedir) ve Arapça bir terimin Farsça bir derleme olan Hudûdü'l-Alem'in yazarı tarafından yanlış anlaşılacak, hükümdarın unvanını, bu hükümdarın atalarının ismine nasıl dönüştürdüğünü gösterdiğini ileri sürmektedir.⁵¹⁰ Kanaatimizce bütün bu görüşler varsayımdan öteye gitmemektedir.

Hudûdü'l-Alem'in ifadeleri, Zuckerman'ın aktardığı şekliyle daha ileri boyutta, Novoselcev tarafından da tartışıldı. Novoselcev söz konusu eserlerin Batı Avrupa halklarından bağımsız bir bilgiyi sergilemediğini gözlemleyerek, benzer metinlerin yokluğunda bile, bunların Hazarlar hakkında devrim yaratacak yeni bir veri sağlamasının olanaksız olacağını fark etti. Zuckerman'ın aktardığına göre Novoselcev, Minorsky'nin filolojik analizini kabul ederek, Hazar kağanların Aşina soyundan geldiğine dair teorinin kaynaklarda herhangi bir temelinin bulunmadığı sonucuna vardı.⁵¹¹ Biz az önce belirttiğimiz gibi Novoselcev'e ve Minorsky'ye katılmıyoruz. Tarihi bulgular Türk devlet telakkisi ve felsefesi ister Uygur ister Göktürk olarak Hazarlarda bir yansıması olsa da, bu uygulamaların tarihin derinliklerinde saklı olduğu ortadadır.

Minorsky'nin tezinin gücü, Togan'ın Hudud metnini restore etmesini "sehr zweifelhaft" şeklinde tanımlayan Ludwig'i de etkiledi, ancak yine de, Ludwig, Hazaristan'daki Türk geleneğinin süreklilik unsurlarından dolayı, Hazar Kağanları'nın Aşina soyundan geldiğini kabule meyl etti. Benzer bir şekilde, Golden yayınları da Hudud'daki Aşina düzeltmesini üç soru işaretiyle belirtmesine rağmen, Aşina bağlantısının "Steplerdeki tek meşruiyet kaynağı olduğu" görüşünü devam etti. Daha önce yapılan olan bir çalışmada, Minorsky'nin analizinin tutarlılığını kabul etmesine rağmen Golden, "şartlara bağlı" tarihi kanıt ibaresiyle Togan'ın düzeltmesini muhafaza etti.⁵¹² Ancak bu basit bir tartışmadır. Hiçbir kaynak, Hazar Kağanlarının, Göktürk Kağanlarının varisleri olduğunu göstermemektedir. Şayet,

⁵⁰⁷ Şeşen, *a.g.e.*, s.81.

⁵⁰⁸ Zuckerman, *a.g.m.*, s.484.

⁵⁰⁹ Şeşen, *a.g.e.*, s.81.

⁵¹⁰ Zuckerman, *a.g.e.*, s.483.

⁵¹¹ Zuckerman, *a.g.e.*, s.485.

⁵¹² Golden, *a.g.e.*, s.63.

Hazar hanedanının meşruiyeti için Aşina soyundan olması çok önemli olsaydı, bununla alakalı açık ifadelerin metinlerde bulunması gerekirdi. Görüldüğü gibi, tam anlamıyla bu modern kavram, a priori (baştan kabul edilen) formüle edilerek, daha sonra kendi görüşlerini desteklemek için delil olarak kullanıldı.⁵¹³

Görüldüğü gibi konunun belirsizliği ilim adamlarını birbirine düşürürcesine önemli bir hal aldı. Adı geçen araştırmacı ve tarihçilerin her biri konuya kendi açılarından bakarak birbirlerini tenkit ederek asıl olana ulaşmaya çalıştılar. Hal böyle iken bunca sözün ve tenkidin ardından günümüzde bile tam bir netice alınarak ilim dünyası net bir doğruda birleşemediler.

Hazar Kağanlarının bu hayali Aşina ataları, mevcut kanıtlar çerçevesinde, hiçbir şüpheye mahal vermeksizin reddedilirken, Hazar siyasetinin Göktürk geleneklerine bağlılığı inkâr edilemez bir gerçeği oluşturmaktadır. Bu yüzden, Hazar diarşisi için bu geleneğin ne bir model, ne de bir açıklayıcı unsur olamayacağına üzerinde önemle durmamız gerekirdi diyor Zuckerman. Kesin bir ifadeyle 660'larda, ortaya yeni çıkan Hazar Devleti'nin hükümdarı kendisi için üstün Kağan unvanını seçtiğinde, Göktürk Hanlığı'nın şartlarını düşünerek en yüksek seviyedeki yönetim gücünü uygulamaya koydu. Geleneksel Türk Kağanlık modeli, en fazla, müstakbel diarşinin potansiyel bir doğma zeminini oluşturmaktaydı. Geriye doğru baktığımızda, kağanın başlangıçtaki kutsallaştırılmasının nasıl olduğunu ya da iktidardan uzaklaşmaya doğru tekâmül ettiğini görebiliriz. Göktürk Kağanlığı'nda olmayan bu transformasyon/dönüşüm, gerçek anlamda Hazaristan'da vuku bulmaktaydı. Bunun neden/niçin ve ne zaman olduğunu açıklamak da bize düşmektedir.⁵¹⁴

Türk siyasi kuruluşlarında görülen ikili teşkilat, “çifte krallık” diye anılan bir nazariyenin ortaya atılmasına sebep oldu. İddiaya göre, bölüm başkanlıkların hareket serbestliklerine sahip buldukları, “birbirine paralel hükümet icra eden iki hükümdar” olarak ayrı ayrı iktidarı temsil ettikleri bu sistem, aslında, irsi, dini ve içtimai köklere dayanmakta ve yalnız Türk “göçebelerine” mahsus olmayıp, Moğollar, Urallılar, Tibetliler, Orta Afrika ve Okyanusya kabileleri arasında da görülmektedir. Ancak Türkler de bu, devlet nizamı seviyesine yükselmek gibi bir seçkinlik kazanmış bulunmaktadır. İlk başta çok cazip gelen bu nazariye, hiç olmazsa Türk devlet anlayışı ve amme (kamu) hukuku bakımından şüphesiz tam gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü Türklerde hâkimiyette bir “paralellik” değil, mutlaka bir

⁵¹³ Zuckerman, *a.g.m.*, s.488.

⁵¹⁴ Zuckerman, *a.g.m.*, s.488.

tarafın üstünlüğü bahis konusudur. Diğer taraftan, Türklerde hükümlerlik hakkının karizmatik vasfı da buna manidir.⁵¹⁵

Hazar siyasetini en kapsayıcı şekilde aktaran yazarlar, dokuzuncu yüzyılın sonu ve onuncu yüzyıl boyunca yaşamış olan Arap coğrafyacı ve tarihçiler olmaktadır. Kronolojik olarak birbirine yakın olan bu kaynaklar, Hazaristan'ın siyasi yapısıyla alakalı oldukça statik bir görüş ürettiler. Bu görüşe göre, devletin en tepesinde, gerçek bir iktidara sahip olmayan, sembolik bir kutsal hükümdar, yani "kağan" bulunmaktaydı ve onun şad, bey ya da han gibi yardımcıları kağana sembolik bir saygı göstermek şartı ile devleti yönetmekte, orduları kumanda etmekteydiler. Hazar diarşisi olarak bilinen bu durum, bilim adamları tarafından geleneksel olarak çok eskilere, Kağanlığın kuruluşuna dayandırılmakta ve kökenini Göktürk geleneğinden alan Hazar siyasetinin temel yapısal özelliği olarak algılanmaktadır.⁵¹⁶

C. Zuckerman'ın verdiği değerli bilgiler ışığında, meşhur bir makalesi Hazar araştırmalarında yeni bir basamağı teşkil eden Dieter Ludwig, kendi kendini müdafaa eden bu kavramı eleştirel bir incelemeye tabi tuttu. Ludwig, eskiden Hazarlara yapılan atıfların bütün iktidarı kağana mal ettiğini ve bu atıfların dokuzuncu yüzyıldan önceki dönemlere dair diarşinin herhangi bir türünün izlerini ortaya koyamadığını gösterdi. Daha önce yapılan çalışmalarda çok daha somut olarak bulunabilecek bu gözlem, Ludwig'i, dokuzuncu- onuncu yüzyıla ait verilerin sadece kendi zamanında geçerli olduğu ve bu yüzden geçmişe yönelik projeksiyonların yapılmaması gerektiği fikrine götürdü. Diarşi, Hazar siyasi yapısının baştan beri var olan bir özelliği olmayıp, daha sonra edinilmiş bir özelliğidir. Aynı tarihlerde ama Ludwig'den bağımsız olarak, daha önce kısa bir makale olarak yazdığı, daha sonra Ludwig'in çalışmasına atıflarla geliştirdiği "The Khazar State and Its Role in the History of Eastern Europe and the Caucasus isimli bir monograf kaleme alan Anatoliy P. Novoselcev de aynı çizgide akıl yürütmekteydi.⁵¹⁷

Ancak, Zuckerman'ın Ludwig ve Novoselcev'den aktardığına göre ileri sürülen fikirler, son zamanlarda yapılan pek çok çalışma üzerinde herhangi bir tesir icra etmedi, aşağıda genişçe bahsedeceğimiz gibi, Peter B. Golden'ın hiçbir değişiklik yapmadan geleneksel şemaya uyduğunu ve bunun Kevin A. Brook'un el

⁵¹⁵ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.763,764.

⁵¹⁶ Şeşen, *a.g.e.*, s.90.

⁵¹⁷ Zuckerman, *a.g.m.*, s.482.

kitabına da böyle geçtiğini burada not etmeye değer. Bu yüzden, ilk etapta çatışan yorumlara açıklık getirecek bir bakış teşebbüsü için, süregiden tartışmalara bir göz atmak konusunda iyi bir sebebimiz bulunmaktadır. Yeni unsurlar ortaya koymak kadar, gerektiğinde Ludwig ve Novosel'cev'in mantık yürütmesine yeniden müracaat etmek ve gerektiğinde de onlardan ayrılmak amaçlarımız arasındadır. Bu meseleye, sadece Hazar tarihinin bu çok önemli kavşaklarında dış ve iç baskıların karmaşık etkileşimini anlamak, açıklık getirebilecektir. Kağanın iktidar ve otoritesinin düşüşe geçiş süreci, Kağanlığı batıdaki topraklarından eden 830'lardaki Macar istilası tarafından tetiklendi. Hazaristan'ın 860'ların başında Museviliğe geçişinin ise, şad'ın soyundan gelerek krallığa terfi eden ve bu kralın kurduğu bir paralel yeni hanedanı meşrulaştırdığı doğrulanmaktadır.⁵¹⁸

Ancak bu hususta da tam olarak kesin bir tarih vermek neredeyse imkânsız gözükmektedir.

"Göktürk Geleneği" ve Aşina mirası olduğu varsayımı. İptidai bir Hazar diarşisi kavramı genellikle bir eski Türk geleneğine atıfla desteklenmektedir ve Hazarların bu geleneği etkinleştirdiği söylenmektedir. Daha spesifik bir şekilde söyleyecek olursak Hazar Kağanlığı'nın, İlk Göktürk Kağanlığı'nın hükümdarlık hanedanının bir evladı olan Aşina tarafından kurulduğu düşünülmekte ve Aşina'nın tamamen meşru bir şekilde Hazarları step imparatorluğuna taşımayı başardığı belirtilmektedir. Sadece karizmatik niteliklerinin açıklayabileceği ya da en azından mümkün kılabilceği şekilde, bu dönemde, esas hükümdarın yanında, devleti gerçek anlamda idare edecek bir yardımcı yönetici şef ithal edildi.⁵¹⁹ Zuckerman'ın yukarıda bahsettiği konuda ilim dünyası hala peçok ve parçalı görüşe sahiptir.

Ancak, Hazar diarşisinin ya da çift başlılığının-veya Golden'ın tabiriyle "İkili Kağanlık"ın bir Türk geleneğinden kaynaklandığını söylemek yanıltıcı olmaktadır. Kutsalkaderin (kut) yapıcısı, üstün hükümdarın yardımcılarının İlk Türk Kağanlığı'ndan başlayarak Türk devlet oluşumlarında yaygın şekilde yer aldıklarında hemfikiriz. Zaten bu, kağanın ve onun iktidarının kutsal orijini düşüncesinde ifadesini bulur, mesela tahta oturma sırasında yapılan ritüel de 'bülbul bağırsağı' kullanılması da sırf kağanın kutsal kanının yerlere dökülmesinin istenmemesindedir. Şu da iyi anlaşılmalıdır ki, bir Türk Kağanının sureten/görüntüde kutsal olan konumu, gerçek otoriteyi ele almasını engellemez.

⁵¹⁸ Zuckerman, *a.g.m.*, s.482.

⁵¹⁹ Zuckerman, *a.g.m.*, s.482.

Sonuç olarak, Türk kağanlarının yanısıra, Hazar şadlarına atfedildiği şekilde, bir kurumsallaşmış alternatif yönetici iktidar konumu bulunmamaktadır.⁵²⁰ Zaten bu konunun kuruluştan yıkılışa kadar değişerek çeşitli formasyonlara uğradığı kabul edilebilir.

Şayet, Zuckerman'ın akatardığına göre Ludwig ve Novoselcev'in tezleri üzerinde zor da olsa tekrar değinilmeye ihtiyaç duyan bir nokta varsa, o da kağanın başlangıçtaki tam muktedir pozisyonuyla alakalıdır. Hazar Kağanı'ndan ilk kez bahsedilen aynı çağa ait Ermeni Coğrafya'sının kısa versiyonundan bu yana, en çok Yunanca, Ermenice, Arapça olmak üzere elimizden geçen çok sayıdaki kaynak, ilk kağanların yüksek monarşik iktidarlara konusunda şüpheye yer bırakmamaktadır. Kağan elçileri kabul ve savaş meydanlarında ordularını kumanda ederdi, kızlarını ya da kız kardeşlerini bir yabancı hükümdarla evlendirirdi ve bu görevleri yerine getirirken de otoritesini/yetkilerini hiç kimseye paylaşmazdı. Yedinci yüzyılın sonlarından sekizinci yüzyılın ortalarına kadar kağan iktidarını bir bütün olarak elinde tuttu ve bu dönemde herhangi bir "şad"a dair ize rastlanmadı.⁵²¹

Şad'a dair bir emare varsada ne dönün kroniklerinde ne de seyyahların seyir notlarında herhangi bir şekilde yer almamaktadır.

Bu net resim, Hazar tarihinin başlangıcına dair veriler yerine başka döneme ait veriler kullanılmak suretiyle, pek çok çalışmada karartıldı. Böylece, mesela, D. M. Dunlop, yanlışlara maruz kaldı.⁵²² Ya'kubi'nin dokuzuncu yüzyılın sonunda tasvir ettiği Şah Kavad'ın (488-531) kağanları ve yardımcısı (halife) tarafından kumanda edilen "Hazarlar"a karşı giriştiği savaşı misal olarak göstermektedir.⁵²³ "Kağan ve yardımcısının başı çektiği Hazarlar"ı böylesine erken bir tarihte keşfetmesinin başlangıçta verdiği şaşkınlığa rağmen, Dunlop bu kanıtı çifte hükümdarlığa bir delil olarak kabul etmeye meyl etti.⁵²⁴

Bazı bilim adamları da yanlışlığa düşerek, 628-629 yıllarında Azerbaycan'da konuşlanan ve Herakleios ile ittifak kuran Batı Göktürk Kağanlığı ordularını komuta eden Türk Şadı'nı, bir yüksek rütbeli Hazar zannetmekte ve onun ordularının da Hazarlardan olduğu yanlışına düşmektedirler. Son dönem yazarları tarafından Hazarlara yapılan atıflardaki farklı zamanlara ait bilgilerin karıştırıldığına dair liste

⁵²⁰ Golden, *a.g.e.*, s.25.

⁵²¹ Zuckerman, *a.g.m.*, s.5.

⁵²² Dunlop, *a.g.e.*, s.331.

⁵²³ Şeşen, *a.g.e.*, s.133.

⁵²⁴ Dunlop, *a.g.e.*, s.59.

oldukça uzundur ve bunlardan Ya'kubi gibi bazıları, eserlerini yazdıkları zamana ait Hazar politik özelliklerini Hazarların geçmişine de yansıttılar. Ancak bilim adamları, zamanla bu atıfların çoğunu tasfiye ve reddettiler. Hazarlar hakkındaki ilk güvenilir veri Ermeni Coğrafyası'nın uzun versiyonun da bulunmaktadır ve Hazarların ülkesini, Barsillerin ülkesini feth edecekleri ve oradan da Kuvrat'ın oğullarını boyundurukları altına alacakları ya da süreceklere, Orta İdil olarak göstermektedir. Bu zaferler dizisi, Batı Göktürk Kağanlığı'nın çöküşüne denk gelmekte ya da bu çöküşü takip etmektedir ve Hazar Kağanı'nın ortaya çıkmasını sağlayarak bir step hükümdarı olarak onu yönetim yetkileriyle donatmaktaydı.⁵²⁵

Hazarlar ve onların kağanlarının dış dünya ile olan ilişkileri hakkındaki kanıtlar 7. yüzyılın sonlarından 8. yüzyılın ortalarına kadar yoğun şekilde bulunmaktadır. Ancak, bu dönemden sonra, diğer unsurların yanı sıra Kağanlık ve Halifelik (İslam Halifeliği) arasında çoğunlukla barış içinde birlikte yaşama söz konusu olduğundan ve bu döneme dair Ermeni ve Yunan kaynaklarının kalitesinin çok düşük olmasından dolayı, bir boşluk bulunmaktadır. 9. yüzyılın ortalarına doğru yeni veriler ortaya çıktığında, bunlar Ludwig'in de dediği gibi iyi bir şekilde vurguladığı bir değişimi göstermektedir. Hazar elçi heyeti, daha sonra Sarkel olarak bilinecek olan bir kale inşaatı için, Hazaristan'ın Kağan ya da Beyi (beg) adına 839 yılı yazı veya sonbaharında, Bizanslar'dan yardım talep etti.

18 Bizans elçisi Constantine 861 yılında Hazar sarayına ulaştığında, kendisini kabul eden kağanın yanındaki ikinci adam "birinci müşavir", sıfatıyla tanınan nüfuzlu bir bey idi. Constantine ile buluşan Kağan, daha sonra kendilerine atfedilen kendi tebasıyla ve yabancılarla tamamen ilişkiyi keserek sakin yaşadığına ve bütün kutsallık ve yetkilerinin yüksek rütbeli bir beyine geçtiğine dair imajla bağdaşır bir görüntü vermemektedir. Yabancı elçinin kabulüne başkanlık etmekte, toplantının başından sonuna kadar sorular sormakta ve en azından elçinin algıladığı kadarıyla bütün kararları Kağan almaktaydı.⁵²⁶

Bu bilgiler ışığında Hazar yönetimindeki kklü değişikliklerin 861'den önce olması imkânsızlaşmaktadır. Bu reform sayılan değişiklik ya da iç karışıklığın 'Kabar İsyanı' olma ihtimali oldukça kuvvetle muhtemeldir. Çünkü tam bu sırada nedense tarihi kronikler kesilmiş, seyyahlar susmuştur.

⁵²⁵ Zuckerman, *a.g.m.*, s.484.

⁵²⁶ Zuckerman, *a.g.m.*, s.484.

Bu ifadenin önemi, kağanın tam yetkili bir yönetici olduğuna dair delillerin bulunduğu 7. yüzyılın sonları ile 8. yüzyıl da gücünün bey (ya da kral) tarafından gölgelendiğine dair anlatımların bulunduğu 9. yüzyılın sonları ve 10. yüzyıl arasında bir geçiş bağlantısı sağlamasındadır.⁵²⁷

Constantine'nin (İstanbul) Hazar'a yönelik misyonu Slavca yazılmış "Constantine'nin Hayatı" isimli kitapta anlatılmaktadır, bu metne çoğu müsteşrik olarak eğitilen ve Hazarologlar tarafından fazla önem verilmedi. Bu metnin tabiatına, tarihine ve onun tarihsel değerine dair yanlış anlamalar, bu ihmalden beslendi. Ancak günümüzde, "Constantin'in Hayatı"nın, Constantin'in talebelerinden biri tarafından ve onun kardeşi Methodios'un rehberliği altında bu azizin ölümünden sonraki on yıl içinde kaleme alınan, yani temelde o döneme ait bir eser olduğu düşünülmektedir. Methodios, Hazar'a yolculuğu sırasında Constantin'e refakat eder ve bu bilgi bu kitabın ifadelerine özel bir değer katmaktadır. Bu metin, bir yabancı tarafından Hazaristan'ın anlatıldığı tek kaynaktır ve bu kitap sayesinde bir casusun ve anlatılan şartların bir şahidinin ülke hakkında elde ettiği ilk elden bilgilerin izini güvenli bir şekilde sürmek mümkündür.⁵²⁸

Bu kitabın sunduğu veriler, sadece Hazaristan'ın siyasi yapısına dair son derece güçlü kavramaların altını oymakla kalmayıp, aynı zamanda bunların Museviliğe geçiş tarihi konusunda da farklı bilgiler sunmaktadır. Metnin yeni farkedilen tarihselliğinin yarattığı sarsıntı en belirgin şekilde Pritsak'ın son zamanlarda bu kitabın ifade ettiği gerçekleri çürütme teşebbüsünde görülmektedir. Kağanın otoritesi ve Methodios ile başlayan dini inanç hakkındaki verilerin "Gerçek dışı ya da eksik" olmadığını kabul ederek, Pritsak "Constantin'in Hayatı"nın Hazaristan ile ilgili unsurlarının, metnin orijinal versiyonunun bir parçası olmadığını ve bunların daha sonra eklendiğini -her ne şekilde olursa olsun bu eklemenin Methodios'un ve onun ilk talebelerinin ölümünden sonra olduğunu- 800 yılından önceki dönemde Hazar siyasi yapısının yansıtıldığı yazılı Bizans kaynaklarına dayanarak" iddia etmektedir.⁵²⁹ "Constantine'nin Hayatı"nın metinsel tarihine bu radikal bakış metnin hiçbir analizi tarafından desteklenmediği gibi, bu Giorgio Ziffer'in metodolojik ve filolojik itirazlarıyla karşılaşmaktadır. "Constantine'nin Hayatı"nın, Constantine'nin methiyesi niteliğindeki bir biyografide bulunan seçme

⁵²⁷ Zuckerman, *a.g.m.*, s.485.

⁵²⁸ Zuckerman, *a.g.m.*, s.485.

⁵²⁹ Pritsak, *a.g.e.*, s.242.

olaylardan oluşan bir edebi kompozisyon olduğunu söylemeye aslında gerek bile yok. Fakat bu hiçbir şekilde bu eserin anlattıklarının tarihsel gerçekliğine karşı bir tez değildir. Bu yüzden Zuckerman, Michel van Esbroeck'e atıfta bulunarak, Hazar bölümüne paralel bilgiler veren birkaç muhtemel kaynağın izini sürdükten sonra, Methodius'un Kağan'ın sarayında bizzat bulunmasından dolayı "Constantin'in Hayatı'nın "gerçek bir tarihsel kanıt" olduğunda ısrar etmektedir. Okuyuculara kitaptaki Hazar bölümünün, methiyelerdeki "hükümdarların din değiştirmesi" şartının bütün kurallarına karşın, olumsuz bir atmosferde sona erdiğini hatırlatmak yeterli olacaktır: Kağan, Constantin'in ısrarlı bir şekilde Hristiyanlığı kabul etmesi yönündeki teklifini kibarca geri çevirdi. Bu uygunluk arz etmeyen durum kitabın daha sonraki uyarlamalarında düzeltildi, fakat güvenilirliğinin bir garantisi olarak orijinal metinde bu bilgiler hala durmaktadır.⁵³⁰

Sarkel'in inşası ve Constantine'nin misyonu hakkındaki kanıtlar, Kağanlığın ilk zamanları ve son dönemindeki Hazar siyaseti hakkındaki dönemsel veriler arasında ihtiyaç duyulan bağlantıyı yarattı. Bu, kağan hanedanının düşüşe geçişinin tedrici karakterini doğrulamakta ve Şad'ın yükselişine dair yaklaşık bir tarih vermektedir. Biz aşağıda bu siyasi değişimin sebeplerini ve tam bir kronolojisini vermeye çalışacağız. Ancak, öncelikle, hükümdarlık hanedanının ortaya çıkışından ziyade Hazaristan'daki kriz durumunun kışkırttığı bir temel siyasi başkaldırı olarak, beylerin yükselmesini işleyen diğer bir kaynak grubuna göz atmalıyız.⁵³¹

Motamot kabul edilen "ikili iktidar" olgusu, tarihin etraflıca araştırılmasıyla, aynı şekilde ret edilmesi gereken tamamıyla birbirini nakzedenden iki yorumun ortaya çıkmasına sebep oldu.⁵³²

A. Alföldi, "çift krallık, bir müessese karakterini haizdir" diyor ve ekliyor, "iki krallık, memleketin ikiye taksimini intaç etmektedir; daha doğrusu, iki kralın her biri kabilelerin coğrafya ve adet bakımından ikiye taksimiyle hâsıl olan parçaların hükümdarıdır." Alföldi'nin bu tespitlerinden yola çıkarak Hazarlardaki yönetim yapısının nasıl olup da "çifte krallık-ikili krallık" gibi adlandırmalarla sonuçlandırıldığını anlayabilmiş değiliz. Bu yapı çerçevesinde Orta Asya'da var olan

⁵³⁰ Zuckerman, *a.g.m.*, s.484.

⁵³¹ Zuckerman, *a.g.m.*, s.485.

⁵³² Gumilev, *a.g.e.*, s.179.

“çifte krallık” mefhumunu Hazarlardaki teşkilatlandırma ile bir tutmak, tarihi hakikatlere aykırı düşmektedir.⁵³³

Modern tarihçiler, Hazar hükümet sistemini genellikle “çifte krallık” deyiimiyle anlatır. Bu adlandırma Kağanın tanrısal, Begin dünyevi gücü elinde bulundurduğunu ifade etmektedir. Hazarların çifte krallık uygulaması çok yanlış bir şekilde Sparta sistemiyle ve çeşitli Türk boylarının uyguladığı çift önder sistemiyle karıştırılmaktadır. Oysa örneğin Sparta’da iki köklü ve eski aileden gelen iki kralın güçleri ve yetkileri eşitti. Göçebe kabilelerdeki çift önderler arasında Hazarlardaki belirgin görev farklılığı hiç gözükmezdi. Bu örneği ille de bulunmak istenirse, Ortaçağ’dan 1867 yılına kadar Japonya’da hüküm süren yönetim biçimi daha uygundur. Çünkü orada da dünyevi güçler Şogun’un elinde toplanırken, Mikado ise uzaktan tapılan tanrısal bir sembol haline geldi⁵³⁴ diyenler ve H. Rosenthal ve A. Koesther’dir diyor Ş. Kuzgun çalışmalarında.⁵³⁵

Koesther’in Cassel’den aktardığı bilgilere göre, Cassel, Hazar sistemiyle satranç arasında çok ilginç bir ilişki bulunduğuna dikkati çekmektedir. Bu çifte krallık, satrançta da şah (kral) ve vezir (beg) tarafından temsil edilmektedir. Şah tek başına durur, hizmetkârları tarafından korunur, gücü azdır, ancak adım adım ilerleyebilir. Vezir ise tam tersine, tahta üzerindeki en güçlü kişidir. Bütün tahtaya o hâkimdir. Ama yine de, vezir yitirildiğinde, oyun sürer, oysa şahın yitirilmesi son felakettir ve oyunu noktalar.⁵³⁶

Fakat cihan görünüşüne ait muayyen bir fikir de onlar üzerine müessir oluyordu; bu fikir, Homer’in Grekler ’inde Çinliler’e ve hatta vahşilere kadar, her yerde bulunabilir. Klan şefinde tabiat kuvvetlerinin öyle bir temerküzünü görüyorlardı ki, batıl itikat ve sihir sahasındaki bilgi ve vasıtalarını onu müdafaa etmek için kullanıyorlardı.

Böylece, bin türlü tedbir, hükümdarın hareket serbestini sınımsız bağlıyor ve faaliyet, birinci hükümdar yerine, ikinciye düşüyordu. Roheim, Mikado ve Sogun misallerinden ilham alarak, yalnız bu tek hali tahlil etti; fakat elinde ancak cinsi psikolojiye ait mülahazalar bulunduğundan, bu münasebette ihtiyarlamakta ve atıl olan başka baba ile halefi kâhil ve faal oğlu arasındaki tezattan başka bir şey göremiyordu. Hazar çift krallığının bu modele göre teşekkül ettiğine bakılırsa, haklı

⁵³³Alföldi, *a.g.e.*, s.507,508

⁵³⁴Koesther, *a.g.e.*, s.55,56.

⁵³⁵Kuzgun, *a.g.e.*, s.110.

⁵³⁶Koesther, *a.g.e.*, s.55,56.

idi: burada birinci kral, kozmik kuvvetlerin gayri şahsi tecessümüdür, diğeri faal hâkimiyet tatbik edendi.

Bütün bu mantıklı sistem, daha doğrusu bunu takip eden formaliteler, hükümdarın şahsı etrafında mazhar olduğu imtiyazlar ve her ikisi karşısında hükümdarın durumu, göğün mntikalarıyla ve renklerle sembolleştiriliyordu ve saray toplantılarındaki nizam, merasimlerle ifadesini buluyordu.⁵³⁷

Hazarlara bakıldığında, kağan yalnızca dinsel bir figür ve devletin bekası için bir çeşit iyi talih temsilcisi gibi görünüyor. Artamonov, Hazar “ikili krallığının”, eski geleneğe bağlı bir yapının sonucu olmadığını iddia etmektedir. Ona göre (Artamonov), Hazarların Kök Türk kökenli asli hanedanı, tamamen Musevileşmiş yerel bir Hazar klanı tarafından adeta kuklaya dönüştürüldü. Bu klan, Hazar boyları içerisinde yeni duruma tepki gösterenleri yani muhalifleri (Kabarlar) saf dışı bıraktı ve Hazarya’nın “de facto” yöneticileri, Kağan Beg’leri oldular.

Artamonov’un teorisini kabul etsek de, Hazar yönetim eksenine Musevilikle getirildiği var sayılan bu yeni “ideolojide”, Arap kaynaklarında da gördüğümüz üzere kağanlık makamıyla ilgili herhangi bir açıklama yoktur. Hazar ülkesinde gelişme gösteren kağanlık yetkisi yönelimi Toğuz Oğuz (Uygurlar) kağanlarınınkilerle benzerlik göstermektedir. Uygur kağanlarının yetkisi hususu da, “krallığındaki bütün resmi işler vezirlerinin ve saray nazırlarının kontrolü altındadır” şeklinde ifade etmektedir.⁵³⁸

Hazar kağanı gibi, o da neredeyse tebaasının önüne hiç çıkmazdı (bu bağlamda halkını yılda bir görürdü). Hazar ülkesinde, kağanlık fonksiyonunun gelişimi bir “komplo”nun sonucu değil de Türk gelenekleri ile örtüşen (kağanın politik işlevleri olduğu gibi dinsel işlevleri de vardır) bir durumun sonucu olduğunu söyleyebiliriz. Bu gelişimin yapısı, tamamıyla “klasik” Kök Türk ikili-krallık kurumunun devamı niteliğindedir.⁵³⁹

Bu yönden Hazarlarda, hemen hiçbir sorumluluğu ve icra yetkisi olmayan Hakan’ın yanında, fiili hükümdar durumundaki “Bey” veya “Şad” son derece dikkat çekicidir.⁵⁴⁰ Eski Türklerde yönetimi belirleyen tahta çıkma töreninden önce taht üstünde hakkı olan hanedan üyeleri çeşitli eğitimlerden geçerek Tigin ve Şad rütbesi

⁵³⁷ Alföldi, *a.g.m.*, s.515.

⁵³⁸ Aptamohob, *a.g.e.*, s.332.

⁵³⁹ Golden, *a.g.e.*, s.119,120.

⁵⁴⁰ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.275.

alırdı.⁵⁴¹ Aranan nokta sadece “hüküm sürmek” değil, fakat daha da mühim olarak, bir “meşruiyet” meselesi olduğuna göre, birden fazla şahsın, aynı devlet idaresinde ve aynı kudrette Tanrı bağıışı (kut) ile donatılmış kabul edilmesi müşküldür. Hakan yanında Yabgu (Göktürklerde) her cihette bir yardımcı, yine Hakan yanında “Bey” (Hazarlarda), “Kündü” yanında “Yula” (Macarlarda), Yabgu yanında “Kül-Erkin” (Oğuzlarda), hükümdarın namına bir icracı durumundadır. Ve esasen Türk siyasi teşekküllerinde bunların veya “tabi” bölüm idarecilerinin veya kanat krallarının, devlete karşı isyanı göze alamadığı müddetçe, herhangi bir iddia da bulunduğu görülmezdi.⁵⁴²

Hazar yönetiminin en ilginç özelliklerinden birisi, muasır gözlemcilerin ve şimdiki âlimlerin üzerinde sıkça durdukları ikili krallıktır. İki taraflı bir hükümet biçimi, mülkün sağ ve sol olarak iki kanada bölünmesi Türk göçebe toplumlarında ortak yere sahiptir. Bu genellikle, her biri devletin bir yarısını yöneten (birisi mertebeye birazcık üstün) iki büyük kağanlığın tezahürüne yol açıyordu. Bu ikili krallığı bir biçimi, kağanlığın bir törensel veya kutsal idareci kağan ile hükümet idaresinin günlük işlerini yapan ve orduyu kumanda eden bir küçük kağan arasındaki bölünmedir. Zaman içinde kutsal kağan, mülkün iyi talihinin devamı için bir tılsım haline gelmesiydi. Kut onun vasıtasıyla devlete geliyordu. Hazarlar (ve bu bakımdan onları izleyen erken Macarlar) arasında hâkim olan şey, ikili krallığın bu ikinci biçimiydi.⁵⁴³

Hazarlar arasında ikili krallığın ortaya çıkışını Museviliğin benimsenmesine bağlamak için pek çok deneme yapıldı. Çok sayıda âlim inandığı üzere, ‘Kabar İsyanı’ olarak tabir edebileceğimiz 9. yy.’ da ki Hazar iç savaşı (kaynaklarımızın dikkatini çeken tek savaş) bu aynı süreçle ilgilidir. Örneğin, M. İ. Artamonov, ikili krallığın çıkışını 9.yy başlarına koyar ve bunu Kağanlığı Musevileşmesiyle ilgili Hazar devletindeki bir iç sürecin sonucu olarak görür 10.yy’dan Hazar-İbrani Muhaberesi’nde bahsedilen bir Hazar hükümdarı olan Obadiye’nin hem Rabbani Museviliğin tam yerleştirilmesini sağlayan dini reformları yaptığının, hem de kağanı bir törensel/kutsal konuma indirgeyen bir darbe gerçekleştirdiğine (800 civarı) itibar edilir. Artamonov’a göre ikili krallık diğer toplumlardaki gibi korundu, eski bir gelenek değil, hanedanın bir diğerine geçişinden kaynaklanan bir yenilikti.

⁵⁴¹ Koçak, *a.g.e.*, s.11.

⁵⁴² Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.275.

⁵⁴³ Golden vd., *a.g.e.*, s.47-54.

Museviliğin başlıca hamileri olan Türkçe sanlar şad, beg ve iliği taşıyan yeni idareci zümre, kağanlık çizgisini de Museviliği kabul etmeye zorladı.⁵⁴⁴

Golden'ın S. A. Pletnavo'dan aktardığına göre, Musevileşme de kağanlık çizgisinin "putperest kutsallaştırma prangasından" kurtulmak ve iktidarı şad-beg-yilig uruğundan geri almak isteyen bir çabayı gösteren S. A. Pletneva, bu formüllemeyi değiştirdi. Onun çıkarımına göre, bu mücadele gayri-Musevi unsurlarla Musevileşmiş hükümet arasında bir iç savaşa yol açmıştır. Bu, Kabarların isyanıydı. Pletneva'ya göre, Musevileşme meselesinin yol açtığı bu zayıflatıcı büyük savaş, Hazar devletinin temellerini derinden sarsmıştır. İkili krallık kurumunun ise, Arap zaferi ile büyük ölçüde zayıflayan kağanların (kendisinin belirtmediği) bir Bulgar kralı ile ortak hükümdarlığı kabul etmek zorunda kaldığı 737 yılının ardından geliştiğini düşünürdü.⁵⁴⁵

Üst düzey Endülüslü bir Yahudi olan Hasdai b. Şaprut'un teşvikiyle, Hazaristan tarihini anlatan ve neredeyse aynı tarihlerde İbranice olarak üretilmiş olan iki paralel kaynak, Hazarların Museviliğe geçişi konusuna odaklanıldı. İlki, Hasdai'nin elçisi Isaac bar Nathan için bir Yahudi Hazar tarafından Isaac'ın Bizans başkentinde geçirdiği 949/50 kışında Konstantianpol'de/İstanbul'da kaleme alınan bir eserdir ve Kahireli Genizah'tan bir Anonim Mektup olarak bilinmektedir. İkinci metin, 950'li yılların başında kaleme alındı ve Hazar hükümdarının Hasdai'ye verdiği çok iyi bilinen bir cevaptır. Anonim Mektup'a göre Hazarlar başlangıçta herhangi bir hükümdara sahip değillerdi. Ancak, sahip oldukları toprakları fethettikten sonra, ismi bilinmeyen bir düşmanın ağır saldırılarına maruz kaldılar ve bunları püskürtmeyi başaran bir komutanı hükümdarlık unvanıyla taltif ettiler, daha sonra bu unvan onun çocuklarına geçti; bu hükümdar ayrıca Hazaristan'a din olarak da Museviliği empozeetti. İddiaya göre, bu tarihlerde Hazarlar bir de hâkim/yargıç konumu yarattılar ve buna Kağan ismini verdiler; bu tür "hâkimlerin" kendi zamanına kadar atanmaya devam ettiğini kabul eden Anonim Mektub'un yazarı, takip eden anlatılarında bunlardan bir daha hiç bahsetmemekte ve daha çok kralların eylemleri üzerine yoğunlaşmaktadır. Kral Yusuf'un cevabında olduğu gibi, Kağan'dan böyle bir durumda hiç bahsetmemektedir. Ancak, mektupta, Hazaristan'da "bir kral ortaya çıkınca" ülkesine Museviliği kabul ettirdi denmektedir -daha önce bu ülkenin krallara sahip olup olmadığına dair bir işaret

⁵⁴⁴ Aptamohob, *a.g.e.*, s.442.

⁵⁴⁵ Golden vd., *a.g.e.*, s.47-54.

bulunmamaktadır- ancak, bu yeni din Büyük Şef'in rızası olmaksızın benimsenemezdi (beklendiği gibi, rüyasında bir meleğin ona görünmesiyle kabul etmiştir). Bilim adamları uzun zamandır bu Büyük Şef'in (ha-sar ha-gadol) hemen hemen gizlenmiş olan Hazar Kağanı olduğunun farkına vardılar. Ayrıntılarda farklılaşmalarına rağmen her iki İbranice metin de, Hazar tarihini aynı derecede utanmazca tahrif ettiler. Her ikisi de, Museviliğe geçişin başlamasından sonra meşru kağanlık hanedanının iktidarını gasp ederek Hazaristan'ı yöneten kralları parlatmaya ihtiyaç duyuldu. Ancak bu iki metnin birleşik ifadeleri çok daha açıklayıcıdır. Din değiştirmenin gerçekleştiği dönemde, sadece insanların şartsız itaat ettiği tek insan olan Hazaristan'ın Büyük Şef'i değil, din değiştirmenin kendisi de -ve hükümdarlık hanedanının yaratılması da- ciddi bir askeri krizin akabinde meydana geldi. Anonim Mektub'un ikinci göstergesine hakk ettiği tüm dikkatin gösterilmesinde zaruret vardı.⁵⁴⁶

Zuckerman'ın Novoselcev'e atıfta bulunarak, kağan'ın gücünün inişe geçmesini, tarihsel olarak saptanmış tedrici bir süreç olarak mülahaza eden birkaç bilim adamından biri olan Novosel'cev, açık bir şekilde bunun çerçevesini ve sebeplerini araştırdı.⁵⁴⁷ İslam kaynakları, 737 yılında Mervan b. Muhammed'in Arap orduları tarafından aşağılayıcı bir hezimete uğratılan Hazaristan'da, kağanın durumunun, iyice zayıfladığını ileri sürmektedir.⁵⁴⁸ Ancak o da, yukarıda bahsettiğimiz bazı delilleri kaydetmek suretiyle zararın gösterilemeyecek kadar az olduğunu ve şad ya da beyin dokuzuncu yüzyılın başlarından önce gerçekten "ilk şemaya geçmediği"ni kabul etmektedir. Değişimin bu hızı, mümkün olamayacak kadar çok yavaştır. Daha da ötesi, bu, düşmanı başarılı bir şekilde püskürtmeyi başaran bir Hazar komutandan bahseden Anonim Mektup tarafından sunulan resim ile pek uyuşmamaktadır -böylece kağanın iktidarını darma dağın eden işgal her ne idiye, onun çağdaşı-hükümdarlık hanedanının da kurucusu oldu.⁵⁴⁹

Son olarak da, Hazar ikili kağanlığıyla ilgili Artamonov ve Pletneva'nın öne sürdüğü gibi ince savlar üretmeye ihtiyaç (veya fiili zemin) yoktu. Kutsallığı sonsuz bir hürmeye hitap eden bir kutsal-törenselleşmiş kişilik ile etkin, icracı bir erke bölünen ikili krallık kurumu Türk dünyasıyla sınırlı olmayan bir olgu idi. Kişi bilimciler bunun erken toplumların pek çok çeşidinde de varlığını kaydettiler ve bu ikiliğin kabile

⁵⁴⁶ Zuckerman, *a.g.m.*, s.482-485.

⁵⁴⁷ Zuckerman, *a.g.m.*, s.484.

⁵⁴⁸ Şeşen, *a.g.e.*, s.222.

⁵⁴⁹ Zuckerman, *a.g.m.*, s.485-488.

toplumlarının saf, yüce kanla kirlenmemiş ve varlığı memleketin refahı için esas olan bir kanun kralı ile fiili icra erkini oluşturan bir savaş kralına sahip olma ihtiyacından doğduğunu düşünürler. Kağan ile şad-beg-yilig ilişkisi bütün özellikleriyle birlikte buna tamamen uyar.⁵⁵⁰

Artamonov ve Pletneva'nın ikili krallığa zemin hazırlama faaliyetleri eleştiren P. B. Golden, aslında onların bu çalışmaları Hazar devlet yönetiminin tüm yönleriyle gün ışığına çıkartılmasına ne kadar katkı sağladığını göz ardı etti diyor Zuckerman.⁵⁵¹

Bu başlık altında son olarak Hazarların devlet yapısıyla, “ikili üst yönetim” modeli ile başka kavim ve devletlere örnek oluşu üzerinde duracağız.

Hazarların tarihteki yeri ve önemi içerisinde, Hazarları yönetim alanında kendisinin komşu kavimlerce örnek alınmış olmasıdır. Tarihi kroniklere göz atacak olursak iki kavim Ruslar ve Macarlar bu etkinin iki örneğini yansıtmaktadırlar.

Doğu ve Batı kaynakları Rus kralının (şüphesiz ki, Hazar himayesi altında) xaqan, chacanus (kağan) unvanı taşıdığını bildirmektedirler.⁵⁵² Eğer İbn Fadlan'ın kaydının bütünlüğüne inanılırsa, erken Ruslar'ın, Hazarlara benzer şekilde, kutsal nitelik taşıyan bir kralları ve ve bu kralın ülkeyi gerçekten yöneten ve orduyu komutanlık yapan bir yardımcısı vardır.⁵⁵³

Brook'a göre Hazarlar, Kiev Ruslarının kurduğu devletin yönetim biçimini büyük ölçüde etkilediler. Hatta Orta Çağ kayıtlarına göre bir Hazar unvanı olan “kağan”, Rus liderler tarafından da benimsendi. The Annales Bertiani, Metropolit Ilarion'un 11. yüzyıl başlarındaki Hutbesi “On Law and Grace” (Hukuk ve Zarafet) ve “The Lay of the Host of Igor” (Sloo o polku Igoreve) (1185), Rus hükümdarlarından kağan olarak bahseder Ilarion Rus prensleri Vlademir ve Laroslav'ı “kağan” olarak adlandırır. Hatta Hudud al-Alam dahi, Rus yöneticilerini “Rus-khagan” (Rus Kağanı) olarak adlandırır. Brook'un aktardığına göre, Charles J. Halper: “ Bu bozkır unvanının Ruslar tarafından benimsenmiş olması, önemli bir kültürel etkileşimin ve Hazar etkisinin izlerinin ne kadar uzun süre var olduğunun göstergesidir” demektedir.⁵⁵⁴

⁵⁵⁰ Golden vd., *a.g.e.*, s.47-54.

⁵⁵¹ Zuckerman, *a.g.m.*, s.486.

⁵⁵² Golden, *a.g.e.*, s.24.

⁵⁵³ Fadlan, *a.g.e.*, s.33.

⁵⁵⁴ Brook, *a.g.e.*, s.133.

Başka bir askeri bunalım Hazaristan'ın siyasi yapısını değiştirmek için daha makul bir çerçeve sağlamaktadır. Bu değişim 830'lardaki Macar işgali ile alakalıdır.⁵⁵⁵

Macarların Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde ilk ne zaman görüldüklerine dair Macar tarihçiler arasında, son zamanlarda, iki ana yaklaşım yarışmaktadır. Bu ekollerden biri bunların bölgeye ulaşımını oldukça erken bir döneme dayandırmaktadır. Andrâs Rona-Tas tarafından yazılan yeni bir monograf, bu durumun belîğ bir ifadesini içermektedir, Macarlar Hazarların yaşadığı bölgeye 670'lerde göç etmişlerdir.⁵⁵⁶ Golden'a göre bunların göçü "750 ile 800 (ya da 700 ile 800)" yılları arasında gerçekleşmiştir.⁵⁵⁷ Diğer bir ekol de, Macar göçünün kaynaklarda ilk kez bahsinin geçtiği 830'larda yapıldığını savunan Gyula Kristo'nun son zamanlarda yaptığı bir çalışma ile temsil edilmektedir. İki yaklaşım arasından birini seçmek konusunda herhangi bir güçlüğü bulunmamaktadır. Hiçbir spekülâtif fikir ya da tez, Hazarların yanında erken dönem Macar varlığının bulunduğu dair, yazılı ya da arkeolojik kanıtlar gibi somut delil yokluğunu telâfi edemezdi. Kaynakların onlardan ilk kez bahsettiği dönemde Macarlar tarafından yaratılan şiddet, daha erken tarihlerde, bölgede bir buçuk yüzyıla yakın bir süre barış içinde yaşadıkları gerçeğini yok etmezdi. Bu yüzden yazılı kaynaklar ve Macarların 830'larda bugünkü Başkurdistan'dan göç ederek Karadenizin kuzeyindeki bozkırları istila ettiklerini ispatlayarak, bu kaynakları destekleyen son döneme ait zengin arkeolojik kanıtlara dayanmak suretiyle bir kaç nesil öncesinden formüle edilen yaklaşımı benimseyeceğiz.⁵⁵⁸

Macarların Karadeniz bozkırlarında kaldıkları dönemde karşılaştıkları temel sorunu, yedinci yüzyılın sonlarından itibaren bu bölgeye hâkim olan Hazarlarla olan ilişkileri oluşturmaktaydı.

Bu döneme dair ana kaynağımızı oluşturan, Bizans İmparatoru VII. Constantine Porphyrogenitus tarafından kaleme alınmış olan 'De administrando imperio' adlı eser oluşturmaktadır. Bu eser, Macarların "üç yıl boyunca Hazarlarla birlikte yaşadığına ve bütün savaşlarında Hazarlarla ittifak içinde savaştıkları"na dair esrarengiz ifadeler içermektedir.

⁵⁵⁵ Zuckerman, *a.g.m.*, s.485.

⁵⁵⁶ Zuckerman, *a.g.m.*, s.485.

⁵⁵⁷ Golden, *a.g.e.*, s.34.

⁵⁵⁸ Zuckerman, *a.g.m.*, s.486.

Eserin tek nüsha olan bu el yazmasında belirtilen yıl sayısı açıkça yanlıştır: Şayet orijinal metinde belirtilen yıl sayısı üç idiye, bu eserin yazarı, böylesine kısa bir dönem için, "bütün savaşlarında" ifadesini kullanmayacaktı. Bilim adamları bu rakamı değişik yöntemlerle değiştirmektedir ve hem tarihsel hem de paleografik temellerde bu süreyi, en kabul edilebilir olan 3 ile 50 yıl arasında düzeltmektedirler. Ancak, manzum bir resim içerisinden alıntılanan bu ifadeyle alakalı temel sorun, Macarlar ve Hazarlar arasındaki kısıtlayıcı bir ittifak konusunun, sadece 'De administrando imperio'nun kendi içindeki çelişkisi değil, diğer bütün kaynaklarla da çelişmesidir.⁵⁵⁹

Macarların Karadeniz bozkırlarını istilalarının izleri, kronolojileri daha iyi saptandıktan sonra, tutarlı bir bütün oluşturan birçok kaynakta sürülebilir. 836 ya da 837'de bir grup Bizanslı tutsak Bulgaristan'a kaçtılar ve Tuna nehrinin kuzeyinde Macarlarla karşılaştılar. Bu bilgi Macarlara yapılan en eski/erken atıftı. En geç 837'de olmak üzere -835 ya da 836 kadar erken bir tarihte de olması muhtemeldir- Kağan'ın Rus elçileri, Bizans sarayına giderken Karadeniz bozkırlarında bir uçtan bir uca katetti. Ancak İmparator Theophilus tarafından kabul edildikten sonra, en geç 838 yılında, elçiler ülkelerine dönüş yollarının vahşi barbar halklar tarafından engellenmiş olduğunu gördüler. 839 yılının yaz sonları ya da güzünde, Theophilus, daha sonra Sarkel ismini alacak olan Karadeniz bozkırlarındaki çok stratejik bir noktada kurulacak olan bir kalenin inşaatı için yardım talebinde bulunan bir Hazar heyetini kabul ederek onlara istedikleri yardımı sağladı. Bizans-Hazar işbirliğinin Ruslara karşı yapıldığını ileri sürmek için mantıklı bir sebep bulunmamaktadır. Her şeyden önce İstanbul'u ziyaret edenler Rus elçilerdi ve Ruslar Halifelikle ticari bağlantılarını sürdürebilmek için Hazaristan'a çok bağımlıydılar. Dolayısıyla bu işbirliğinin steplerde ortaya çıkan vahşi barbarlara karşı yapıldığı aşikârdı.⁵⁶⁰

Geçmiş Anonyme Relation-Anonim İlişki'ye kadar dayanan bir geleneğin en eski mütercimi olan Arap coğrafyacı İbn-i Rüş, "Hazarlar eskiden Macarlar ve etraftaki diğer halkların saldırılarına karşı hendeklerle kendilerini korurlardı"demektedir.⁵⁶¹ Bu kanıt hâlihazırda Josef Marquart tarafından alıntılandı. Marquart, Sarkel kalesinin inşaatına, Macarların, Hazarların hâkim olduğu Karadeniz bozkırlarını yerleşmesinin barışçıl olmaktan başka her şey olabileceğine dair bir

⁵⁵⁹ Zuckerman, *a.g.m.*, s.486

⁵⁶⁰ Zuckerman, *a.g.m.*, s.487.

⁵⁶¹ Şeşen, *a.g.e.*, s.139.

kanıt olarak bakmaktadır. Macarlar ile Hazarlar arasındaki karşı karşıya gelmeler Kırım'da 860'ların ilk yıllarına kadar devam etti. Constantine Porphyrogenitus'tan öğrendiğimize göre, halkını yeni bir ülkeye getiren Macarların Şefi Lebedias, bir tarihte Kağan'dan bir asil Hazar kadını eş olarak aldı. Bu olay, Macarların Hazarların bir tebasına dönüştüklerini değil -ki bu daha çok Lebedias'ın kızının Kağan'ın haremde olmasıyla ifade edilirdi-, fakat Lebedias'ın özerk bir hükümdar olarak tanındığını gösterir.

Ancak, Hazarların bu yeni komşularıyla ilişkileri hep gergin oldu. 860'lar ya da 870'lerde Hazaristan'ın "üstün iktidarına" karşı bir isyan baş gösterdi. Şüphesiz bu isyan şadın konumunun mirasla geçen bir "hükümdarlığa" dönüşmesine karşı yapıldı-ve bu isyan, daha sonra Macarlara sığınan ve Kabar kabileleri olarak bilinen isyancıların üst üste yenilgiye uğratılmasıyla neticelendi. Karşı tarafa geçenlerin bu hareketinin bir step imparatorluğu için açık bir hakaret olduğunu hatırlatmaya bile gerek yok. Hazarların intikamı çok çabuk ve gaddarca geldi. 889 yılında, Hazaristan ortak düşmanları olan Peçeneklere karşı Oğuz Türkleri ile güçlerini birleştirdi ve onları tam bir hezimete uğrattı. Constantine Porphyrogenitus'a göre, Peçenekler, İdil ve Ural nehirleri arasında bulunan ülkelerini terk etmeye zorlandılar (katènegkathèsan) ve Macarların ülkesine göç ettiler ve burada onları yenilgiye uğratarak topraklarından sürdüler. Peçeneklerin göçe zorlanması galiplerin bakışıyla olmasından ve göç hareketine Hazar topraklarından da büyük bir katılım olmasından dolayı, Macarların Karadeniz bozkırlarından sürülmesinin şartlarının Hazarlar tarafından hazırlandığı çok açıktı. Macarların, Hanlığın Don'un batısındaki topraklarını istila ve işgalinden yarım asır sonra, Hazarlar bir vekâlet yoluyla bunlarla eşitliği yakaladı.⁵⁶²

O zaman, bu şiddet dolu tarihe rağmen 'De administrando imperio' neden Lebedias'ın Macarları ile Hazarlar arasında bir ittifaktan söz etmektedir? Düşmanlıklardaki sadece geçici bir duraksama niçin dönemin bir temel özelliği haline dönüştürülerek büyütülmektedir? Sanırım, bu tahrifat bir taraftan Macarların yenilgisini takip eden bir olay, öte yandan da Constantine Porphyrogenitus'un kaynağının tabiatından kaynaklanmaktadır. Macarlar, Peçenekler tarafından ülkelerinden atılmalarının hemen akabinde, Pontus steplerinin büyük bölümünü terk ettiler ve batıda "Interfluvium"da (Büyük kısmı bugünkü Moldova'da bulunan

⁵⁶² Zuckerman, *a.g.m.*, s.487.

Atelkouzou/Etelköz) toplandılar, Hazarlar bunların arasından Lebedias ile ilişkisi olmayan yeni bir lider çıkardı -Almuş'un oğlu Arpat bu lider Hazar koruması altında yükseldi ve hükümdarlığını Hazar töresine göre ilan etti. Arpad'ın hanedanı, Karpatlar'ın batısındaki bugünkü ülkelerini işgal edildiği "Landnahme" dönemde ve daha sonra Macarları yönetmeyi sürdürdü.⁵⁶³

Yaklaşık altmış yıl sonra, Arpad'ın soyundan gelen bir kişi, Macar elçiliğinin başı olarak Konstantinapol'ü ziyaret etti. O ya da onun refakatçilerinden biri Constantine Porphyrogenitus'a Macar tarihi hakkındaki bilgileri sağladı. Bu bilgi kaynağının hükümdarlık hanedanının, halklarının bir eski düşmanı tarafından kurulduğu üzerinde durmamış olacağı anlaşılabilir bir gerçektir.

Siyasi bir gerekçe ile ulusal tarihin tahrif edilmesi modern bir icat değildir. Bu, birbirinden bağımsız ve farklı yollardan olmakla birlikte, aynı amaç ve ruh haleti doğrultusunda, Hazar tarihinin İbraniçe kayıtlarının iki yazarı tarafından da yapıldı. Benzer şekilde, Constantine'nin Macar bilgi kaynağı da büyük oranda aynısını yaptı. Her iki vakada da, hükümdarlık hanedanının orijini konusundaki gerçekleri örtbas etme teşebbüslerinden dolayı tarihsel anlatımın tamamında çelişkilere sebep olduğundan, bunlar çok dikkatli bir şekilde tetkil edilmelidir. Bu yaklaşım hiçbir anlamda step tarih anlatıcılarına has değildir. Aynı eğilim, Merovenj hanedanı dönemini karartmak ya da devre dışı bırakmak amacıyla Carolenj tarihçiliğinde de görülmektedir.⁵⁶⁴

Kaynakların analizi ve Macarların Karadeniz bozkırlarındaki geçici ikametlerinin genel bir resmine dayanarak benim ileri sürdüğüm görüşler, son zamanlarda yapılan çalışmalarda bir akım haline dönüşen yeniden yapılandırmalarla ve Macar kabile oluşumunun Hazaristan'ın bir tebası ya da bir vassalı olarak gerçekleştiğine dair fikri paylaşımların çoğu ile önemli oranda farklılık göstermektedir. Bu fikir, Macarların Peçenekler tarafından ilk kez hezimete uğratılmasından, Karadeniz bölgesinden nihai atılmaları ve Orta Avrupa'yı istila etmelerine kadar geçen dönemi ayıran birkaç yıl için, yani çok kısa bir süre için, geçerlidir. Ancak söz konusu bu fikir, Macarların batıdaki Bulgar sınırından, daha önce Hazar Kağanlığı'na ait olan doğudaki Aşağı Don'a kadar olan coğrafyadaki geniş bölgeyi kontrol altında tuttukları dönem olan, 830'ların sonundan 880'lerin sonuna kadar geçen süreyi kapsayan, yaklaşık yarım asırlık döneme

⁵⁶³ Zuckerman, *a.g.m.*, s.485.

⁵⁶⁴ Zuckerman, *a.g.m.*, s.486.

uygulanamazdı.⁵⁶⁵

Bu toprakların kaybedilmesi Hazar tarihi boyunca, Hazar gücüne ve prestijine vurulmuş olan en ağır darbedir. Macarlar topraklarını işgal ettiğinde, Hazarların bütün yaptığı, uğrayacakları zararı sınırlamak için çaba harcamak olmuştur. Anonim Mektup'a göre bu, daha sonra Hazaristan'ın ilk hükümdarı olacak olan ve bu ülkeyi Yahudiliğe geçirecek olan askeri liderin yükselmesini sağlayan şartlardı. Ona atıfta bulunan kaynaklar bunu, tam bir savunma başarısı olarak yâd etmektedirler: O "kılıcına hüküm etti ve Hazarlara karşı gelen düşmanlarını ülkeden attı". Macarları Don üzerinde tecrit etmek bu şartlarda öyle çok da büyük meziyet gerektiren bir iş değildi.⁵⁶⁶Dönemin müelliflerinden Gerdizi'nin tuttuğu kayıtlar önemlidir. Gerdizi, Macarlar hakkında: "Bunların kumandanının 20.000 süvarisi vardır. Bu kumandana "Künde"⁵⁶⁷, Kanda (Macarca'da Kende)⁵⁶⁸ derler, Künde bunların en büyük hükümdarının ünvanıdır. Devlet işlerini yürüten kumandana "Jula" derler. Macalar Jula'nın emirlerini yerine getirirler".⁵⁶⁹

Macar halkı kendilerine kral olarak Arpad'ı seçti. Arpad'ın tahta çıkma töreni Hazar geleneğine göre yapıldı. Yeni kral, kalkanları üzerine oturtup havaya kaldırdılar. Macarlar'da, Ruslar gibi Hazarların çifte krallık sisteminin bir çeşidini kabullenmiş bulunmaktaydı⁵⁷⁰şeklinde bilgiler vermektedir. Müellifin tuttuğu kayıtlardan da anlaşılacağı üzere Macarlar da, Ruslar gibi erken dönem devlet teşkilatlanmasını içlerinden çıktığı Hazar yönetim yapısını kendilerine ilk etapta örnek almışlardır. Hem Ruslar hem de Macarlar, Hazarların devlet teşkilatlanmasını uzun süre kullanmışlardır. Macarlarda görülen "künde" unvanı, Hazarlardaki "künder" unvanına denk düşmesi ve "künde"nin , "künder" değişime uğramış ya da en azından Macarca'daki telaffuzudur. Bu unvan benzerliğinden bazı çıkarımlarda da bulunmak mümkündür. Macarlar, uzun süre Hazar egemenliğinde yaşadılar, Macar krallarının tacını Hazar hakan ve Bekleri giydirmiştir. Buradan yola çıkarak bu unvanda Hazarlar tarafından verilmiştir. Hazarlar Macar yöneticisine, kralına "hakan" ve "bek" unvanını vermemiş onun yerine Hazar bürokrasisinde üçüncü basamakta yer alan "künder" unvanını vermişlerdir. Böylece Macar yönetici, kralları bu unvanla Hazar yönetim kadrosundan daha altta yer almışlardır. Bir nevi "künde"

⁵⁶⁵ Zuckerman, *a.g.m.*, s.483

⁵⁶⁶ Zuckerman, *a.g.m.*, s.484.

⁵⁶⁷ Şeşen, *a.g.e.*, s.85

⁵⁶⁸ Koesther, *a.g.e.*, s.116.

⁵⁶⁹ Şeşen, *a.g.e.*, s.85.

⁵⁷⁰ Koesther, *a.g.e.*, s.114,116.

unvanı taşıyan Macar kralı, Hazar hakanına değil, üçüncü sıradaki “kündür” unvanlı devlet yöneticisine denk düşmektedir. Biz en azından böyle bir ihtimali göz önünde bulundurarak burada yer vermek istedik.

2.2.5.Hazarların Tarihteki Yeri ve Önemi

Avrupa’da kurulan ilk Türk devletleri arasında en kuvvetlisi ve en uzun ömürlüsü olanı, 400 yıla yaklaşan tarihi ile Hazar İmparatorluğu’dur. Kuruluş tarihi, menşei, dili, yönetim şekli ve devletin Yahudilik dâhil muhtelif dinleri bünyesinde barındırması gibi sebeplerle büyük bir ilgi toplayan, fakat aynı zamanda bu konulara henüz tatmin edici bir karşılık verilemeyen Hazar Devleti, konumu, Türk kavimleri, İran, Araplar, Bizans ve Slavlarla olan temasları sebebiyle de çok yönlü ayrı bir alaka ve araştırma konusudur.⁵⁷¹

Adlarını Hazar Denizi’ne verdirecek kadar bir tesir bırakan bu kavim, sayıları, siyasi ve askeri faaliyetleri bakımından⁵⁷² büyük önem taşımaktadır.

Mualla Uydu Yücel şunları söylemektedir:

“Yedinci ve onuncu yüzyıllarda güçlü teşkilatı, ticari faaliyeti, dini hoşgörüsü ve iktisadi refahı sayesinde Kafkalar ve Karadeniz’in kuzey düzlüklerinde İdil’den (Volga) Dnyeper (Özi)-Çolman’a (Kam)’a ve Kiyev’e kadar uzanan geniş sahada siyasi istikrar sağlayan ilk Türk kavimidir”⁵⁷³ diyerek Hazarların tarihteki yeri ve önemi üzerine düşüncelerini belirtmektedir.

Hazarlar tarihte çok önemli bir rol oynamışlardır. Bir yandan İslamiyet İmparatorluğu’yla yaptıkları ittifak bu imparatorluğun varlığını sürdürmesine çok büyük ölçüde yardımcı olmuşlardır. Dahası devasa devletleri, göçebe yada çiftçi birçok bozkır halkın arasında barışı ve huzuru sağlayarak gelişmelerine katkıda bulunmuştur. Son olarak ise, bu devletin Doğu ve Batı arasındaki ticarete göz ardı edilemeyecek kadar büyük bir rolü olmuştur. Hazarların dini seçimleri ise tam bir muammadır. Resmi din olarak Yahudiliği seçen büyük Orta Çağ devletinin tek örneğini oluşturur.⁵⁷⁴

İslam Hilafet İmparatorluğu’nun en kuvvetli devirlerinde Arap ordularına karşı gösterilen çeşit mukavemet Hazar devletini kudretini bir kere daha ortaya koyar. Hakikaten 8.-9. asırlarda Hakanlık, İslam müelliflerinin ifadelerinden de anlaşıldığı üzere, Çin Bizans ile denk ayarda olmak üzere, Doğu Avrupa’nın en büyük siyasi teşekkülü durumunda idi.⁵⁷⁵

⁵⁷¹ Baştav, *a.g.e.*, s.433.

⁵⁷² Groni Matyas, Kalizler, *Hazarlar ve Macarlar*, Der.Şerif B, Makaleler I, Berivan Yayınevi, Ankara, 2005, s.72.

⁵⁷³ Yücel, *a.g.m.*, s.149.

⁵⁷⁴ Piatigorsky-Sapır, *a.g.e.*, s.33.

⁵⁷⁵ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.170.

Hazarların Orta Çağ medeniyetleri arasına girmelerini sağlayan, bunun yanında birbiriyle çekişip duran İslamiyet ve Hristiyanlığa karşı bağımsız bir pozisyon almalarına imkân hazırlayan üçüncü bir dini, başka bir deyişle Museviliği seçtiler. Yahudiliğin devlet dini olarak benimsenmesi, Hazar Hakanlığı'nın sadece bağımsızlığını değil, aynı şekilde Bizans İmparatorluğu ve Arap Halifeliğiyle denkliliğin sağlanması konusunda önemli bir siyasi güven kazanılmış olunuyordu.⁵⁷⁶

Hazarlar yaşamış oldukları çağlarda, buldukları coğrafya itibarıyla dünya dengelerinde son derece etkiliydiler. Yani bölge ülkeleri Hazar faktörünü hesaba katmadan bir şey yapamıyordu. Bunun bilincinde olan Hazarlar da, bu vaziyetten azami ölçü de faydalandılar. İran-Bizans savaşlarında onlar Bizans tarafını tutmuştu. Hatta bu ittifakı kuvvetlendirmek amacıyla Hazar kağanının kızı İstanbul'a gelin gitti. Böyle bir yaklaşmayı Araplar da istediğinden, Halifenin Ermeni bölgesi valisi Yezid, bir Hazar prensesiyle evlenmiş, ancak bu kızın kısa bir süre sonra ölmesi, Hazarların 760'larda Kafkasya'nın güneyine saldırılarına sebep olmuştu. Bunun gibi Hazarların, Arap ordularının Kafkasya'nın kuzeyine, dolayısıyla Doğu Avrupa'ya geçmelerine engel olmalarının yanı sıra, Rusların da (Slavlar) güneye inerek, Kafkasya ve İran'ı işgal etmelerinin önünü aldıkları görülür ki, bu da oldukça ilginçtir.⁵⁷⁷

Barış, Anka kuşu idi o zamanlarda. Hazarların 9. yüzyılın başından itibaren önemli savaşlarına rastlanmıyor. Bir dönem var ki, o "Hazar Barışı"⁵⁷⁸ (Pax Khazarica)⁵⁷⁹ diye adlandırılır. Bütün maddi refah adı geçen dönemde sağlanır. Tarihçiler 9. Yüzyıl Hazar yaşayışını anlatırken, onların kültür seviyesinin hayli yüksek olduğunu söylerler. Tektaş, Gerdizi'den aktardığına göre; "Hazarların memleketinde çiftlikler, bahçeler vardır. Bu yer hayat için çok şey bahşeder."⁵⁸⁰

Hazarlar 965 yılında Ruslar tarafından yenildikten sonra yalnızca imparatorluklarını yitirdiğini, daha küçük sınırlar içinde de olsa, bağımsızlıklarını ve inançlarını sürdürerek, XIII. yy. ortalarına kadar varlıklarını göstermektedir.⁵⁸¹

Yine Hazarların önemi üzerine Hazar tarihi alanında çalışmaları ile tanıdığımız V.V.Grigoriev önemli notlar düşmüştür. O'na göre; Hazar halkı ortaçağı için değişik bir fenomendi. Yabani ve göçebe kabileleriyle donanmış Hazarların,

⁵⁷⁶ Aptamohob, *a.g.e.*, s.264.

⁵⁷⁷ Sadettin Gömeç, "Hazar Çalışmaları", Makaleler, s.279.

⁵⁷⁸ Tektaş, *a.g.e.*, s.253,254.

⁵⁷⁹ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.172.

⁵⁸⁰ Tektaş, *a.g.e.*, s.253,254.

⁵⁸¹ Koesther, *a.g.e.*, s.165.

gelişmiş devletlere ait bütün avantajları vardı. Yapılanma, hükümet, geniş ve başarılı ticaret ve kalıcı ordu, O zamanlarda geniş fanatiklik ve cahillik onların Batı Avrupa'daki idaresine karşı koyduğu zaman, Hazar devleti adaleti ve hoşgörüsüyle ünlüdü. İnançları için eziyet çekmiş insanlar her yönden Hazar İmparatorluğuna sığınmışlar, Avrupanın karanlık ufuklarında yıldız gibi parladı ve hiç bir iz bırakmadan soldu.⁵⁸²

Hazarların Dünya ve Türk tarihinde ki yerini şöyle özetleyebiliriz:

- i- VII.-IX. yüzyıllar boyunca Doğu Avrupa'da asayiş ve güvenli bir ortam sağladılar.
- ii- Bizans İmparatoru Herakliyos (Hereklius), Hazarların askeri yardımıyla Sasaniler üzerine bir sefer düzenlemiş ve bu şekilde Anadolu'yu muhtemel bir Sasani istilasından kurtarmışlardır.
- iii- Araplarla mücadele eden Hazarlar, Güney Kafkasya'da ki Arap ilerleyişini durdurmuşlardır.
- iv- Rus-Slav Devleti'nin kuruluşunda etkili olmuştur.
- v- Kendinden sonra devlet yönetim modeli olarak Macar ve Rusları etkilemiştir.
- vi- Macar Devleti'nin gerçek kurucularıdır.
- vii- VII. ve IX. yüzyıllar boyunca, Doğu Avrupa'da tam manasıyla 'Hazar Barışı' (Pax Khazarica) çağını gerçekleştirmişlerdir.
- viii- Yahudiliği devlet dini olarak kabul eden ilk ve tek Türk Devleti'dir.

Bugün hala Hazar tarihi üzerine çalışmalar devam etmektedir. Bu bize Hazarların büyüklüğünü ve önemini bir kez daha göstermektedir. Her ne kadar bazı çevrelerce Yahudiliği benimsemesinden ötürü Türk ve Türk devleti olarak görülmek istenmese de, küçümsense de ve hatta tarih kitaplarında devletleşmemiş Türk boyları arasında sayılsa da tarih ve bilim dünyası Hazarların büyüklüğünü ortaya koymaktadır.

⁵⁸² <http://www.khazaria.com/turkce/hazartarih.html> (21 Mayıs 2012)

SONUÇ

Hazar adı farklı anlamlar taşısa da genel olarak “gezen, dolaşan, bir yere bağlı olmayan” anlamını barındırmaktadır. Yapılan çalışmalar sonucunda Hazarlar, Türk kökenli, Türki bir kavim olduğu ortaya çıkarıldı. Hazar adı bir millet adı olmaktan çok Hazar Denizi civarında yaşayan kavimlerin genel ve ortak adıdır.

Hazarların tarih sahnesine çıkışları VII. Asrın ortalarında Batı Göktürk Kağanlığının dağılmasından sonra, Batı Göktürk Kağanlığının mirasçısı olarak kendilerini göstermişlerdir. Hazarlar, VII. Asır ile XI. asır arasında Karadeniz’in kuzeyinde bugünkü Kafkasya topraklarında kısa sürede büyüyerek Bizans ve Çin ve İslam Halifeliğine denk güçlü bir imparatorluk kurdular. Türklerin Doğu Avrupa kurduğu ilk ve en büyük devletlerden birisidir Hazarlar.

VIII. asır Hazar İmparatorluğunun altın çağı, zirvede olduğu bir dönemdir. İmparatorluk en geniş sınırlara ulaşılmış ve Hazarlar 25 farklı kavme hükmediyorlardı. Hazarlar, İslam Halifeliğinin orduları ile uzun süre mücadele ettiler ve İslamiyet’in Kafkasya’da ve Kafkas ötesinde yayılmasına izin vermeyerek İslam ordularını Derbent seddinde durdurdular.

Hazar tarihinde IX. Asır büyük önem taşımaktadır, keza Hazar tarihini derinden etkileyecek olaylar bu asırda gerçekleşti. Bunlar Kabar isyanı ve Hazarların Museviliğe geçmesidir. Museviliği seçmesinin temel nedeni Hristiyan Bizans ve Müslüman İslam Halifeliğine karşı daha bağımsız ve herhangi bir etki altında kalmamaktı.

Hazar Devlet Yönetimi, tamamen Türki özellikler taşımakta olup Hazar hakanlık sülalesi Batı Türk Kağanlığının Nuşibi boyu vesilesiyle Aşına boyuna mensuptular. Bu özellik vesilesiyle diğer boyları ve kavimleri bünyelerinde toplayarak konfederasyon (boylar birliği) şeklinde örgütlendiler.

Hazarlara ait kroniklerin yok denecek kadar az olması Hazar Devlet Yönetimi hadisesini sınırlandırmakta ve çeşitli görüşü ayrılıklarına itmektedir. Olaya tek açıdan bakmayarak var olan görüşleri tümüyle ortaya koyarak “İkili Üst Yönetim” modelini acıkmaya çalıştık.

Hazar yönetim yapılanması “kağan “unvanı taşıyan Hakan ile “Melik- Şad-Kral-Bek” gibi farklı isimlendirmelerle ifade edilen “Hakan Bek” yönetimi paylaşıyorlardı. Hakan ruhani, Hakan Bek ise dünyevi bir lider konumundaydı. Hakan, sarayda oturur icra işine karışmazdı. Hakan Bek ise icranın başı ve ülkeyi

idare eden asli kişi idi. Bu iki şahsiyetten başka Hakan Bek'den sonra "Kündür Hakan" ve onu da "Cavşigir" unvanlı bir başka devlet görevlisi izlemekteydi. Yerel yönetimde ise" ilteber-tudun-şad-yabgu" unvanlı muhtemelen hanedan üyeleri tarafından merkezden görevlendirme ile idare edilmekteydi.

Kimi müellifler tarafından yanlış bir adlandırma yolu ile "çifte(ikili) krallık" nazarına dayandırılmaya çalışılsa da Hazar yönetiminde esas olan unsur ikili üst yönetimin var olmasıdır. Kaynaklara baktığımız zaman bu sistem değişikliğinin ne zaman olduğu kesin değildi. Yaptığımız çalışmalar sonucunda vardığımız netice şöyledir:

Hazarlar, Batı Türk Kağanlığı dağılınca özgür ama bir o kadar başboş kaldılar. Derhal yeni bir siyasi oluşum içine girmek gerekiyordu. Bunun yolu da Nuşhibi boyu prenslerinden biri ya da kağanlık ailesi Tulu boyunun tahtı gasp etmesiyle batıya doğru kaçarak Hazarlara sığındılar. Hazarlar bu yeni prensi kağan seçerek devletin temellerini attılar. Aynı zamanda Hazarlar arasında en etkili olan, lider konumdaki klan ya da boyun beyi, bu Göktürk prensine yani yeni Hazar hakanına naip olarak yönetimde yer aldı. Hakana yüklenen misyon çok büyüktü. Hakanın yönetimdeki tartışılmaz hâkimiyeti IX. asrın başlarına kadar devam etti.

IX. asrın başlarında iç çekişmeler sonucunda "Hakan'ın otoritesi ve icradaki hâkimiyeti zayıflayarak, bir sembol halini alırken, hakana naiplik eden "Bulan" isimli bey, hakana pasifitize ederek erk gücünü kendi elinde topladı. Bu köklü değişim ile "İkili Üst Yönetim" sistemine geçildi. Kral diyebileceğimiz Bulan ve onun sülalesinden gelen diğer krallar (hanedanlığa dönüşmüştür) Hazar yönetimin vazgeçilmez unsuru ve en etkili gücü oldular. Bu gelişmelerin ardından Bulan'ın torunlarından "Obedyä" döneminde dini bir reform yapılarak hanedanlık Museviliği devletin resmi dini haline getirdi. Böylece Hazar devlet yönetimi iki kanada ayrıldı diyebiliriz. Birincisi "ruhani lider" istiklalin sembolü olan Hakan yani imparator, ikinci ise "dünyevi" icra erkini elinde toplayan Hakan Bek yani kral olarak karşımıza çıkmaktadır. Cassel'in de belirttiği gibi Satraņç oyunu ile Hazar ikili üst yönetimi anlayışında şekil ve anlayış bakımından benzerlikler mevcuttur. Cassel bu benzerliği şöyle açıklamaktadır:

Hazarlar 'da ki "ikili üst yönetim" sistemi ile Satraņç oyunu arasında büyük benzerlik vardır. Satraņç oyununda şah ve vezir vardır, şah tek başına durup etrafındaki hizmetkârları tarafından korunur, gücü azdır. Ancak adım adım

ilerleyebilir, vezir ise tahta üzerinde en güçlü olanıdır. Bütün tahtaya o hâkimdir. Fakat vezir yenildiğinde oyun bitmediği halde Şah, mat edilince oyun biter. Hakan satranç tahtasındaki Şah'a, Beg ise Vezir'e benzer, bütün yetkiler Beg'in olduğu halde, devleti, Hakan temsil eder.

Hazar devlet yönetiminde çeşitli unsurlar etkili oldu. Bunları sayacak olursak şöyledir:

- i- Türk devlet geleneği, anlayışı Hazar yönetiminde en etkili öge olarak karşımıza çıkmaktadır.
- ii- Şamanizm ve Zerdüştlük dinlerindeki bazı özelliklerin yönetim ritüeline yansımaları
- iii- Yahudi dinindeki bazı kural ve kaidelerin yönetim anlayışına etkileri ve yansımaları sıralayarak sayabiliriz.

Sonuç olarak Hazarların devlet yönetim şekli “İkili Üst Yönetim” modelidir. Bu modelin ortaya çıkmasında çeşitli iç ve dış etkenler söz konudur. Çalışmalar devam ettikçe bu konunun üzerindeki belirsizlikler kalkarak tarihi hakikatler ortaya çıkacaktır.

Çalışmamızı Cumhuriyetimizin kurucusu, gerçek bir tarih adamı olan Başöğretmenimiz büyük önder Mustafa Kemal ATATÜRK' ün tarih ve tarih yazıcılığıyla ilgili bir sözüyle bitiriyoruz.

Mustafa Kemal ATATÜRK diyor ki:

“Tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir. Yazan yapana sadık kalmazsa değişmeyen hakikat, insanlığı şaşkırtacak bir mahiyet alır”.

KAYNAKLAR

- Ahmetbeyoğlu, Ali., “Avrupa Hun ve Hazar Devletlerinin İktisadi Gelir Kaynakları” *TTKY, Belleten* C.LXIX, S.254, s.119-130.
- Aksoy, Erdal., “Oğuz Türklerinin İdari Yapı ve Boy Teşkilatına Bir Bakış”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.316-320.
- Aleman, Agusti., “Batı Avrasya Steplerinde Türk ve Alan Halkları Arasında ki Tarihi Bağlantılar”, www.tarihtarih.com/?Bid=1486214, (12.08.2013), s.1-5.
- Alföldi, A., “Çifte Krallık” II. *Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, İstanbul, 1943, s.507-519.
- Aptamohob, M.И., *История Хазар*, Ленинград, 1962.
- Artun, Erman, *Türklerde İslamiyet Öncesi İnanç Sistemleri-Öğretileri-Dinler*, www.belgeler.com (05.01.2013)
- Ayan, Engin., “Karaim Takvimi”, *USAD*, C.4, S.19, s.118.
- Aydoğan, Metin., *Yönetim Gelenekleri ve Türkler-C.1*, Umay Yayınları, İzmir, 2004.
- Bağdatlı, Özlem, *Kutadgu Biliğ’de Devlet ve Adalet İlişkisi*, İÜ, SBE, YLT, İstanbul, 2007.
- Barthold, V.V., *Orta Asya Tarihi Hakkında Dersler.*, Çağlar Yayınları, Ankara 2004.
- Belli, Oktay., “Ortaçağ’da Kurgan Yapma Geleneği”, www.tarihtarih.com/?Bid=1489176, (12.08.2013), s.1-7.
- Brook, Kevin Alan., *Bir Türk İmparatorluğu Hazar Türk Yahudileri*, Çev, İsmail T, Nokta Kitap Yayınları, İstanbul, 2005.
- Canbek, Ahmet, *Kafkasya’nın Ticaret Tarihi (Eski Çağlardan XVII. Yüzyıla Kadar)*, Kuzey Kafkasya’lılar Kültür ve Yardım Derneği Yayınları, İstanbul, 1973.
- Çoğ, Mehmet., “Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri”, *Türkoloji Araştırmaları*, 2007, s.155-163.
- Dakuki, Hüseyin Ali, “Dört Halife Devrinde Araplar ve Hazarlar”, Çev. Faruk T, *TKAD*, S.2, Ankara, 1987, s.91-97.
- Develi, Hayati., *Dede Korkut Hikâyeleri*, Alkım Yayınları, İstanbul, 2006.
- Divitçioğlu, Sencer., *Kök Türkler*, Ada Yayınları, İstanbul 1987.
- Doğan, İsmail., “Yeni Bilgiler Işığında Hazarlar ve Soy Kütükleri Üzerine Katkılar”, *Orkun Dergisi*, S.30, (www.orkun.com.tr adresinden 08.02.2012), s.1-10.
- Donuk, Abdülkadir, “Eski Türk Devlet Teşkilatında Yabgu Unvanı ve Tarihi Gelişmesi”, *Türk Kültürü Araştırmaları* F.K. Timurtaş Armağanı, XVII-XXI/1-2, Ankara, 1983, s. 71-78.
- Donuk, Abdülkadir., “Eski Türk Devlet Teşkilatında ‘Tarhan’ Unvanı ve Tarihi Gelişmesi”, *Tarih Dergisi*, S.XXIV, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1984, s.81-90.
- Donuk, Abdülkadir, “Eski Türk Devlet Teşkilatında Tanhu Unvanı ve Tarihi Gelişmesi”, *Türk Kültürü Araştırmaları* Prof.Dr. İbrahim Kafesoğlu’nun Hatırasına Armağan, XXIII/1-2, Ankara 1985, s. 205-208.
- Donuk, Abdülkadir, “Eski Türk Devlet Teşkilatında Bey Unvanı ve Tarihi Gelişmesi”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 1985, s. 7-10.
- Donuk, Abdülkadir., *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, Pamuk Ofset, İstanbul 1988.
- Donuk, Abdülkadir., “Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı”, *TED*, S.X-XI, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1988, s.29-56.
- Dunlop, D. M., *The History Of The Jewish Khazars*, Schocken Books New York, 1967.
- Dursun, Davut., *Siyaset ve Toplum*, Emre Yayınları, İstanbul, 1996, s.74.

- Dursun, Davut, “Kafkaslar” *İslam Ansiklopedisi*, TDV, C.14, İstanbul, 2001, s.157.
- Eberhard, Wolfram, “Birkaç Eski Türk Unvanı Hakkında”, TTKY, *Belleten*, C.IX, S.XXXV, Ankara, 1945, s.319-337.
- Eldarov, Murat, *Hazarlar Arasında İslamiyet’in Yayılması*, EÜ. SBE, YLT, Kayseri, 2006.
- Erel, Şerafeddin, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1961.
- İbn Fadlan, *Bin Yıl Önce Türkler ve Ötekiler*, Çev, Sadık Ş, İstiklal Kitapevi, İstanbul, 2007.
- Fadlan, Ahmed b. B. Abbas b. Reşit bin Hammed, İbni Fadlad’ın Mektupları, (Türk, Hazar, Rus ve Bulgar Ülkelerine Seyahatten), H.308-M.921, Ed. Sami Dahhan, Şam, H.1379-M.1959.
- Gedik, İlhan., “Türklerde Devlet Anlayışı”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.089, İstanbul, 2002, s.43-48.
- Gerdizi, *Zeyn El-Ahbar*, Haz. Ramazan Ş, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler, TKAE Y, Ankara,1998.
- Golb, N.- Pritsak, O, *Khazarian Hebrew Documents of the Tent Century*, Cornell University Press, Ithaca, 1982.
- Golden, P. B. Zuckerman, C.-Zajaczkowski, A., *Hazarlar ve Musevilik*, Haz. Osman K, KaraM Yayınları, Çorum, 2005.
- Golden, Peter B., *Khazar Studies*, Ed. Edmond Schtütz, Akademiai Kiado, Budapest, 1980.
- Golden, Peter B., *Khazar Studies (An Historico- Philological Inquiry into the Origins of the Khazars, Akademiai Kiado, Budapest 1980, 2 cild A IV/5432)*, *Belleten*, C.XLVI, S.181-184, s.146.
- Golden, Peter B, *Nomads an their Neighbours in the Russian Steppe: Turks, Khazars and Qipchags*, Ashgate Variorum, Kiev, 2003.
- Golden, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman K, KaraM Yayınları, 2.Baskı, Çorum 2006.
- Golden, Peter B, *Turk and Khazars (Origins, Institutions, and Interactions in Pre-Mongol Eurasia)*, Ashgate Variorum, 2010.
- Göde, Kemal., *Türk-İslam Kültür ve Medeniyet Tarihi*, Erciyes Üniversitesi Yayınları 38, Kayseri 1992.
- Gömeç, Sadettin., “Hazar Çalışmaları”, *Makaleler*, s.276-286.
- Gürün, Kamuran, *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi*, Karacan Y, Ankara, 1981.
- Grignaschi, Mario., “Sabiler, Hazarlar ve Göktürkler”, VII. Türk Tarih Kongresi-Kongreye Sunulan Bildiriler- C.1, TTK. Yayınları, Anlara 1972, s.241-243
- Grousset, Rene., *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. M. Reşat U, Ötüken Yayınları, İstanbul 1999.
- Gumilev, L. N., *Hazar Çevresinde Bin Yıl (Etno-Tarih Açısından Türk Halklarının ve Çevre Halklarının Şekillenışı Üzerine)*, Selenge Yayınları, 4.Baskı, İstanbul 2003.
- Gumilev, L. N., *Zigzag İstorii*, Kristal Yayınları, Moskova, 2003.
- Gumilev, L.N., *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları I*, Çev. Ahsen B, Selenge Yayınları, İstanbul, 2003.
- Gültepe, Necati., “Eski Türk Devletlerinde Bürokrasi”, *Türkler Ansiklopedisi*, YTY, C.II, s.894-899.
- Güngör, Erol., *Tarihte Türkler*, İstanbul, 1990.
- Hasan Ata., *Türk Kavimler Tarihi.*, ŞA-TOY Yayınları, İstanbul 2001.

- Yörük, Yusuf Ziya., *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler (Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler)*, Gelenek Yayıncılık, Kitap Matbaası, B.1, İstanbul, 2004.
- http://turklib.ru/?category=general_historyscience&altname=tarihte_kurulmus_16_turk_devleti1 (17 Eylül 2012)
- <http://www.khazaria.com/turkce/hazartarih.html> (21 Mayıs 2012)
- İnacık, Halil., *Eski Türklerde Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisi İle İlgisi*, AÜSBFD, C.XIV, S.1, Ankara 1959, s.74.
- İnan, Abdülkadir., “Eski Türklerde Teslim ve İtaat Sembolleri”, *Maarif Basımevi*, İstanbul, 1955. S.7-15.
- İnan, Abdülkadir, “IX. Ve X. Asırlarda İtil ve Bulgar’ın Tarihi Topografisi Meselesine Dair”, *Makaleler ve İncelemeler*, C.1., TTKY, Ankara, 1968., s.562-586.
- İnan, Afet., *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK Yayınları, Ankara, 1972.
- Kadircade, İbrahimoglu Kadir., *Adet ve İnançlar ve Türklerin Soy Kütüğü Meselesi.*, (akt) Ahmet Doğan, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005.
- Kafesoğlu, İbrahim., “Kültür ve Teşkilat” , *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1976., s.762.
- Kafesoğlu, İbrahim., *Türk Tarihi*, Yaykur Açık Yüksek Öğretim Dairesi Yayınları, Ankara 1976.
- Kafesoğlu, İbrahim., *Hazar Hakanlığı*, Türk Dili Kültürü, Ankara 1977.
- Kağankaytuac, Moses., *Ağuanlar Tarihi-Arran Kavimlerinin ve Bilhassa Hazarların Onuncu Asra Kadar Vukuatı*, Çev.Hrand D. A, İstanbul, 1943.
- Kara, Saffet Reşit Şemsi., *Hazar Türkleri ve Avrupa Devleti (VI-XII Asır)*, İstanbul Kaatçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi, İstanbul, 1934.
- Karoly, Czegledy, IV-IX. Szazadi Nepmozgalmak a Steppen, Budapest, 1954.
- Kaşıkçı, Osman., “Eski Türklerde Devlet Başkanlığı-Hakanlık”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.II. YTY, Ankara, 2002, s.888-898..
- Kayabalı, İsmail-Arslanoğlu, Cemender, “Tarihte Türk”, *TKD*, Ankara, 1973, s. 62.
- Kazancı, Metin, “Türklerde Devletle İlişkiler Üzerine Bazı Notlar”., *İletişim Araştırmaları Dergisi.*, İstanbul, 2005, s.11-21.
- Kitapçı, Zekeriya., *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslamiyet’in Yayılması.*, Yedikubbe Yayınları, Konya, 2005.
- Kitapçı, Zekeriya., “Hazarlar Hakkında Yeni Tarihi Gerçekler”(Museviliğe Mahkum Edilmiş Müslüman Türk Kavmi)., *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.155., İstanbul, Nisan 2005., s.111-164.
- Koca, Salim., “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı” *Türkler Ansiklopedisi*, YTY, Ankara 2002, C.2, s. 821-829.
- Koçak, Kürşat., *Bozkır Kültürü Çevresinde Askeri Teşkilatlanma (Başlangıçtan Göktürk Dönemi Sonuna Kadar)*, GÜ. SBE, Master Tezi, Ankara, 2004.
- Koçak, Kürşat, “İslamiyet’ten Önceki Türk Devlet Geleneklerine Göre Tahta Çıkma Töreni ve Yöntemleri”, Gümüşhane Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.4, Haziran 211, Gümüşhane, 2011, s. 10-18.
- Koçak, Kürşat, “İslamiyet’ten Önceki Türk Devlet Geleneklerine Göre Orun ve Ülüş (Mevki ve Pay)”, *Uluslar arası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl.2, S.3, Haziran 2011, s.40-46.
- Koçak, Kürşat., *Eski Türklerde Devlet Gelenekleri ve Törenleri (Tarih Öncesi Devirlerden Türklerin İslam Medeniyetine Girişine Kadar)*, GÜ SBE.DT, Ankara, 2011.
- Koestler, Arthur., *13. Kabile*, Çev. Belkız Ç, Plato Film Yayınları, İstanbul, 2010.

- Kurat, Akdes Nimet., “Hazarlara Ait Bir Kitabın Tanıtılması” *TAD*, III , S.4-5, Ankara, 1965, s.229.
- Kurat, Akdes Nimet., *Türk Kavimleri ve Devletleri.*, TTK Yayınları, Ankara 1972.
- Kurat, Akdes N., *Doğu Avrupa Türk Devletleri*, Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara,1976, s.744.
- Kurat, A.N., *Rusya Tarihi.*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- Kurat, A.N., “Hazar Kağanlığı”, *Türkler Ansiklopedisi, C.II*, YTY, Ankara, 2002, s.740-750.
- Kuzgun, Şaban., *Hazar ve Karay Türkleri*, SE-DA Yayınları, Ankara 1985.
- Kuzgun, Şaban., *Hazarlar ve Karay Türkleri (Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi)*, Alıç Matbaacılık ‘.Baskı, Ankara 1993.
- Laszlo, Frenc., “Kağan ve Ailesi”, Der. Şerif Baştav, Makaleler C.II, Berivan Yayınevi, Ankara, 2005, s.470-479.
- Matyas, Groni., *Kalizler, Hazarlar ve Macarlar*, Der.Şerif B, Makaleler I, Berivan Yayınevi, Ankara, 2005 s.72.
- Mesudi, İbn., *Muruc Ez-Zehab (Altın Bozkırlar)*, Selenge Çev. Ahsen B, Yayınları, İstanbul 2004.
- Minorsky, Vlademir., “Addenda to the Wudud al’-Alam”., *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, S.7., 1955., s.260-270.
- Mirşan, Kazım., *Erken Türk Devletleri ve Türklük*, Bil. MMB, Ankara, 1999.
- Nesibli, Yunis “Ortaçağ Gürcü Kaynaklarında Türkler”., www.tarihtarih.com/?Bid=1490354., (12.08.2013)., s.1-7.
- Niyazi, Mehmet., *Türk Devlet Felsefesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1996.
- Orkun, A.N., *Türk Tarihi*. Cilt II., s.144.
- Ögel, Bahattin., *Türklerde Devlet Anlayışı (13.yüzyıl sonlarına kadar)*, Ankara 1982.
- Ögel, Bahattin., *İslamiyet Öncesi Türk Kültür Tarihi-Orta Asya Kalıntılarının Buluntularına Göre-* TTK Basımevi, Ankara, 1988.
- Özcan, Altay Tayfun, *Hazar Hakanlığı-Bizans İmparatorluğu İlişkileri*, Marmara Üniversitesi SBE, YLT, İstanbul, 2007.
- Paviç, Milorad, *Hazar Sözlüğü*, Çev. İsmail Y, Mitoz Yayınları, İstanbul, 1996.
- Piatigorsky, Jacques – Sapır, Jaques., *Hazar İmparatorluğu VII.-XI. Yüzyıllar Atlı Bir Kavmin Gizemi*, Çev. Hande G, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2005.
- Poliak, A. N., “The Jewish-Khazar Kingdom in the Mediaeval Geographical Science”, *ACTES du VII. Congres International d’Histoire des Sciences (4-12 Aoüt 1953)*, Paris, s.488-492.
- Pritsak, Omeljan, “Güneydoğu Avrasya’nın Türk Göçebeleri”, *Türkler Ansiklopedisi, C.II*, YTY, Ankara, 2002, s.509-521.
- Rasonryı, Laszlo., *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler*, Türk Kültürünü Araştırma Esntitüsü Yayınları, Ankara 1983.
- Rasonryı, Laszlo., *Tarihte Türklük*, Ankara, 1993.
- Roux, Jean Pal., *Türklerin Tarihi (Pasifikten Akdebnize 2000 Yıl)*, Çev. Aykut K.-Lale A.Ö, Kabalcı Yayınevi İstanbul , 2004.
- Sığırı, Ünsal- Ercil, Yavuz, *Türklerde Yönetim Gelenekleri ve Türk Yönetim Tarihi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- Şahin, Zehra, L. N. *Gumilev’in Eserlerinde Geleneksel Türk Dini İle İlgili Görüşleri*, EÜ, SBE, YLT, Kayseri, 2006.
- Şehbenderzade, Ahmet Hilmi., *İslam Tarihi 2-Türkler ve İslam-(Selçuklular, Haçlı Seferleri, Moğollar ve Sonrası)*, Der. Ziya Nur A, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006.
- Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Basımevi, B.2, Ankara, 2001.

- Takacs, Balint Zoltan, "IX. Yüzyılda Hazarlar, Peçenekler ve Macarlar", *Türkler Ansiklopedisi* C.2, YTY, Ankara, 2002, s.497-505.
- Tanyu, Hikmet, *Türklerin Dini Tarihçesi*, TKY, İstanbul, İstanbul, 1978.
- Tarcan, Haluk., *Tarihin Başladığı Ön Türk Uygarlığı*, Töre Yayınları, İstanbul,2004.
- Taşagıl, Ahmet, "Hazarlar", *TDVİA* C.XVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul,1998, s.116-120.
- Taşagıl, Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (MÖ. III-MS. X. Asır)*, TTK Basımevi, Ankara, 2004.
- Tatar, Taner., *Türk Yönetim Sistemi*, Turan Yayınları, İstanbul, 1997.
- Tektaş, Nazım., *Tanrının Askerleri 3*, Çatı Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- Togan, Z.V, "Hazarlar", *İslam Ansiklopedisi C.V.*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1977, s.393-399.
- Togan, Zeki Velidi., *Umumi Türk Tarihine Giriş I-En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar-*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No:1534, İstanbul 1981.
- Topsakal, İlyas "Hazar Kağanlığı Döneminde İdil Byounda Sosyal ve Dini Yapı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.10, İstanbul, Şubat 2006, s.143-150.
- Toru, Senga, "The Toquz Oghuz Problem and Orijin of the Khazars", *Journal of Asian History* C.XXIV/I, Wiesbaden, 1990, s. 57-69.
- Tümer, Günay- Küçük, Abdurrahman , *Dinler Tarihi*, Ankara, 1997.
- Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1976, s.743.
- Türk, Musa Salih., "Hazarlar", *Türk Tarihi Ansiklopedisi*, Milliyet 1999, s.134.
- Türkdoğan, Orhan., *Günümüzde Karaman ve Hazar Türkleri.*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık., İstanbul, 2009.
- Türkdoğan, Orhan., *Sosyal Hareketler Sosyolojisi*, Ankara, 1988.
- User, Hatice Şirin., "Eski Türkler Çağında Hayvan Tözlerinden Devlet Sembollerine", TTKY, Ankara 2007, Belleten C.LXXI, S.262, s.840-846.
- User, Hatice Şirin., "Eski Türklerde Bazı Unvanların Yapısı Üzerine", s.6-13.
- Vasary, Istvan., *Eski İç Asya'nın Tarih*, Tüken Neşriyat, İstanbul, 2007.
- Yılmaz, Ali, Sosyal Bilimler Sözlüğü (Arapça-Türkçe-İngilizce-Fransızca), MÜ.İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları No:84, İstanbul, 1995.
- Yörükan, Yusuf Ziya, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler (Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Bölgeler)*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- Yumanadi, Yakov Kuzmin-Kuleshov, Pavel, "Hazarlar", Çev. Babür T, *Türkler Ansiklopedisi*, C.2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 464-470.
- Yücel, Mualla Uydu., "Hazar Hakanlığı", *Türkler Ansiklopedisi*, C. II, Yeni Türkiye Yayınları., Ankara, 2002, s.466-400.
- Zajackovskiy, A., "Hazar Kültürü ve Varisleri", Çev. Çağatay B, TTKY, Ankara, 1963, Belleten C.XXVII, S.105-108, s.477-484.
- Zajaczkowski, A. "Khazarian Culture- The İnheritors (Heirs) of the Kazarian Culture" Karaims in Poland, Varşova, 1961, s.15-24
- Zuckerman, Constantine, "Hazarlarda İkili Yönetimin Kökeni ve Yahudiliğe Geçiş Şartları", *Türkler Ansiklopedisi* C.2, YTY, Ankara, 2002, 481-488.

ÖZGEÇMİŞ

Hasan Kocarık 1984 yılında Konya Ereğli’de doğdu. Orta öğrenimini Ereğli’de tamamlayan Hasan Kocarık, 2009 yılında Erciyes Üniversitesi Yozgat Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nden mezun oldu. 2010 yılının şubat ayında Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Genel Türk Tarihi Kürsüsünde Yüksek Lisans öğrenimine başladı. Başlangıç düzeyde İngilizce bilen Kocarık, halen Genel Türk Tarihi alanında çalışmalarına devam etmektedir.

VITAE

Born in 1984, Ereğli/ Konya, Hasan Kocarık completed primary and secondary schools in Ereğli. After graduating from Erciyes University Yozgat Science and Letters Faculty Department of History in 2009, Kocarık started his MA Degree at Kilis 7 Aralık University Institute of Social Sciences Department of History Division of General Turkish History in 2010. With basic knowledge of English, Kocarık still continues his studies in the department of General Turkish History.